

સ્વ. દેશલક્ષ્મી

ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેનાં વ્યાખ્યાનો.

પુસ્તક બીજું.

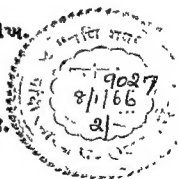
(દેશાન્તર વસવાટ સંબંધી.)

—:—

ભાષાન્તર કર્તા,
નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ.

—*—
પ્રકાશક

હોમરૂલ લીગ, મુંબઈ.

વિ. સં. ૧૯૭૫.

ખ. સં. ૧૯૧૯.

આવૃત્તિ પહેલી.

પ્રત ૧૦૦૦.

કિ. ૯-૧૦-૭.

શ્રી "ભાગ્યદાય પ્રીન્ટિંગ પ્રેસ"માં નગાલાલ દેવસંકર
દ્વિતીય બાંધ્યું. ખાડીયા—અમદાવાદ.

બૉલ ઈડીયા હોમરેલ લીગની મુખ્યત્તી જાખાના મંત્રી
સંકરસાલ મેલાભાષ બેંકર. ૨૫૧, હોર્નબી રોડ,
કોટ, મુમ્બઈ પ્રકટ કર્યું. .

U 1 Press And

८२ नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले.
दक्षिण आफ्रिका, सन १९१२

પ્રસ્તાવના.

નામદાર ગોખલેની ગીરમીટ સંબંધી પ્રવૃત્તિ તેમની તન્મયતાની જેવી ઝાંખી કરાવે છે તેવી બીજી એકે પ્રવૃત્તિ નથી કરાવતી. તેમનો દક્ષિણ આફ્રિકાનો પ્રવાસ અને ત્યાર બાદની તેમની હિંદમાં ચળવળ, પોતાના કાર્યમાં ઓતપ્રોત થઈ જવાની તેમની શક્તિનું આપણને સાફ દિશ્દર્શન કરાવે છે. અને તેમની આ શક્તિને લીધે જ એ ઘણી વેળા કહ્યું છે કે, તેમના કાર્યોમાં આપણે છુપાઈ રહેલી ધર્મવૃત્તિને જોઈ શકતા હતા.

હવે આપણે એમનું દક્ષિણ આફ્રિકાનું કાર્ય જરા તપાસીએ. ત્યારે તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકા જવા વિષે પોતાનો મત જાહેર કયો ત્યારે હિંદુસ્તાન સરકારના અમલદારોમાં ખળભળાટ થયો. ગોખલેજીના જેવા માણસનું અપમાન દક્ષિણ આફ્રિકામાં થશે તો કેમ થાય? દક્ષિણ આફ્રિકામાં જવાનું એ માંડી વાળે તો કેવું સાફ? પણ એવી સૂચના કરવાની હિંમત કોની ચાલે? દક્ષિણ આફ્રિકા જવું એ શું છે તેનો અનુભવ ઇંગ્લંડમાંજ ગોખલેજીને થયો. તેમણે પોતાને સાફ ટીકેટ મંગાવી, પણ યુનિયન કૅસલ કંપનીના અધિકારીઓએ કંઈ દરકાર ન કરી. આ ખબર ઇંડિયા ઓફિસમાં પહોંચી. ઇંડિયા ઓફિસે, સર ઓવન ટચુડર જે યુનિયન કૅસલ કંપનીના મેનેજર હતા, તેને સખ્ત તાકીદ કરી કે કંપનીએ ગોખલેજીના દરજ્જાને ધાજતું હતું તેવું માનવળવવું જોઈએ. પરિણામ એ આવ્યું કે ગોખલેજી એક માનવંતા પરોણા તરીકે સ્ટીમરમાં પ્રવાસ કરી શક્યા. મને આ બીનાનું વર્ણન

કરતાં તેમણે કહ્યું, “મને મારા પોતાના માનની દરકાર નથી, પણ મારા દેશનું માન મને આણુસમાન છે, અને આ વેળાએ હું એક બહેર વ્યક્તિ તરીકે આવતો હતો એટલે જો મારું અપમાન થાય તો હિંદનું અપમાન થયા બરાબર છે એમ સમજીને મેં સ્ટીમરમાં માન જળવાય એવી સગવડ મેળવવાને પ્રયત્ન કર્યો.” ઉપરનો બનાવ બન્યો તેથી ઇંગ્લિશ આફ્રિકાને કોલોનિયલ આફ્રિકાની મારફતે દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ જોખલેલનો સત્કાર પૂરેપૂરો થાય એવી તજવીજ કરેલી હતી; તેથી યુનિયન સરકારે પહેલેથી જ તેમનાં સત્કારનો ખંદોબસ્ત કરી મૂક્યો હતો. તેમને સાડા એક સલૂન તૈયાર કરાવી રાખ્યો હતો, અને સુસાફરી દરમિયાન રસોઈયા વગેરેનો પણ ખંદોબસ્ત કર્યો હતો. તેમની બરદાસ્ત કરવાનું એક અમલદારને સોંપવામાં આવ્યું હતું. હિંદી કોમે તો બાદશાહને પણ ન મળી શકે એવું માન ઠેકાણે ઠેકાણે આપવાની તજવીજ કરી મેલી હતી. જોખલેલએ યુનિયન સરકારની પદોષ્ટાગત માત્ર યુનિયનની એક રાજધાની પ્રીટોરીઆને વિષેજ સ્વીકારી. બાકી બધી જગ્યાએ તેઓ હિંદી કોમનાજ પદોષ્ટા રહેલા. કેપ ટાઉનમાં દાખલ થયા કે તુરત તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકાના સવાલનો વિશેષ અભ્યાસ શરૂ કરી દીધો. એ વિષયનું જે સામાન્ય જ્ઞાન લઈને તેઓ કેપ ટાઉન ઉતર્યા હતા, તે પણ જેવું તેવું ન હતું, પણ તેમને હિંચાળે તે બસ ન હતું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં પોતાના ચાર અઠવાડિયાના રહેવાસ દરમિયાન તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીના સવાલનો એટલો બધો ઉઠા અભ્યાસ કર્યો કે, જે જે તેમને મળતા તેઓ તેમના જ્ઞાનથી આશ્ચર્યચકિત થતા. જ્યારે જનરલ બોટા અને જનરલ સ્મટ્સને મળવાનો સમય આવ્યો ત્યારે તેમણે એટલી બધી

નોટો તૈયાર કરવી કે મને લાગી આવ્યું કે ‘આટલો બધો પરિશ્રમ શા સારૂ ઉઠાવતા હશે?’ તેમની તબીબત આખો વખત નાબુક જ હતી. અત્યંત સંભાળની જરૂર હતી. પણ એવી તબીબત છતાં રાતના બારબાર વાઝ્યા સુધી શામ કરતા અને પાછા બે વાગે - કે ચાર વાગે ઉઠી નીકળે અને કાગળીઆંચોની માગણી કરે. પરિણામે જનરલ ખોટા અને જનરલ સ્પેશ્લની સાથેના તેમના ‘મેળાપમાંથી ગિરમીટના ત્રણ પાઉંડના વાર્ષિક કરની સત્યાગ્રહની લડાઈ ઉત્પન્ન થઈ. આ કર ૧૮૯૪ ની સાલથી ગિરમીટમાંથી છુટેલા પુરુષો તેની સ્ત્રી અને તેના છોકરા છોકરી ઉપર પડતો હતો. જે ગિરમીટમાંથી છુટેલો પુરુષ કર આપવા ન માગે તો તેને હિંદુસ્તાનમાં પાછા જવાને કાયદો ફરજ પાડતો હતો. એટલે ગિરમીટમાં- ‘ખડ’ જેતાં, શુલામીમાં-અપકાયલા હિંદીની દશા ઘણી કઠોડી થઈ પડી હતી. સર્વસ્વ તણને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ખાલખચ્યાં સુદાં આવેલો, હિંદુસ્તાન પાછો જઈને શું કરે? અહિં તો તેને નસીબે ભૂખમરો જ રહ્યો. જીંદગી પર્યંત ગિરમીટમાં પણ કેમ રહેવાય? તેની આસપાસના સ્વતંત્ર માણસો મહિનાના ૪ પાઉંડ, ૫ પાઉંડ, ૧૦ પાઉંડ કમાતા હોય ત્યારે પોતે ૧૪ થી ૧૫ શીલીંગ મહિનાના લઈને કેમ સંતુષ્ટ રહી શકે? અને છુટો રહેવા માગે તો ધારો કે, તેમને એક છોકરો અને એક છોકરી હોય તો સ્ત્રી સુદાં તેને દરેક વર્ષે ૧૨ પાઉંડનો કર આપવો જોઈએ. આવો અતિ ભારે કર તે કેમ ભરી શકાય? આ કરની સામે, ત્યારથી તે દાખલ થયો ત્યારથી, ભારે લડત હિંદી કેમ ચલાવી રહેલ હતી. હિંદુસ્તાનમાં પણ તેના પડઘા પડ્યા હતા. પણ હજી સુધી એ કર નાબુદ થઈ શક્યો ન હતો. ઘણીએ માગણીઓમાં, ગોખલેજીને આ

કર નાબુદ કરાવવાની માગણી પણ કરવાની હતી. પોતાના ગરીબ લાઠીઓની ઉપરનો આ બોલો, એ કેમ જાણે પોતાની જાત ઉપર હોયને, એમ તેઓ સળગી ઉઠ્યા હતા. જનરલ બોટાની પાસે પોતાના આત્માની સંપૂર્ણ શક્તિનો પ્રયોગ તેમણે કર્યો. તેમના બોલવાનો પ્રભાવ જનરલ બોટા અને જનરલ સ્મટસની ઉપર એવો પડ્યો કે તેઓ પીંગળી ગયા, અને તેમને વચન આપ્યું કે, આગામી યુનિયન પાર્લમેન્ટમાં એ કર રદ થશે. ગોખલેજીએ આ વધામણીના ખખર ઘણા હુધ્ પૂર્વક મને આપ્યા. બીજા વચનો પણ એ અમલદારોએ આપ્યા હતાં. પણ અત્યારે આપણે ગિરમીટના વિષયનોજ વિચાર કરીએ છીએ એટલે યુનિયન સરકાર સાથેના તેમના મેળાપનો આટલોજ ભાગ હું અહીં આપું છું. પાર્લમેન્ટ બેઠી, ગોખલેજી તો દક્ષિણ આફ્રિકામાં નહિ હતા અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં વગતા હિંદીઓને માલુમ પડ્યું કે, ત્રણ પાઉંડનો કર તો નાબુદ નહિ થાય. જનરલ સ્મટસે નાતાલના મેમ્બરોને સમજાવવાનો, થોડા ઘણા પ્રયત્ન કર્યો હતો. મારે હિસાબે એ બસ નહિ હતો. હિંદી કેમ યુનિયન સરકારને લખ્યું કે, ત્રણ પાઉંડનો કર ગમે તેમ કરીને નાબુદ કરવા યુનિયન સરકાર ગોખલેજીની સાથે બંધાયેલી હતી, એટલે જો એ કર નાબુદ નહિ કરે તો જે સત્યાગ્રહ ૧૯૦૬ ની સાલથી ચાલી રહ્યો હતો તેની અંદર આ કરની વાત પણ દાખલ થશે. બીજી તરફથી ગોખલેજીને તારફી ખખર આપ્યા. તેમણે આ પગલું પસંદ કર્યું. યુનિયન સરકારે હિંદી કેમની ચેતવણી ઉપર ધ્યાન નહિ આપ્યું, તેનું પરિણામ સહુ જાણે છે. ૪૦૦૦૦ ગિરમીટમાં રહેલા હિંદીઓ સત્યાગ્રહની લડતમાં સામેલ થયા. તેઓએ હડતાળ પાડી, અસહ્ય દુઃખો સહન

કર્યો, ઘણા માર્યા ગયા, પણ છેવટે ગોખલેજીને અપાયલું વચન પળાયું અને તે કર નાબુદ થયો.

આ મહાન્ લડતનો ઇતિહાસ આપવાનું આ સ્થળ નથી. ટુંકી સરખી પ્રસ્તાવનામાં એ ઇતિહાસ સંક્ષિપ્ત રૂપે પણ ન આપી શકાય. આ પ્રકરણને અહીં છેડવામાં મારી મતલબ એટલી જ છે કે, આ મહાન્ પુરુષનો સેવામંત્ર કેવો પ્રાંદ હતો, તેની કિંમત તેઓ કેટલી સમજતા હતા તે બતાવવી, અને સાથે સાથે એ પણ બતાવવું કે, જ્યાં એકનિષ્ઠાથી અને સત્યને જ વળગીને કાર્ય કરવામાં આવે છે ત્યાં, હિમાલયના નેવડી લાગતી અડચણો પણ ઝપાટાથી દૂર કરી શકાય છે.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

ગીરમીટ પ્રકરણ

નાતાલમાં લઈ જવામાં આવતા ગીરમીટીઆ મનુષ્યો—	૫
ગીરમીટ પદ્ધતિ—વડી ધારાસભા	૧૮

દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત

ટ્રાન્સવાલમાં હિંદીઓની સ્થિતિ—મુંબઈ	૫૧
ટ્રાન્સવાલમાં આપણી સ્થિતિ—લાહોર કોન્ગ્રેસ	૬૨
જોહાનીસ્બર્ગની મિજલસમાં આપેલું ભાષણ	૭૬
ડર્બનમાં આપેલું ભાષણ	૮૬
દક્ષિણ આફ્રિકાના પત્રકારોની ટીકાઓનો જવાબ—ડર્બન	૯૪
ગ્રીટારીઆમાં વઘાય સમયે આપેલું ભાષણ	૯૯
વસાહતોમાં હિંદીઓની સ્થિતિ—આડીપુર કોન્ગ્રેસ	૧૧૦
પરિશિષ્ટ—દક્ષિણ આફ્રિકાના અવાસની રાજનિશી	૧૩૭

નામદાર ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેનાં વ્યાખ્યાનો.

ગીરમીટ પ્રકરણ.

ગીરમીટ એ અંગ્રેજી 'એગ્રીમેન્ટ' (= કરાર) શબ્દનો અપભ્રંશ છે. સને ૧૮૩૪ માં ગુલામગીરીની પ્રથા બંધ કરવામાં આવી એટલે વસાહતોમાં ચંદા, કૌશી તથા શેરડીના વાવેતર કરનારાઓ (planters)ને મળુરી માટે ઘણી અડચણ પડવા લાગી. તેથી ગુલામીની અવેજીમાં, અમુક વર્ષોને માટે તથા અમુક નક્કી કરેલા દરથી મળુરી કરવાની બંધણી કરીને હિંદમાંથી વસાહતોમાં મળુરો લઇ જવાની પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી. તેને ગીરમીટ પદ્ધતિ કહે છે. આ પદ્ધતિથી આસામ, નાતાલ, મોરિશિયસ, બ્રિટિશ ગિયાના, ત્રિનિદાદ, જમૈકા, ફિનિ, મલાયા તથા સ્ટ્રેઈટ્સનાં વસાહતોમાં મળુરો લઇ જવામાં આવતા. તેનાં દુષ્ટ લક્ષણો અને ધોર પરિણામોનું વર્ણન આ લાપણોમાં આપેલું છે. દૂર દેશાવરમાં આપણા મળુરોના કેવા ભૂંડા હાલ થતા તેની પહેલાં તો હિંદુસ્તાનમાં ખખર પડેલી નહિ, પરંતુ તે બાબત કાંઈ કાંઈ વાર ઈંગ્લાંડમાં કેટલીક ઉદાહરણો થયેલી અને તે તે વખતે આ પદ્ધતિ બંધ પણ કરવામાં આવેલી. પરંતુ વસાહતી વાવેતર કરાવનારાઓના લાગવગને લીધે તે ફરી ફરી શરૂ કરવામાં આવતી. નાતાલમાં હિંદીઓ તરફ ચલાવવામાં આવતા ખરાબ વર્તાવના પ્રતિકાર તરિક્કે આ પદ્ધતિ સને ૧૮૧૧ માં બંધ કરવામાં આવી હતી. આસામમાંથી સને ૧૮૧૩ માં બંધ કરવામાં આવી હતી. ત્યાર પછી સને ૧૮૧૫ ની આખરમાં મેસર્સ એન્ડ્રુઝ અને પીઅર્સન ફિનિ દાયુમાં ગીરમીટીઆ મળુરોની સ્થિતિ સંબંધે તપાસ કરવા ગયા હતા અને સને ૧૮૧૬ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં તેમણે તેમનો રીપોર્ટ બહાર પાડ્યો હતો, તેઓએ ત્યાંથી

પાછા આવીને નામદાર વાધસરોય સાથે મસલત કરી હતી તેમાં આ પદ્ધતિ બંધ કરવા વિશે તેમને કંઈક સંતોષકારક જવાબ મળ્યો હતો પરંતુ પાછળથી ઇંગ્લંડમાં રાજદ્વારી યુગ્મોએ જાહેર કર્યું કે ઓછામાં ઓછા પાંચ વર્ષ સુધી આ પદ્ધતિ બંધ કરી શકાશે નહિ. આ વાતની મિ. એન્ડ્રુઝને ખબર પડતાંજ તેમણે હિંદમાં આવી આગેવાનોને એનાબ્યા. પછી તે ભક્ષા પાદરીએ, મહાત્મા ગાંધીજીએ, વીરાંગના સરોજિની નાઇડુએ તથા હિંદના મિત્ર મિ. પૌન્ડ્રાકે આખા હિંદમાં ફરી વળી લોકોને જાગૃત કર્યા. પરદેશમાં હિંદુઓની આગર લૂંટાવાનાં વર્ણનો સાંભળી આખું હિંદ સળગી ઉઠ્યું. આ પદ્ધતિ તા. ૩૧ મી મે સને ૧૯૧૭ પહેલાં બંધ થવીજ જોઈએ એવા હરાવે. આખા હિંદુસ્તાનમાં સ્થળે સ્થળે પસાર થયા અને તે પહેલાં બંધ ન થાય તો સત્યાગ્રહ કરવો એવા હરાવ ઉપર આગેવાનો આવ્યા અને તેમને લોકોનો સંપૂર્ણ ટેકા મળ્યો. લોક લાગણીનો આ ઉછળાટ વર્તાઈ લઈ નામદાર લૉર્ડ એમ્સફોર્ડે આ પદ્ધતિ પ્રથમ તો થોડા સમયને માટે બંધ કરી અને ફરી તે અમલમાં નહિ આવે એવું જાહેર કર્યું. આમ હિંદુસ્તાનમાં સત્યાગ્રહનો પાયો રોપાયો અને સરકાર ભોક્ષમનને માન આપીનેજ ચાલી શકે, એ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન થયું. ત્યાર પછી તે બાબત વિચાર કરવા ઇંગ્લંડમાં એક કમિટી નીમાઈ. તેણે આ પદ્ધતિ બંધ કરવાની ભલામણ કરી, પરંતુ તેની અવેજમાં આ પદ્ધતિમાં ધણી સુધારા કરી બીજી એક યોજના હિંદની સરકારની સંમતિ માટે તેણે મોકલી છે. અસહની ગીરમીટ પદ્ધતિનાં ધણાં અનિષ્ટ તરવો આ યોજનામાં દૂર કરેલાં જોવામાં આવે છે, છતાં પણ તે એક પ્રકારની ગીરમીટજ છે અને મળુરો કાંઈ પણ જાતના કરારથી બંધાઈને પરદેશ જાય તે હિંદની પ્રતિષ્ઠાને હાનિકારક છે. ગમે તેટલો સુધારો થાય પણ આ પદ્ધતિ સ્વભાવેજ હાનિકારક છે અને કાંઈ પણ સ્વરૂપમાં હિંદ તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ નહિ. મહાત્મા ગાંધીજીએ પણ એજ મત જણાવ્યો છે.

નાતાલમાં લઈ જવામાં આવતા ગીરમીટીઆ મળુરો.

[સને ૧૯૧૦ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૫ મી તારીખે નામદાર ગોખલે-એ વડી ધારા સભામાં નીચેનો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો:—]

“ આ સભા એવી લઘામણુ કરે છે કે નાતાલની *વસાહતમાં, બ્રિટિશ હિન્દમાંથી ગીરમીટ પદ્ધતિ અનુસાર મળુરોને લઈ જતા અટકાવવાની નામદાર ગવર્નર જનરલ અને તેમની કાઉન્સિલને સત્તા આપવી.”

નામદાર ગોખલે ઠરાવ રજુ કરતાં નીચે પ્રમાણે બોલ્યા હતા:—

આજના વિવાદ માટે સરકારે જે સરક્ષતા કરી આપી છે તે માટે આરંભમાંજ મારે તેમનો ઉપકાર માનવો જોઈએ. ધારાસભામાં દરવો રજુ કરવાના નવા હક્કનો અમલ પ્રથમ આ પ્રશ્ન સંબંધેજ થાય છે તે એક મહત્વની બાબત છે, કારણ આ પ્રશ્ન ઉપર સમસ્ત હિન્દી પ્રજામાં કડવી લાગણી વ્યાપી રહી છે એટલુંજ નહિ પરંતુ આ સંબંધે હિન્દની સરકારનો મત પણ પ્રજાની સાથે મળતો છે એમ ધરાય છે. આ વસ્તુસ્થિતિમાં, એટલી આશા રાખવી વધારે પડતી નથી કે, આ સભા મારે ઠરાવ પસાર કરશે અને આખા દેશમાં એક હોડેથી ખીજે હોડે મુઘી ઉજળી રહેલી લોક લાગણીમાં સરકાર આગેવાન થશે. હિન્દુસ્તાનના લોકો સંબંધે દક્ષિણ આફ્રિકામાં જે

* ગુજરાતીમાં colony શબ્દ માટે થાણું ખર્ચ સંસ્થાન શબ્દ વપરાય છે. સંસ્થાનનો અર્થ રિથિત, રચણ અથવા રચના થાય છે. દેશી રાજ્યો માટે સંસ્થાન શબ્દ વપરાય છે તે કદાચ આશી શકે, પરંતુ તેનો અર્થ તેમાં colony માટે એ શબ્દનો પ્રયોગ એટલોજ ગણાય. હિંદી તથા બંગાળી-માં colony માટે ઉપનિવેશ શબ્દ વાપરવામાં આવે છે. આપણા મરાઠી-પરોશીઓ વસાહત શબ્દ વાપરે છે. પરદેશમાં અથવા પરમામમાં જઈને રહેવા માટે આપણે વસવાટ શબ્દ વાપરીએ છીએ. પરંતુ વસવાટ શબ્દમાં વસવાની ક્રિયાનોજ અર્થ આવે છે. વસવાના રચણનો અર્થભોગ, મતેલ, રમીલ, વસાહતમાં તે થાય છે. અને વસવાટ તથા વસાહતનો ધાતુ પણ એકજ છે. એટલે અમે colony માટે વસાહત અને emigration તથા coloni- zation માટે વસવાટ શબ્દ વાપર્યા છે.

પ્રથમ ઉપસ્થિત થયો છે તે નાતાલ લઈ જવામાં આવના ગીરમીટીઆ મજુરોને લીધેજ થયો છે, એ વાત પ્રથમ ધરાખર સમજવાની જરૂર છે. આફ્રિકાની હિન્દી વસતિના ત્રણ વર્ગ પાસે શક્ય:

(૧) ગીરમીટીઆ મજુરો. તેમની વસતિ માત્ર નાતાલમાંજ છે.

(૨) ગીરમીટમાંથી છુટેલા મજુરો અને તેમના વંશજો, આમાં જેઓ ગીરમીટની સુદત પૂરી થયા પછી હિન્દુસ્તાન પાછા આવના નથી તેમ નવા કરારથી બંધાના પણ નથી, પરંતુ જેઓ ત્યાં સ્વતંત્ર રીતે રહે છે અને પોતાનાં ગુજરાન માટે ભારે વિદંબના વેડે છે, તેમનો સમાવેશ થાય છે. આ વર્ગ પ્રથમ વર્ગમાંથીજ ઉત્પન્ન થયો છે.

(૩) વેપારીઓ અને પોતાને ખર્ચે ત્યાં ગયેલા ખીજ દિંદીઓ. આ લોકો ગીરમીટીઆઓની પાછળ, મુખ્યત્વે કરીને તેમની જરૂરીયાતો પૂરી પાડવાને ત્યાં ગયેલા છે.

આ ગીરમીટ પદ્ધતિ વિષે મારો પોતાનો મત એવો છે કે તે ખીજકુચ નાણુદ કરવી જોઈએ. એ ગુલામગીરી નથી એ વાત સાચી છે, પરંતુ પરવૃત્તિતેના વિચાર કરતાં માલમ પડશે કે ગુલામગીરી અને એમાં ઝાઝો ફેર નથી. જે પદ્ધતિથી નિઃસહાય સ્ત્રી પુરુષોને પોતાના દેશમાંથી દૂરના દેશમાં કાઢી જવામાં આવે, તેઓને ગમે તેવા માલિકો, જેમની ભાષા, રીતરિવાજો અને રહેણી કરણીથી એ લોકો અજાણ હોય, તેમને સોંપી દેવામાં આવે, જે કામદા પ્રમાણે કામ કરવાને તેઓ બંધાય તે કામદો તેઓ સમજતાં પણ ન હોય, વળી તેના જીવનમાંથી બચવાને માટે કરવામાં આવતા સ્વાભાવિક અને સાદા પ્રયત્નો પણ ફાજલારી ગુન્હાને પાત્ર થાય,—આવી જાતની પદ્ધતિને ગમે તે નામ આપવામાં આવે પણ તે ખરી રીતે ગુલામગીરી જેવીજ ગણાય. આફ્રિકાની આખી હિન્દી વસતિનો આ વિષય ઉપર એજ મત છે. આ પદ્ધતિ નાણુદ કરવાનો હું આમલ કહે છું તે માત્ર તે અન્યાયી જ એટલાજ માટે નથી. આ પદ્ધતિ નાણુદ કરવા માટે ખીજુ' પણ એક કારણ છે. દર વર્ષે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગીરમીટીઆઓનાં ભરતી કરવામાં આવતાં લેખાચી, ગીરમીટીની સુદત પૂરી થયા

પછી છુટા થઈને ત્યાંજ વસનારા મળુરોની સંખ્યામાં ચાલુ વૃદ્ધિ થયેજ જાય છે અને તેમને લીધે ત્યાં વસતા સ્વતંત્ર હિન્દીઓ પણ, ત્યાંની જોરી પ્રબળની દૃષ્ટિએ હલકા પડતા જાય છે. ગીરમીટીઆઓ તરફ સાધારણ રીતે રાખવામાં આવતી તિરસ્કારની લાગણી, ગીરમીટીઆથી છુટા થયા પછી ત્યાં વસનારા મળુરો તરફ પણ દર્શાવવામાં આવે છે, એટલુંજ નથી, પણ હિન્દી વેપારીઓ તથા પોતાનું સ્વતંત્ર રીતે ગુજરાન ચલાવનારા હિન્દીઓ પ્રત્યે પણ તે લાગણી વધતી જાય છે. હિન્દી વ્યવસાયમાં થતા ચાલુ વધારાને લીધે ગુજરાન મેળવવાને માટે, સ્વતંત્ર હિન્દીઓને કરવો પડતો પ્રયાસ વધારે ને વધારે તીવ્ર થતો જાય છે કારણ તેમની મહેનત મળુરીમાં ભાગ પડાવનારા દિન પ્રતિદિન વધતા જાય છે. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે, આ બહુ ઉદ્ધામ વિચાર છે, નાતાલમાં ગીરમીટીઆ મળુરો લઈ જતા અટકાવવાની હિન્દી સરકારને ફરજ પડે એવા સંભેગો કદાચ ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય, પરંતુ હાલ તુરંત તો, નાતાલને મળુરો મેળવવાની ગરજ છે તેનો લાભ લઈને, દક્ષિણ આફ્રિકામાં અને વિશેષે કરીને નાનાલમાં વસતા હિન્દીઓ તરફના વર્તોવમાં સુધારો કરાવવો એજ વધારે હકાપણ હરલો માર્ગ છે. નામદાર સાહેબ, આ વિચાર પણ કાંઈ બહુ ઉત્તમ નથી, છતાં વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ જોતાં, હું કબૂલ કરું છું કે એ વિચારની તરફેણમાં થવું કહી શકાય તેમ છે. આફ્રિકાવાસી હિન્દીઓની સ્થિતિ છેલ્લાં પંદર વર્ષથી દિનપ્રતિદિન ખગડતી ગઈ છે અને આજ તો તે અસહ્ય થઈ પડી છે. એટલે તેમની સ્થિતિ સુધારવા સાર સરકાર જે કાંઈ ઉપાય અજમાવવા ધારે તેમાં તેમને લોકો તરફથી અંતઃકરણપૂર્વક મજબુત ટેકા મળ્યા વિના રહેશે નહિ.

આફ્રિકાના જુદા જુદા ભાગોમાં આજે હિન્દીઓની સ્થિતિ કેવી છે ? આફ્રિકાનાં ચાર વસાહતો અથવા ચાર રાજ્યો જેમને હમણાં એકત્ર કરીને દક્ષિણ આફ્રિકાનું સંયુક્ત રાજ્ય એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે, તેમાં હિન્દીઓની વસતિ લગભગ ૧,૫૦,૦૦૦ માણસની છે. તેમાંથી આશરે ૧,૨૦,૦૦૦ નાનાલમાં અને આશરે

૧૫,૦૦૦ કેપ કોલોલીમાં છે. આશરે ૧૩,૦૦૦ માણસોને ટ્રાન્સવાલમાં વસવાનો પરવાનો મળેલો છે. જોકે છેલ્લાં ત્રણ વર્ષની ધમાકને લીધે, ત્યાં હાલ ૬,૦૦૦ થી વધારે હિન્દીઓ નથી. આશરે ૧૦૦ માણસ ઓરેન્જીઆમાં વસે છે. પ્રથમ આપણે નાતાલનો વિચાર કરીયું. નાતાલમાં ગીરમીટીઆ મળુરો લઈ જવાનું સને ૧૮૬૦ માં શરૂ થયું અને સને ૧૮૬૬ થી ૧૮૭૪ સુધીનો વચગાળાનો આઠ વર્ષનો દુરંદો સમય બાદ કરતાં આજ સુધી તે ચાલુ છે. નામદાર મિ. મેક્સવેલે કૃપા કરીને મને કેટલાક આંકડા આપ્યા છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે હાલ નાનાવમાં ગીરમીટીઆ મળુરોની સંખ્યા ૪૦,૦૦૦ ની છે. આ ઉપરાંત ગીરમીટમાંથી છુટા થયેલા તથા તેમના વંશજોની સંખ્યા આશરે ૬૫,૦૦૦ છે, જ્યારે સ્વતંત્ર વેપાર કરતા હિન્દીઓ આશરે ૧૫,૦૦૦ જે છે. ગીરમીટની મુદત પાંચ વર્ષની હોય છે અને ત્યાર પછી મળુર હિન્દુસ્તાન પાછો ફરી શકે છે અને તેને આવની વખતનું બાકું આપવામાં આવે છે. તે ફરી નવો કરાર પણ કરી શકે છે અથવા સ્વતંત્ર રીતે વસાહતમાં પણ રહી શકે છે. પરંતુ ત્યાં રહેવા ઇચ્છે તો ૧૬ વર્ષની ઉપરની ઉંમરના દરેક મરદને અને ૧૩ વર્ષની ઉપરની ઉંમરની દરેક સ્ત્રીને દર વર્ષે ત્રણ પાઉન્ડ (૪૫ રૂપીઆ) નો વેરા આપવો પડે છે. ગીરમીટીઆઓની બાબતમાં મુખ્ય ફરિયાદ તેમના માલોમના તેમના પ્રત્યેના ખરાબ વર્તણૂક સંબંધે છે. આ બાબત ત્રણ ગેબીર આરોપો થયેલા છે, અને તેનો સંતોષકારક જવાબ મળવામાં આવ્યો હોય તેનું જાણવામાં આવ્યું નથી. ત્યાં વસવાટ કરીને રહેવા વિદેશીઓના રક્ષણ માટે એક અમલદાર રાખવામાં આવે છે, પરંતુ તે નાતાલની સરકારનો માણસ હોઈ, ગરીબ હિન્દી મળુરોનું ખરું રક્ષણ બાંહેધરી શકે છે. આ અમલદાર મળુરોની બાબા અને આચાર-વિચારથી તદ્દન અજાણ હોય છે. વળી સંસ્થાન-પ્રાસીઓમાં હિન્દીઓ પ્રત્યે જે છીટ છે તે તેનામાં પણ હોય છે, એટલે એવો અમલદાર મળુરોની લાગણીઓ સમજી શકે નહિ અને તેમના દુઃખો જાણી શકે નહિ તેમાં તેનો હોય નથી. એક ચોકાવનારી

રે છે. નાતાલની સરકાર, કેવા માણસોને વસાહતમાં રહેવા માટે ત્રણ
 ાઉન્ડનો વેરો આપવાની ફરજ પાડે છે, તેનો હવે જરા વિચાર કરો.
 ના માણસોને ગીરમીટીઆ મળુરો તરિકે જરા પણ મીઠા અનુભવ થયેલો
 ાતો નથી એટલે તેઓ ફરીથી ગીરમીટમાં જવા તદ્દન નારાજ હોય
 ા. વળી તેઓ, ગીરમીટની મુદત દરમ્યાન કાંઈ જથ્થાવી શકેલા ન હોવાને
 ાધે અને દક્ષિણ આફ્રિકા જવાથી હિન્દુસ્તાનમાં નાત બહાર થયેલા
 ાવાને લીધે, પોતાની માતૃભૂમિમાં પાછા ફરવાની હિમ્મત ધરી શકતા
 ાથી. હિન્દુસ્તાન આવી, સમાજની અવમાનના સહેવા ઉપરાંત ગરીબાઈ
 ા દુઃખ વેઠવા, તેમનું મન કષ્ટિત કરતું નથી આ કારણોને લીધે તેઓને
 ામલાને દક્ષિણ આફ્રિકામાંજ રહેવું પડે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાને ખાતર
 ાઓ પોતાનો દેશ છોડે છે અને તેના લાભને માટે પોતાનાં જીવનનાં
 ાંચ ઉત્તમ વર્ષોનો તેઓ ભોગ આપે છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી,
 ા ધારૂં છું કે, આ અન્યાયી વેરો એકદમ કાઢી નાંખવા માટે નાતાલ
 ા સરકારને આપણે આગ્રહ કરવો જોઈએ. વળી માત્ર ગીરમીટમાંથી
 શ્રેષ્ઠા હિન્દીઓ સામેજ વસાહતીઓનો વાંધો છે, એમ નથી.
 કેંદી વેપારીઓ સામે પણ તેઓ વાંધો ઉઠાવે છે. તેમની સંખ્યા
 માશરે ૧૫,૦૦૦ ની છે. છેલ્લાં પંદર વર્ષથી તેમની તરફ પણ અન્યાય-
 ાકત અને કઠોર વર્તન ચલાવવામાં આવે છે. પહેલાં આ લોકો મ્યુ-
 નિસિપલ અને રાજકીય મતાધિકાર બોગવતા હતા. રાજકીય મતાધિ-
 ાર સને ૧૮૯૬ માં છીનવી લેવામાં આવ્યો હતો, અને છેલ્લાં બે
 ાથી મ્યુનિસિપલ મતાધિકાર પણ છીનવી લેવાના પ્રયત્નો ચાલી
 રહ્યા છે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી, વેપાર કરવાના પરવાના તદ્દન આપ-
 મુદીથી પાછા ખેંચી લેવાની અથવા ફરી નહિ બદલી આપવાની રીતથી
 ા લોકોને અપાર દુઃખ. હેરાનગતી અને નુકસાન ભોગવવાં પડ્યાં છે.
 તેને લીધે પાંચમાલ ચર્ચ ગયેલા માણસોને તેની સામે વડી અદાલતમાં
 મપીલ કરવાની રજા પણ આજસુધી આપવામાં આવતી
 કેદલા બે માસથી હિન્દી સરકારનાં દમાણુને લીધે આ

તેમાં એકજ જાતનો પાક, — તે હિન્દી મજુરો દાખલ કરવાને લીધેજ ખની શક્યું છે. ડરખન શહેર હિન્દી વસતિને લીધેજ ઊભું થયું છે.”

આમ હોવા છતાં, જે હિન્દીઓએ વસાહતને માટે આટલાટું કયું છે, તેજ હિન્દીઓ, તેમના ઉપર અન્યાય અને સીતમ ગુજરવા માટે કેટલાં વર્ષો થયાં, સખ્ત દરિયાદ દરી રહ્યા છે. ગીરમીટમાંથી છુટેના હિન્દીઓને વસાહતમાં રહેવા લાલચો ખતાવવાની પહેલાંની નીતિ ધીમે ધીમે છાડી દેવામાં આવી, અને છેલ્લાં પંદર કે વીસ વર્ષથી તો સ્વનંત્ર હિન્દીઓને કેમ કરીને કાઢવા એજ, નાતાલની વસાહતીઓને એક ચિંતાનો વિષય થઇ પડ્યો છે. તેઓને અહિં રહેવું અશક્ય થઇ પડે તેવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવાને સંખ્યાબંધ યુક્તિઓ અજમાવાઇ ચુકી છે. ગીરમીટમાંથી છુટેના મજુરો ઉપર સને ૧૮૯૬ ના કાયદા મુજબ ત્રણ પાઉન્ડનો વેરા નાંખવામાં આવ્યો છે તે તેમાં મુખ્ય છે. આ વેરા ૧૬ વર્ષની ઉપરના દરેક મરદ અને ૧૩ વર્ષની ઉપરની દરેક સ્ત્રી પાસેથી દર વર્ષે લેવામાં આવે છે. નામદાર સાહેબ, આવા જુલમી વેરા વિરે મિત ભાષામાં બોલવું બહુ કઠણ છે. એટલું વળી કાંઈક સંતોષજનક છે કે હમણાં નાતાલની ધારાસભામાં સ્ત્રીઓ ઉપરથી આ વેરા દાડી નાંખવાનો ખરડો રજુ થયો છે. પરંતુ નાતાલની છેલ્લી ખબરો ઉપરથી, જણાય છે કે આ ખરડામાં કમિટીએ સંજ્ઞા કાપકૂપ કરી નાંખી છે અને સધળી સ્ત્રીઓને આ વેરામાંથી મુક્ત કરવાને બદલે, એવી દરખાસ્ત લાવવામાં આવી છે કે મેજિસ્ટ્રેટને ચોખ્ખા લાગે તેજ સ્ત્રીઓને આ વેરામાંથી મુક્ત કરવાની તેને મુખત્યારી આપવી. નાતાલમાં દરેક માણસને એક પાઉન્ડ (૧૫ રૂપિયા) નો જજ્યાવેરા તો આપવો પડે જ અને ગીરમીટમાંથી છુટેના મજુરોને, તે ઉપરાંત, ત્રણ પાઉન્ડનો આ જુલમી વેરા આપવાનો હોય છે, એટલે તેમના ઉપર તો સીતમ વરસે છે. તેને લીધે ધણાં ઘરો ભાંગ્યાં છે, પુરુષો પાપને પથે વળ્યા છે અને સ્ત્રીઓ નિર્લજ્જ જીવન ગુજારતી થઈ છે. આ હાડકત બહુ ગંભીર છે પણ મારે તે કહેતીજ બોધ્યો, કારણ નાતાલની ધારાસભામાં તે વારંવાર કહેવાયતી છે અને નાતાલની સરકારે નીમ્યું કમિશન પણ તે કબુલ

કરે છે. નાતાલની સરકાર, કેવા માણસોને વસાહતમાં રહેવા માટે ત્રણ પાઉન્ડનો વેરો આપવાની ફરજ પાડે છે, તેનો હવે જરા વિચાર કરો. આ માણસોને ગીરમીટીઆ મજૂરો તરિકે જરા પણ મીઠો અગુલવ થયેલો હોતો નથી એટલે તેઓ ફરીથી ગીરમીટમાં જવા તદ્દન નારાજ હોય છે. વળી તેઓ, ગીરમીટની મુદત દરમ્યાન કાંઈ બચાવી શકેલા ન હોવાને લીધે અને દક્ષિણ આફ્રિકા જવાથી હિન્દુસ્તાનમાં નાત બહાર થયેલા હોવાને લીધે, પોતાની માતૃભૂમિમાં પાછા ફરવાની હિમ્મત ધરી શકતા નથી. હિન્દુસ્તાન આવી, સમાજની અવમાનના સહેવા ઉપરાંત ગરીબાઈ-નું દુઃખ વેઠવા, તેમનું મન કષુલ કરતું નથી આ કારણોને લીધે તેઓને નાઇજીયા દક્ષિણ આફ્રિકામાંજ રહેવું પડે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાને ખાતર તેઓ પોતાનો દેશ છોડે છે અને તેના લાભને માટે પોતાનાં જીવનનાં પાંચ ઉત્તમ વર્ષોનો તેઓ ભોગ આપે છે. વસ્તુરિચિતિ આવી હોવાથી, મુંઝવણ છે, આ અન્યાયી વેરો એકદમ કાઢી નાંખવા માટે નાનક્ષની સરકારને આપણે આગ્રહ કરવો જોઈએ. વળી માત્ર ગીરમીટમાંથી છુટેલા હિન્દીઓ સામેજ વસાહતીઓનો વાંધો છે, એમ નથી. હિન્દી વેપારીઓ મામે પણ તેઓ વાંધો ઉઠાવે છે. તેમની સંખ્યા આશરે ૧૫,૦૦૦ ની છે. છેલ્લાં પંદર વર્ષથી તેમની તરફ પણ અન્યાય-યુક્ત અને કઠોર વર્તન અસાધ્યમાં આવે છે. પહેલાં આ લોકો મ્યુનિસિપલ અને રાજકીય મતાધિકાર* ભોગવતા હતા. રાજકીય મતાધિકાર સને ૧૮૬૬ માં છીનવી લેવામાં આવ્યો હતો, અને છેલ્લાં બે વર્ષથી મ્યુનિસિપલ મતાધિકાર પણ છીનવી લેવાના પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી, વેપાર કરવાના પરવાના તદ્દન આપ-ખુદીથી પાછા એથી લેવાની અથવા ફરી નહિ બદલી આપવાની રીતથી આ લોકોને અપાર દુઃખ. હેરાનગતી અને નુકસાન ભોગવવાં પડ્યાં છે. તેને લીધે પાપમાત્ર થઈ ગયેલા માણસોને તેની સામે વડી અદાલતમાં અપીલ કરવાની વળ પણ આજસુધી આપવામાં આવતી ન હતી. છેલ્લા બે માસથી હિન્દી સરકારનાં દંપણને લીધે આ ખામતમાં યોગે

સુધારો થયો છે. જેમને પરવાના બદલી આપવાની ના પાડવામાં આવે તેમને વડી અદાલતમાં અપીલ કરવા દેવી એવો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ આથી તેમનું દુઃખ જલુ થોડું દૂર થયું છે. કારણ હજી તમારે ત્યાં પરવાના ન આપવામાં આવે અથવા એકને તામેથી બીજાને નામે ચઢાવી ન આપવામાં આવે ત્યાં વડી અદાલતને અપીલ થઈ શકતી નથી. વળી ગયા વર્ષથી તો, રવનંત્ર હિન્દીઓને પોતાનાં છોકરાંની કેળવણી માટે જે મગચડો હતો તે પણ મણી ઓછી કરી નાંખવામાં આવી છે. અને હવે ૧૪ વર્ષની ઉપરના છોકરાઓની અને બધીજ છોકરીઓની કેળવણી માટે, કોઈ પણ જાતની સવડ નથી. નાતાલમાંથી હિન્દી વેપારી વર્ગને તદ્દન નાબુદ કરી નાંખવાની મતઝબથી સને ૧૯૦૮ માં જે કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ તે કાયદો શહેનશાહી સરકારે પાછળથી નામંજૂર કર્યાં. નામદાર સાહેબ, હિન્દીઓ પ્રત્યે નાંખાતી સરકારની નીતિ તદ્દન સ્વાર્થી અને નિર્દય છે. તેની સામે દાદ મેળવવાનો માત્ર એકજ ઉપાય છે કે, તેના પ્રતિકાર તરીકે હિન્દી સરકારે તે વમાહત સામે સખ્ત ઉપાયો લેના.

અત્યાર સુધી મેં નાતાલના હિન્દીઓની સ્થિતિ સંબંધી કંઈ. હવે ટ્રાન્સવાલમાં સ્થિતિ જાણી છે તેનો વિચાર કરીએ. ત્યાં છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં ચોક્કસી ધમાકા આગળ, એક સરકારના સમયથી આવતાં આવેલાં હિન્દી પ્રજાનાં હમેશનાં દુઃખો તો ત્રણે દંકાર્ધ ગયાં છે. આ દુઃખો મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારનાં છે. (૧) ટ્રાન્સવાલમાં હિન્દીઓ મ્યુનિસિપલ અને રાજકીય મતાધિકાર પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી; (૨) તેઓ કોઈ પણ જાતની સ્થાયર મીલકત ખાતર કરી શકતા નથી; અને (૩) તેઓને અમુક નફી કરેલા વિભાગોમાંજ રહેવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે. આ ત્રણ હરકતો ઉપરાંત સને ૧૯૦૭ થઈ જે હિન્દીઓ વિમલ પહેર્યા ત્યાં ન હોય, તેઓને, તેઓ ગમે તેમ તેવી લાયકાત ધરાવતા દેશ તો પણ, ત્યાં પેસવાનો અટકાવ કરવામાં આવ્યો છે. બ્રિટિશ વમાહતોમાંથી માત્ર ટ્રાન્સવાલેજ, બ્રિટિશ સાઆબની એશિયાતારી પ્રજાને

તેની હદમાં પ્રખર થતાં અટકાવ કરનારો કાયદો કયો છે. સઘળાં વસાહતોમાંથી માત્ર ટ્રાન્સવાલેજ શહેનશાહની હિન્દી પ્રજાનું ઝાટકો લાગે તેવું અપમાન કરવાનો અને હીણપદ લગાડવાનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે. આ અપમાન અને જુદમની સામે ટ્રાન્સવાલની હિન્દી વસતીએ જે વિરુદ્ધતા દર્શાવી છે તે ઇતિહાસમાં નેધી રાખવા જેવી છે. આ વિષયમાં હું અત્યારે ઉંડો ઉતરતો નથી. કારણ આ દેશમાં સેંકડો સ્થળે ભાપણોમાં એ વાત કહેવાઈ ગઈ છે. હજી આ લડતનો અંત આવ્યો નથી અને અંત નજીક પણ જણાતો નથી. પરંતુ, ભારતનાં સંતાનોએ આ લડતમાં જે ભાગ લઈયો છે, તે તેને જરા પણ ખાંપણ લગાડે તેવો તથી. ટ્રાન્સવાલના હિન્દીઓએ સત્ય ખાતર અને દેશને માટે ધણુંજ દુઃખ વેડ્યું છે. તેઓએ એક પણ અધિત કૃત્ય કર્યું કથી. આરંભથી તે આજ દિન પર્યંત તેઓ વાજખી લડત ચલાવી રહ્યા છે. તેઓએ સર્વે એશિયાવાસીઓને ટ્રાન્સવાલમાં ગિરકુલ અટકાવ વિના દાખલ થવા દેવા એવી માંગણી કરી નથી. તેમનો માત્ર એટલોજ આગ્રહ છે કે ખાસ તેમને માટે કોઈ પણ જાતનો પ્રતિરોધક કાયદો હોવો જોઈએ નહિ. અને તેમને નામોદી લગાડે એવા જે અપમાનકારક કાયદો હોય તે નાશુલ થવા જોઈએ. હજી સુધી કાંઈ દાદ મળી નથી. પરંતુ હવે મધ્યરાત્રીનો અતિ અંધકારમય સમય વીતી ગયો હોય એમ લાગે છે અને અરુણોદય દૂર દીસતો નથી.

ઑરેન્જિયામાં હિન્દીઓની સ્થિતિ વિશે વધુ બોલવાની જરૂર નથી. ધરકામ કરનારા નોકરો તરીકે ત્યાં જવા ઇચ્છના હોય તે સિવાયના સઘળા એશિયાવાસીઓને માટે તે વસાહતનાં દ્વાર બંધ છે. અત્યારે એ વસાહતમાં એવું કામ કરનારા આશરે સોએક હિન્દીઓ છે. પહેલાં ઑરેન્જિયામાં હિન્દી વેપારીઓ પણ હતા. પરંતુ તેમને સને ૧૮૯૩ માં ખેર સરકારે જબરદસ્તીથી કાઢી મૂક્યા હતા અને સાર પંખી ખીળને પેસવા દેવામાં આવ્યા નથી.

હવે કેપ કોલોની વિશે જોઈએ. આ વસાહતમાં હિન્દીઓ પ્રત્યે ઉદાર નીતિ ચલાવવામાં આવે છે અને ઈસ્ટ લંડન સિવાય આ

વસાહતમાં, હિન્દીઓ તરફ સામાન્ય રીતે હિંદુ-વર્તાવ રાખવામાં આવે છે. આ વસાહતમાં કુલ હિન્દીઓ આશરે ૧૫,૦૦૦ છે. મ્યુનિસિપલ અને રાજકીય અતાધિકાર તેમને પ્રાપ્ત કરવા દેવામાં આવે છે. અને જોકે વેપાર કરવાના પત્રવાના મેળવવામાં હિન્દીઓને ઘણી હાડ-મારી ભોગવવી પડે છે, અને કેટલીક વખત આપણુદીથી લુના પરવાના નહિ બદલી આપવાથી વેપારીઓને ઘણું નુકસાન પણ ખમવું પડે છે, છતાં દક્ષિણ આફ્રિકાના બીજા ભાગો કરતાં અહિંની સ્થિતિ વધારે સંતોષકારક છે. અલગત ઈસ્ટ લંડનમાં સ્થિતિ ઘણી ખરાબ છે, પરંતુ તે કેપ કોલોનીનો એક ઘણો ન્હાનો ભાગ છે.

આજના દરવાજાં એવી દરખાસ્ત છે કે ગવર્નર જનરલ અને તેમની કાઉન્સિલને, નાતાલના વસાહતમાં ગીરમીટ પદ્ધતિ અનુસાર મળુરોને લઈ જતા ખીસકુપ અટકાવવાની કાયદેસર સત્તા મળવી જોઈએ. હાલના કાયદા પ્રમાણે સરકારના હાથમાં આ સત્તા નથી અને તેને લીધે નાતાલમાં હિન્દીઓ પ્રત્યેના વર્તાવ સંબંધે જ્યારે જ્યારે નાતાલની સરકાર સાથે હિન્દી સરકારને મસઘત ચલાવવાની હોય છે ત્યારે ત્યારે તે ઘણી ભારે સંઘર્ષમયમાં આવી પડે છે. અલગત આ સત્તા મળશે એટલે તેનો એવો અર્થ નથી કે તેનો અમલ અવશ્ય કરવામાં આવશે. પરંતુ આ સભામાં આ હાવ પસાર કરવાથી, તેમની એશિયા વિરોધી નીતિને લીધે, હિન્દીમાં કેવી સખ્ત લોકશાસણી ઉત્કેષાઈ છે, તેની દક્ષિણ આફ્રિકાની અને ખાસ કરીને નાતાલની સરકારને ખબર પડશે. નાતાલમાં હિન્દી મળુરો લઈ જતા અટકાવવાનો વિચાર કંઈ નવો નથી. બેર વિગ્રહ પૂરો થયા પછી તરતજ, સર લેપ્લે ઓરીશીની આગેવાની નીચે આવેલા પ્રતિનિધિમંડળને જવાબ આપતી વખતે લોર્ડ જ્યોર્જ હેમિલ્ટને ઘણો ભાર મૂકીને જણાવ્યું હતું કે જો નાતાલ, હિન્દીઓ તરફ વધારે ન્યાયની રીતે નહિ વર્તે તો હિન્દી સરકારને આ ઉપાય લેવો પડશે. પરંતુ એ વાત સ્પષ્ટ છે કે નાતાલે આ ધમકી કાંઈ દિવસ સાચી માની નથી. તેમ હોત તો સ્વતંત્ર હિન્દી વર્ગની સ્થિતિ દિનપ્રતિદિન ખરાબ કરવાનો, તે નિર્દંતર જ પ્રયત્ન કરી

ને જરૂર પડે. હું ધારું છું કે આ કારણમાં જાણુવેલી સત્તા પ્રાપ્ત કરવાનો હિન્દની સરકારને આ ખરો અવસર છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિન્દીઓની સ્થિતિ તરફ, આ દેશમાં તેમજ - ઇંગ્લાંડમાં, લોકોનું ધ્યાન ખરાબર ખેંચાયું છે; એટલુંજ નહિ, પરંતુ, એશિયાવાસીઓના સંબંધમાં કાયદા ધરાવતી વસાહતોની સત્તા, આવના એકદોષર માસથી, સંયુક્ત પાર્લામેન્ટના હાથમાં જશે આ પાર્લામેન્ટમાં લગભગ અર્ધોઅર્ધ સભાસદો કેપ કોલોનીના આવશે, એટલે તેમના વિચારોનું તેમાં પ્રાધાન્ય રહેશે. ધણું કરીને સંયુક્ત વસાહતોનો પહેલો પ્રધાન મિ. મેરીમેન યશે, અને તેણે થોડા સમય ઉપરજ દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિન્દીઓ તરફ ન્યાયયુક્ત અને જર્ધા વસાહતોમાં એક સરખી નીતિ અધાવવાની તરફેણમાં પોતાનો અભિપ્રાય જણાવેલો છે. અવશ્ય તેના કહેવાનો અર્થ કેપ કોલોનીના જેવી નીતિ એમ હોવો જોઈએ. આ કારણને લીધે, જો હિન્દની મરકાર અને ઇંગ્લાંડની સરકાર આ બાબતમાં હિન્દીઓનો સખળ રીતે પણ લે અને તેમને આ કારણમાં જાણુવેલી મત્તા વડે ટેકા મળે તો આપણું કેટલાંક દુઃખો દાળવામાં આજ મુખી આપણને જે ફત્તેહ મળી છે તેના કરતાં અત્યારે વધારે સારી ફત્તેહ મળે. આજનો કારણ પસાર કરવાને હું આ સભાને આમ્રહ દર્દી છું, કારણ મારી એવી માન્યતા છે કે આપણી દુઃખનો ઉપાય કરવામાં તે ઉપયોગી નીવડશે. જો કે હું એટલું કશુંય કર છું કે, આ કારણ માર્ધ પણ રીતે ફળદાયી ન નીવડે એમ હોત, તો પણ હું આ સભામાં તે લાભા પિતા રહેત નહિ. કારણ મારા ધારવા પ્રમાણે હિન્દવાસીઓ તરફ દક્ષિણ આફ્રિકામાં જે વર્તાવ ચલાવવામાં આવે છે તે મૂંઝે મ્હોડે સહન કરવા કરતાં તે પ્રત્યે આપણો તિરસ્કાર એક જવાબદાર મંડળ દ્વારા જણાવવો એ અત્યારે બહુ જરૂરનું છે, પરંતુ સાથે સાથે આ વાત પણ મારા ધ્યાનમાં છે કે, જે મહાન પ્રશ્ન અત્યારે આપણી સમક્ષ ઉપસ્થિત થયો છે તે અત્યંત ગહન છે. પ્રતિકારની ધમકીથી કંઈક કામ થઈ શકશે, પરંતુ અન્તે તો, આપણો મુખ્ય આધાર, આપણો આધાર, ન્યાય અને જનદયાના સનાતન સિદ્ધાન્તો નિરંતર તેમના

મન ઉપર ઠસાવવા ઉપરજ રાખવો પડશે. કારણ આ સિદ્ધાન્તોજ કોઈ પણ મહા સામ્રાજ્યના અચળ પાયારૂપ છે.

હિન્દવાસીઓના જે દુઃખો વિષે આજે હું બોલ્યો તેમાંથી ત્રણ અગત્યના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. (૧) આ સામ્રાજ્યમાં હિન્દીઓનું સ્થાન ક્યાં છે ? (૨) આ સામ્રાજ્યમાં અત્યારે અમારી તરફ દયા અને ન્યાયથી વર્તવામાં આવે અને ધીમે ધીમે આગળ ઉપર સમાન ભાવે વર્તવામાં આવે તેની ખાતરીની જવાબદારી શહેનશાહી સરકાર ઉપર કેટલે અંશે રહે છે ? (૩) આ સામ્રાજ્યનાં સ્વરાજ્ય ભોગવતાં અંગ્રે સામ્રાજ્યના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો પાળવાને કેટલે દરજ્જે બંધાયેલાં છે ? શું તેઓ માત્ર સામ્રાજ્યના લાભ ભોગવવા ઇચ્છે છે અને તેના ગેરલાભમાં પોતાનો હિસ્સો આપવા ઇચ્છતા નથી ? નામદાર સાહેબ, આ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાનું કામ મારું નથી. તે કામ સામ્રાજ્યના અને વસાહતોના રાજનીતિજ્ઞ પુરુષોનું છે, પરંતુ મારે કહેવું જોઈએ કે આખા દેશમાં આ પ્રશ્નો અત્યારે ગંભીર વિચારનો વિષય થઈ પડશે. વર્તમાન સમયે ઉપસ્થિત થયેલા ખીજ કોઈ પ્રશ્ને આના જેટલી કડવી લાગણી આખા દેશમાં ઉપજતી નથી. આ કડવી લાગણીના સંબંધમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના માયા મિત્રોને પણ નિરુપાય રહેવું પડ્યું છે. આ અતિશયોકિત નથી પણ તદ્દન સાચી વાત છે.

ગીરમીટ પદ્ધતિ.

[તા. ૪થી માર્ચ, ૧૯૧૨ ના રોજ નામદાર, ગોખલે, વાઇસરોયની ધારાસભામાં, હિંદમાંથી ગીરમીટીઆ મળુરોને લઈ જતા અટકાવવાની બક્ષામણુ કરવાનો ઠરાવ રજુ કરતાં, નીચે પ્રમાણે બોલ્યા હતા:—]

નામદાર સાહેબ, હું નીચે પ્રમાણે ઠરાવ રજુ કરું છું:—

“ આ સભા ગવર્નર જનરલ અને તેમની કાઉન્સિલને બક્ષામણુ કરે છે કે હિંદમાં અથવા કોઈપણ બ્રિટિશ વસાહતમાં હિન્દી મળુરોને ગીરમીટથી લઈ જતા અટકાવવાને હિન્દની સરકારે જરૂરી ઉપાયો યોજના.”

નામદાર સભ્યોને યાદ હશે કે બે વર્ષ ઉપર નાતાલના વસાહત સાથે હિન્દમાંથી ગીરમીટીઆ મળુરો લઈ જતા અટકાવવાની ગવર્નર જનરલને સત્તા આપવાની બક્ષામણુનો ઠરાવ આ સભાએ પસાર કર્યો હતો. સરકારે તે બક્ષામણુ સ્વીકારી હતી અને તેને અમલમાં મૂકવા માટે કાયદા પ્રમાણે નોંધતી જરૂરી સત્તા મેળવી હતી. અને નાતાલ વિરુદ્ધ નવા કાયદાનો અમલ ગયા જુલાઈ મામની પહેલી તારીખથી કરવામાં આવ્યો હતો. આજે હું, આ સભાને, આ બાબતમાં એક પગલું આગળ ભરવાની વિનંતિ કરું છું; અને ગીરમીટ પદ્ધતિ તદ્દન નાબૂદ કરવાની બક્ષામણુ કરું છું. એ વાત ખરી છે કે બે વર્ષ ઉપરનો ઠરાવ આ સભાએ, મુખ્યત્વે કરીને, દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓ તરફ ખરાબ વર્તન ચલાવવામાં આવતું તથા તેમનું નિરંતર અપમાન કરવામાં આવતું તેના પ્રતિકાર તરફે સ્વીકાર્યો હતો. પરંતુ મેં તે સભામાં તે વખતે પણ જણાવ્યું હતું તેમ મારો ચોતાનો મત તો, પ્રતિકારના પ્રયત્ને બાલુએ રાખતાં પણ, આ પદ્ધતિને નાબૂદ કરવી જોઈએ એવો હતો. કારણ આ પદ્ધતિ સ્વભાવેજ ખરાબ છે. આ પદ્ધતિના સ્વરૂપનો પૂર્ણ ચિનાર આ સભાને આપવાની ભાગ્યેજ જરૂર છે. તેનાં મુખ્ય લક્ષણ છ ગણી શકાય: (૧) આ પદ્ધતિથી મળુરો, દૂરના અગવડા દેશમાં જવા માટે બંધાય છે; ત્યાંની ભાષા તથા રીતરિવાજોથી તેઓ અજાણ હોય છે અને ત્યાં તેમનું કોઈ સગુંબાહુ હોતું નથી. (૨)

જે માલેકના લાગમાં તેઓ આવે તેના હાથ નીચે કામ કરવા તેઓ બંધાયલા હોય છે. તેને તેઓ ઝાળખતા હોતા નથી અને તે તેમને ઝાળખતો હોતો નથી. તેની ખસંઘી કરવાનું તેમના હાથમાંજ હોતું નથી. (૩) માલેકની જમીન ઉપર વસવાને તેઓ બંધાયલા હોય છે. સાંધી નેઓ ખાંસ રળચીટ્ટી વિના ખીજે ક્યાંય જઈ શકતા નથી અને તેમને સંપિહું કામ ગમે તેવું ત્રાસદાયક હોય. છતાં તે તેમને કરવુંજ પડે છે. (૪) આ બાધણી, અમુક વર્ષની, ઘણું ખર્ચ પાંચ વર્ષની હોય છે. તે મુદત પૂરી થતા સુધીમાં તેઓ કરારમાંથી. પોતાની મરજી પડે ત્યારે છુટા થઈ શકતા નથી. તેમને ગમે તેવી અસલ હાડમારી ભોગવવી પડે તો પણ તેમાંથી છુટવાનો તેમના હાથમાં કંઈ ઇલાજ હોતો નથી. (૫) આ મુદત પૂરી થતા સુધી તેઓ અમુક મુકરર કરેલા દરે મજૂરી કરવા બંધાયલા હોય છે. મજૂરીનો દર જોઈએ તે કરતાં ઓછો હોય છે અને તેજ રથજે કામ કરતા સ્વતંત્ર મજૂરોનાં દર કરતાં તો ઘણોજ ઓછો હોય છે. (૬) છેલ્લું અને હજુ લક્ષણ મારા વિચાર પ્રમાણે આ પદ્ધતિનું ખરાબમાં ખરાબ લક્ષણ છે, મજૂરોને જે ખાસ કાયદાની હકુમત નીચે રહેવું પડે છે, તે કાયદો તેમને પોતાનો દેશ છોડતાં પહેલાં સમજાવવામાં આવતો નથી, તેની સાથા તેઓ જાણતા નથી હોતા અને કરાર પાળવામાં થતો નજીની જૂલો, જેને માટે તેમને દિવાની રાહ જવાબદાર ગણી શકાય, તેને માટે, આ કાયદાની રૂઝમે તેઓ ફાજલારી ગુનાને પાત્ર થાય છે. હગાર્થ કે છેતરપીંડી માટે નહિ, પરંતુ કંઈ ગરજત કે ખીનકાળજી સાથે અથવા કેટલીકવાર તો તેમના ઉપરી મુકાદમ તરફ એકાદ ઉદ્ધતાઈ લયો શબ્દ બોલવા માટે અથવા તેવો કંઈક ચાળો કરવા માટે આ કાયદામાં બળે અને ત્રણત્રણ માસની સખ્ત મજૂરી સાથેની દેહની સગલ સખેલી છે. નામદાર સાહેબ, આ પદ્ધતિનાં મુખ્ય લક્ષણો આ છે. હવે કેવી જાતના માણસો આ પદ્ધતિના ભોગ થઈ પડે છે તેનો વિચાર કરો. આ દેશના ગરીબમાં ગરીબ વર્ગના, ભોળા, અજ્ઞાન, નિરક્ષર, સાધન હીન લોકોને, મજૂરોની ભરતી કરનારા લુચ્ચા દલાલો, ગમે તેવી ખરી

ખોટી હકીકતો કહીને આવી જતનો કરાર કરવાને લક્ષ્યાવે છે—અથવા
 વધારે ખર્ચ કહીએ તો તેમને તેમાં ફમાવે છે. આ દલાલોને,
 જોટલા મજુરો લાવી આપે તે ઉપર માથાદીક અમુક રકમ મળે અને
 મજુરને પરદેશ મોકલનારા આડનીઆને સોંપી દીધો કે તેમનું કામ પૂરું
 થાય છે. આ અન્યાયથી ભરેલી, આરંભમાં જ છળકપટવાળી અને જન-
 દસ્તીથી ટકાવી રાખેલી પદ્ધતિને કાર્ષ પશુ ન્યાયી માણસ રાક્ષસી
 કહેતાં આંચકો નહિ ખાય. ન્યાય અને જનદયાના વર્તમાનમાં
 પ્રવર્તતા વિચારોથી આટલી ઉલટી આ પદ્ધતિ જે દેશ સાંખી શકે, તે
 દેશની સંસ્કૃતિ ઉપર તે એક ભારે ઠંડક સમાન છે, એમ કહેવામાં કાંઈ
 વાંધો નથી. હવે આ પદ્ધતિનાં મૂળ અને ઇતિહાસે તરફ જરા
 નજર ફેરવશો તો ત્રણ બાજતો તમને લાગી આવ્યા વિના રહેશે
 નહિ. એ ત્રણ બાજતોજ આ પદ્ધતિને પૂતકારી કાઢવા માટે બંધ છે.
 (૧) ગુલામીની પ્રથા બંધ થવા પછી તેની અવેજીમાં આ ગીરમીટ પદ્ધતિ
 અસ્તિત્વમાં આવી છે. આ વાત મર્મમાન્ય છે અને અત્યારે મારા હાથમાં
 લૉર્ડ સેનડર્સનની કમિટીનો અહેવાલ છે તેમાં પહેલેજ પાને તેમણે આ
 વાત આગળ મૂકી છે. (૨) આ પદ્ધતિથી, તરતનો સ્વતંત્ર
 થયેલો સીદી પશુ જે સ્થિતિ સ્વીકારવાનું ધિક્કારી કાઢે, તે સ્થિતિમાં
 સ્વતંત્ર હિંદીઓને મૂકવામાં આવે છે. (૩) વધારે લાગી આવે એવું
 તો એ છે કે સરકાર એટલે હિંદની સરકાર તેમજ ઈંગ્લંડની
 સરકારને આ સલાહ હમેશાં ખટકમાં કરેલો છે. તે એટલા ઉપરથી
 જણાઈ આવે છે કે તેમણે આ પદ્ધતિનાં કામકાજ સંબંધે વારંવાર તપાસ
 ચલાવી છે, તેના અનિષ્ટોને લીધે તે વખતોવખત બંધ પણ કરી છે, છતાં
 વમાહતી વાવેતર કરાવનારાઓનાં દગાણુને લીધે કચવાતે મને તેમણે
 તે ફરી ચલાવી છે. આ સલાહ સંબંધે સૌથી પહેલો અને કેટલેક દરજ્જે
 સર્વથી વધારે અગત્યની તપાસ, સરચાતમાંજ ઈંગ્લંડની પાર્લમેન્ટે લીધેલા
 ઉપાયોને લીધે થઈ હતી. હું આગળ જણાવી ગયો તે પ્રમાણે આ પદ્ધતિ
 ગુલામગીરી રદ થવા પછી ઇ. સ. ૧૮૩૪ની સાલમાં હસ્તિમાં આવી. ઇ. સ.
 ૧૮૩૭ માં તે તરફ પાર્લમેન્ટનું ધ્યાન ખેંચાયું અને તે ઉપર જે વિવાદ

થયો તેમાં લૉર્ડ ડ્યુમે અને મિ. બકરસ્ટને તથા તે સમયના બીજા મ્હોટા અંગ્રેજોએ, તેને ઘણીજ સખ્ત લાપામાં ધિક્કારી કાઢી. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે એ પદ્ધતિ એકદમ બંધ કરવામાં આવી અને તેના સ્વરૂપ તથા કામકાજ સંબંધે તપાસ ચલાવવાનો હુકમ થયો. ચાર ગૃહસ્થોની એક કમિટી નીમવામાં આવી અને તેમણે કલકત્તા મુકામે મળીને આખા પ્રશ્ન ઉપર વિચાર ચલાવ્યો. ઘણી કાળજીપૂર્વક તપાસ કર્યા પછી કમિટીએ બે રીપોર્ટ બહાર પાડ્યા, એક વધુ મતવાળો અને બીજો એકમત વાળો. કમિટીના ત્રણ સભ્યોએ, એ પદ્ધતિને તદ્દન ધિક્કારી કાઢી અને તે ફરીથી દાખલ ન થવી જોઈએ એવો આમલ કર્યો. માત્ર એક સભ્યે, મલુરોનું દિત જાળવનારી પોતે સચવેલી અમુક શરતો નાંખીને આ પદ્ધતિ ફરી ચાલુ કરવાની તરફેણમાં મત આપ્યો. પછી આ બાબત પાર્લમેન્ટ સમક્ષ આવી. પરંતુ ગુલામગીરી કાઢી નાંખવા માટે કૌંસા ભારે પ્રયત્નથી તેના સભ્યો યકિફા હતા અને વળી વસાહતી વાવેતર કરાવનારાઓના, તેઓ પાચમાલ થઈ જશે એવા નિરંતરતા કક્ષાટથી કંટાળીને, આખરે તેણે માત્ર એકજ મતવાળો રીપોર્ટ સ્વીકારવાનો વિચિત્ર માર્ગ લીધો, અને ત્રણ મતવાળો રીપોર્ટ સ્વીકાર્યો નહિ । આ વખતે આમની સભામાં માત્ર ૧૫૦ સભ્યો હાજર હતા. આને પરિણામે આ પદ્ધતિ ઇ. સ. ૧૮૪૨ માં ફરી શરૂ થઈ. પરંતુ સરકારને આ વાત ખૂંચ્યાંજ કરેલી છે અને તેને પરિણામે ત્યારબાદ પદ્ધતિના કામકાજ સંબંધે ઘણી તપાસો ચાલેલી છે. એકવાર ફરી પણ, થોડા સમયને માટે આ પદ્ધતિ બંધ થઈ હતી, પરંતુ ફરી વળી વાવેતર કરાવનારાઓની વગને લીધે, હુર્બાંચે તે પાછી શરૂ કરવા દેવામાં આવી છે. હું 'તમને એના થોડા દાખલા આપું છું. મોરીસમાં આ પદ્ધતિ સને ૧૮૩૪ માં દાખલ કરવામાં આવી હતી. હું ઉપર જણાવી ગયો કે પાર્લમેન્ટમાં થયેલી ચર્ચાને લીધે તે સને ૧૮૩૭ માં બંધ કરવામાં આવી હતી અને પછી આમની સભાએ કમિટીના માત્ર એક સભ્યનો મત કબૂલ રાખી સને ૧૮૪૨ માં પાછી ચાલુ કરી. વળી પાછી સને ૧૮૪૪ માં તે બંધ કરવામાં આવી, સને ૧૮૪૬ માં પાછી ચાલુ કરવામાં આવી અને માત્ર

લેવામાં આવે છે તેનો ગમે તે અર્થ કરવામાં આવે તો પણ તેને શુદ્ધ બુદ્ધિથી કચેલા કરારનું મ્હોટું નામ આપવું એ તો ભાષાને દુરુપયોગ કર્યા જેવું છે. કારણ તેમાં સડો છેક મૂળથી લાગેલો છે. ગરીબ મજૂરોને સમજાવી પડાવી તેમને સપડાવવાનો ધંધો કરનારા દલાલોનો કોઇ જરા પણ બચાવ કરવું નથી એ બહુ સ્પષ્ટ વાત છે. એ પણ સર્વમાન્ય છે કે આ દલાલો સાધારણ રીતે કાળા અક્ષરને ફૂટી મારે તેવા અને ગમે તે કૃત્ય કરતાં આંચકા ન ખાનારા હોય છે. તેમાંથી જુજ અપવાદ સિવાય કોઈ પણ, જે વસાહત માટે તે મજૂરોની ભરતી કરે છે ત્યાં ગયેલો હોતો નથી. અને તેમને માથાદીકે અમુક રકમ મળતી હોવાથી તેઓ જેટલા બને તેટલા વધારે મજૂરોને તેમના પંજામાં ફસાવવાને ગમે તેવા પ્રયત્ન રચે છે. પરદેશ જનાર મજૂર અને તેના ભવિષ્યના માલેક વચ્ચે આ રાજપ્રુશીથી થયેલો કરાર છે એમ જણાવી હિંદની સરકાર તેમાંથી ખસી જાય છે. બન્ને પક્ષ ન્યાં આટલી અસમાન સ્થિતિમાં હોય, ત્યાં કરાર વાજખી શી રીતે હોઈ શકે ? એક પક્ષ તદ્દન અચ્છાન અને નિરાધાર સ્થિતિમાં હોય છે, સારે ખીન્ને પક્ષ સત્તાવાન છે. વળી સામે ગરીબ માણસ કરારથી કેટલા બંધનમાં આવે છે તે તેને જાણવા પણ ન દેવાની તે પૂરી કાળજી રાખે છે. આવા બે પક્ષ વચ્ચે થયેલો કરાર શુદ્ધ બુદ્ધિથી થયેલો કેમ કહી શકાય ? દાખલા તરીકે, કરારમાં ફોજદારી ગુન્હાની શરત છે તે લઈએ. ગીરમીટમાં દાખલ થતી વખતે, તેમાં જનારાઓને જે શરતો સમજાવવામાં આવે છે તેમાં ફોજદારી કાયદા નીચે તેમને રહેવું પડશે તે આવી જતી નથી. સેન્ડર્સન કમિટીના રીપોર્ટના સાતમ઼ લાગમાં, જુદાં જુદાં વસાહતો માટે કરવામાં આવતાં કરારના દસ્તાવેજોના નમુના આપવામાં આવેલા છે. મજૂરને ખાસ ફોજદારી કાયદાના અમલ નીચે વસાહતમાં રહેવું પડશે તે વિષે એક સબ્જ પણ કોઇ કરારમાં લખેલો નથી. આ મજૂરો પરદેશ જવા તૈયાર થાય તે પહેલાં તેમને માત્ર એકજ વાત સમજાવવામાં આવે કે વસાહતોમાં કરાર પ્રમાણે નહિ વર્તવા માટે તેઓ સાધારણ દીવાની રાહ જવાબદાર થશે એટલુંજ

નહિ, પરંતુ નજીવા ચુન્દાઓ માટે પણ તેમને સખ્ન મજુરી સાથેની કેદની સજા થઇ શકે એવા ખાસ ફોજદારી કાયદા નીચે તેમને રહેવું પડશે, તો આવા અજ્ઞાન અને નિરાધાર લોકોમાંથી પણ આ દર દેશાવર જવા કેટલા તૈયાર થાય છે તે હું જાણુવા માગું છું. એટલા માટેજ હું હહું છું કે આ પદ્ધતિમાં સડો છેક મૂળથી લાગેલો છે. એ કારણ વાજબીજ નથી. એ કારણ બે તદ્દન અસમાન પક્ષો વચ્ચે થાય છે અને તેમાંની ખાસ જાણાવવા જેવી બહુજ અગત્યની દ્રષ્ટિકોણથી એક પક્ષને તદ્દન અજ્ઞાન રાખવામાં આવતો હોવાથી તે દૂષિત છે.

આ દેશમાં ખેડૂત લોકોના ખાસ રક્ષણને માટે સરકારે વખતોવખત કાયદા ઘડ્યા છે. દાખલા તરીકે મુંબઈ ઇસાકામાં દક્ષિણના ખેડૂતોને રાહત આપનારો કાયદો ઘડવામાં આવ્યો છે. થોડા સમય ઉપર પંજાબમાં ખેડૂતોને પોતાની જમીન વેચાણથી અથવા બીજી કાંઈ રીતે ખીજીને આપવાના હક ઉપર અંકુશ મૂકનારો કાયદો ઘડવામાં આવ્યો હતો. આવા કાયદા ઘડવામાં મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એ છે કે અજ્ઞાન અને સાધનહીન લોકો, સારી રિયતિના અને માહિતગાર માણસોની સમાન ગણી શકાયજ નહિ, અને આવા બે પક્ષો વચ્ચે યથેલા કારણ વાજબી નજ હોય. તેથી સરકારને આવા કારણ કાળજીપૂર્વક તપાસવાનો હક છે, અને તેની ચોક્કસ તપાસ કરીને તે કારણનો કેટલો દરજ્જો અમલ થઇ શકે તે સરકાર નક્કી કરે છે. જ્યાં કારણથી માત્ર દીવાની જવાબદારીજ ઉત્પન્ન થતી હોય છે ત્યાં પણ સરકાર આટલી ચોક્કસાઈ કરે છે, તો પછી જે કારણથી નિર્બળ પક્ષ ઉપર ફોજદારી જવાબદારી ઉત્પન્ન થતી હોય ત્યાં તો સરકારે ખાસ ચોક્કસાઈ કરવાની જરૂર છે. તેથી હું હહું છું કે આ પદ્ધતિ તદ્દન અન્યાયયુક્ત છે. આ પદ્ધતિના દિમાપતીઓ જાણાવે છે કે વસાહતમાં ગયા પછી મજુરો ઉપર લુદ્ધ કે અન્યાય ન થાય તે માટે ઉપાયો યોજવામાં આવેલા છે. દરેક વસાહતમાં “દેશાન્તરનિવાસીઓનો રક્ષક” એ નામનો એક અમલદાર હોય છે અને તે ગીરમીટીઆ મજુરોની ખાસ સંભાળ રાખે છે. બીજું

ગીરમીટીઆ મળુરો ઉપર તેમના માલેકો કોઇ પણ જાતનું ધાતકી વર્તન
 નથી કરે તો તેની સામે તેઓ કાયદેસર દાદ મેળવી શકે તેટલા સાર
 મેંજસ્ટ્રેટો રાખવામાં આવે છે. નામદાર સાહેબ, તેમની સલામતી માટે
 ચોજેલા આ ઉપાયો કાગળ ઉપર બહુ સુંદર દેખાય છે, પરંતુ વ્યવહારમાં
 તો આ બંને ઉપાયો મૂળજળ જેવા છે. મળુરોનું રક્ષણ કરનારા
 અમલદારો અને મેંજસ્ટ્રેટો વસાહતોની સરકારનાજ માણસો હોય છે.
 તેઓ ત્યાંના વાવેતર કરાવનારાઓની જાતવાળાજ હોય છે. તેમના અને
 વાવેતર કરાવનારાઓનાં હિત એક હોય છે અને તેથી તેઓ તેમના
 તરફ સહાનુભૂતિ રાખે છે. મનુષ્ય-સ્વભાવજ એવો હોય છે કે જેમની
 સાથે પોતાને રહેવાનું હોય, જેમની સાથે બેસવા ઉઠવાનું હોય, તેમને
 નાખુશ ન કરવા—અને તેમ વળી ગરીબ, અચાન, દૂર દેશથી આવેલા
 મળુરો માટે ? નામદાર સાહેબ, આ સલાને આ બાબતમાં જરાપણ
 સંશય હોય તો સેન્ડર્સન કમીટીના અહેવાલના બીજા પુસ્તકમાંથી
 કેટલીક જુઝાનીઓ વાંચવાની વિનંતી કરું છું. કમાન્ડર કુમ્પ્સ અને
 મિ. હીલ નામના બે રક્ષકો તથા મોરીસના એક મેંજસ્ટ્રેટ મિ. પેટસનની
 જુઝાની જોઇ જવાની હું તમને લલામણુ કરું છું. કમાન્ડર કુમ્પ્સ
 વેસ્ટ ઇન્ડીઝમાં આવેલા ત્રિનીદાદમાં મળુરોનો રક્ષક હતો. મિ. હીલ
 સામુદ્રધુનીનાં વસાહતોમાં મળુરોનો રક્ષક હતો અને મિ. પેટસન
 મોરીસમાં મેંજસ્ટ્રેટ હતો. આ ત્રણ સાક્ષીઓમાંથી કમાન્ડર કુમ્પ્સ
 તો પોતે ગોરા વાવેતર કરાવનારાઓનો મિત્રજ છે એવું નિષ્પાલસ રીતે
 જણાવે છે. તે કહે છે કે “ હું તો માત્ર નામનુંજ મળુરોના રક્ષક
 તરિક્કે કામ કરું છું. બાકી મારું ખરું કામ તો જે કામને માટે તેમને
 લાવવામાં આવે છે તે કામ તેઓ જરાખર કરે છે કે નહિ તે જોવાનું
 છે. ” આ વાત તે છુપાવતો નથી. ઉલટ તપાસમાં એમ નીકળે છે કે તે
 જાતે પણ વાવેતર કરાવે છે અને વાવેતર કરાવનાર તરિક્કે તેની લાગણી
 કાના તરફ વધારે હોય તે કોઇ પણ સહજ સમજી શકશે. જો કે તે
 એમ જણાવે છે કે “ હું પોતે ગીરમીટીઆ મળુરો રાખતો નથી. ”
 પરંતુ તેની જુઝાનીમાંથી નીકળે છે કે વાવેતર કરાવનારા ગોરાઓની

મુશ્કેલીઓથી તે જરા પણ અભય નથી. વાવેતર કરાવનારા ગોરાઓ વિષે બોક્તાં, આ મૃદસ્થ હમેશાં 'તેઓ' ને બદલે 'અમે' શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે. કામ થઈ શકતું નથી એવી શ્રિયાદ કરનારા મજુરોને તેઓ કેવી રીતે સમજાવે છે તે વિષે બોક્તાં તે કહે છે: "અમે તેમને બોલાવી મંગાવીએ છીએ અને કહીએ છીએ કે તમને કામ કરવા માટે અહિં લાવવામાં આવ્યા છે. જો તમે કામ નહિ કરો તો તમારે કેદખાનામાં સરકારનું કામ વગર પૈસે કરવું પડશે. એ બેમાંથી તમારે શું પસંદ કરવું એ તમારી મુનસરીની વાત છે." તેની આખી જુમાની ઉપરથી એમજ જણાઈ આવે છે કે એનું અને વાવેતર કરાવનારા ગોરાઓનું હિત સંપૂર્ણ રીતે એકજ છે, અને તેની મજુરો તરફની વિરુદ્ધતા પણ તેમના જોડીજ છે. આવા માણુમને મજુરોના રક્ષકનું નામ આપવામાં આવે તે દોષ વિધાતાનોજ કહેવાય ને ? બીજા રક્ષક મી. હીલ એક જુદીજ કેદિનો માણુમ છે. એવા માણુસો જન્મને જોવામાં આવે છે તે અંગ્રેજના નામને દીપાવે તેવો છે. પોતાની જાતના લોકોની વચ્ચે તેને રહેવાનું હતું. તેમની સાથે સામાજિક અને બીજા વ્યવહારથી તે બધાપણો હતો, છતાં ગીરમીટીઆ મજુરોનું રક્ષણ કરવા માટે તેણે જમરી લામ બીડી અને વાવેતર કરાવનારાઓની ધતરાજી બેઠારી લીધી. પરિણામ એ આવ્યું કે એની નોકરીની મુદત પૂરી થયા પહેલાં, વાવેતર કરાવનારાઓએ નોકરીમાંથી તેને કાઢી મૂક્યો. તેને લાગ્યું કે પોતાના વખતમાં સામુદાયીનાં વસાહતોમાં ગીરમીટીઆ મજુરોના મરજીનું પ્રમાણ વધી પડ્યું છે. એટલે તે તરફ તેણે વાવેતર કરાવનારાઓનું ખાન ખેંચ્યું અને મજુરોના આરોગ્ય માટે કાપડા પ્રમાણે જેવો જરોગસન રાખવો જોઈએ તેવો રખાવવાને તેણે આમદ કર્યો. તેના જવાબમાં વાવેતર કરાવનારાઓએ તેના ઓઠા ઉપરથી તેને ખસેડ્યો, અને તેની નોકરીની મુદત પૂરી થતાં પહેલાં બીજા માણુસની નીમચુંક કરવી. આવું વર્તન એ મૂંઝે મેઘોએ સહન કરે એવો ન હતો. એટલે જાણી રહેતી મુક્તના પગારના ૨૫૦૦) પાઉન્ડ વમાફાને આપવા પડ્યા. તેમજ પૂરેપૂરો પગાર આપી દીધો.

કારણ તેમને એમ લાગ્યું કે મજુરોનું રક્ષણ કરવાના યોદ્ધા ઉપર એ કાયમ રહે તેના કરતાં આટલી રકમ આપી દેવામાં તુકસાન નથી. હવે હું મોરીસના મેજસ્ટ્રેટ મિ. બેટસનની જુઝાની તરફ સલાતું ધ્યાન ખેંચું છું. મજુરોને કેવા નજીવા ગુન્હાઓ માટે અને કેટલીક વાર તો એક ઉદ્ધત શબ્દ બોલવા માટે અથવા તેવો કાંઈ ચાલો કરવા માટે સખ્ત મજુરી સાથેની કેદની સજા થાય છે, એ હું તમને જણાવી ગયો છું. મિ. બેટસન આ બધી બાબતોની વિરુદ્ધ સખ્ત શબ્દોમાં બોલે છે. મને આપવામાં આવેલા ટૂંક સમયમાં, સલા સમક્ષ આ અગત્યની જુઝાનીનો કાંઈ પણ ભાગ આપો વાંચી બતાવી શકું એસ નથી, પરંતુ મિ. બેટસનનાં બે ત્રણ વાક્યો તરફ હું 'તમારું ધ્યાન ખેંચીશ, એક સ્થળે એ કહે છે કે, " હું આ લોકોને કેદમાં મોકલવાના એક સંઘા તરીકે કામ કરતો હતો. " બીજે એક સ્થળે જણાવે છે કે: " દોષી પણ મજુર પોતાની તરફેણમાં જુઝાની આપનારા સાક્ષીઓ લાવી શકે એ તદ્દન અસંભવિત છે, કારણ બીજા મજુરો સાક્ષી પૂરતાં હરે છે. જેની વિરુદ્ધ જુઝાની આપવા તૈયાર થાય તેજ માલેકના હાથ નીચે પાછું તેમને કામ કરવાનું રહ્યું. " વળી તે જણાવે છે કે, " મજુર પોતાના શરીર ઉપર મારની નિશાની સાથે હાજર થાય તો પણ હુમલો કરવાનો જેના ઉપર આરોપ હોય તેને, બરાબર પૂરાવાને અભાવે શિક્ષા કરી શકાતી નથી. " આગળ ઉપર તે જણાવે છે કે, " મજુરોને નજીવા ગુન્હા માટે હાથકડી કરી કેદખાના તરફ લઈ જતા જેવા એ મને ઘણું કમકમાટી ભરેલું લાગતું. " આ જુઝાની 'વિષે હવે હું વિશેષ લંબાણથી બોલવા માગતો નથી, પરંતુ આ જુઝાની તમે પૂરેપૂરી વાંચી જશો તો, મેજસ્ટ્રેટ રાખવાથી મજુરોનો જીવનમાંથી બચાવ થઈ શકે એવું કહેનારાઓના વચન ઉપર કેટલો આધાર રાખી શકાય એમ છે તે આપને બરાબર જણાશે. ટૂંકાણમાં સલામતીના સંઘના ઉપાયો મિથ્યા છે અને તે સંજોગે હું બોલવું બંધ કરું છું.

મારો ત્રીજો વાંધો એ છે કે આ પદ્ધતિ શરૂ થયાને ૭૫ વર્ષ થયાં ત્યારથી અમારા લોકોને મહાભયંકર દુઃખ સહેવાં પડ્યાં છે. નામદાર

સાહેબ, આ ગ્રામીણ, જીવ ઉપર યોગ્ય અંકુશ રાખીને બોલવું બહુ મુશ્કેલ છે. તે દુઃખોનો વિચાર કરતાં વળ નેણું ઠોડી દેવું પણ પોગળા વિના રહેશે નહિ. હું નજીવા ગુન્દાઓ માટે ભોગવવી પડતી સખત મજુરી સાથેની દેહની ગ્રામ વિશે કહેતો નથી. મજુરોને માર મારવામાં આવે છે અને તે દોષક વાર સાખીત થઈ શકે છે, પરંતુ ધણીવાર પૂરાણે નહિ મળી શકવાથી સાખીન નથી થઈ શકતો તે વિશે હું કહેતો નથી. હજારો માણુઓ, જ્યારે તેમને ખજાર પડતી હશે કે તેઓ ઉતરાયા છે, તેમને કસાવવામાં આવ્યા છે અને હવે આમાંથી છુટવાનો ઝોલે આરો નથી, ત્યારે તેમના મનમાં કેવો ધ્રાસો પડતો હશે તે વિશે હું કહેતો નથી, ધર જોવા થવાને તેમનું મન સદા તલસતું હોવાથી તેમનાં જીવન કેવાં અકારાં થઈ પડતાં હશે તે વિશે હું કહેતો નથી. જો કે આ સધળા આ પદ્ધતિની વિરુદ્ધ ગંભીર આક્ષેપો છે. પરંતુ તેનાથી પણ વિશેષ ગંભીર આક્ષેપ એ છે કે જે વસાહતોમાં આ પદ્ધતિ છે ત્યાં જૂતકાળમાં મજુરોનું મરણપ્રમાણ ધણુંજ ભારે આવેલું છે. આ મરણપ્રમાણ સંબંધે તપાસ કરવા વખતોવખત કમિશન નીમાયાં છે અને તેમાં એ સાખીત પણ થઈ ચૂક્યું છે. તેજ કારણને લીધે, ગમે વર્ષે મહાયાનાં વસાહતોમાં ગીરમીટીઆ મજુરોને લઈ જતા અટકાવકમાં આવ્યા હતા. આસામના કેટલાક ભાગમાં આજ પણ મરણપ્રમાણ એટલુંજ ભારે છે, એવું કલુષ દરવામાં આવ્યું છે. આ પદ્ધતિને લીધે અસંખ્ય મજુરો આપધાત કરે છે. ગરીબ નિર્દોષ લોકો એ પદ્ધતિ નીચે કામ કરીને જીવવા કરતાં પોતાને હાથે જીવનનો અંત લાવવાનું પસંદ કરે છે. આ પદ્ધતિનું આ એક ધોર લક્ષણ છે. સ્વદેશથી હજારો માઈલ દૂર હોવા છતાં, પોતાની અને પોતાના દેશની વચ્ચે અગાધ, સમુદ્રનાં મ્હોટાં મોળાં ઉછળી રહ્યાં છે એમ જાણતા હોવા છતાં, આ લોકો અસાન અને ભોળપણને લીધે, પોતાના દેશમાં જવાનો કોઈ પણ જમીન માર્ગ હશે એમ ધારી પોતાને દેશ જવા આલી નીકળે છે ! કેટલાક આમ નાસી જતાં પકડાઈ જાય છે અને જે સ્થિતિમાંથી છુટવા ઇચ્છતા હોય તેજ સ્થિતિમાં લેમને જખરદસ્તીથી નાંખવામાં આવે છે; કેટલાકને જંગલી પશુઓ

ફાડી ખાય છે અને કેટલાક બુધ્ધ અને ત્હાડથી મરી જાય છે । નામદાર સાહેબ, આ સમસ્ત દુઃખોનો વિચાર કરતાં કમકમાટી ઉપજે છે આ દુઃખો હમેશાં આ પદ્ધતિની વિરુદ્ધના સાક્ષી રૂપે ખડાં રહેશે. હમણાં જરા સ્થિતિમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ મેં ઉપર વર્ણવી તેવી સ્થિતિ જે પદ્ધતિના સ્વરૂપ સાથે અનિવાર્ય રીતે સંકળાયેલીજ હોય તેમાં કેટલો અને શો સુધારો થઈ શકે ? સને ૧૯૦૧ માં લોર્ડ કર્ઝને જણાવ્યું હતું તેમ આવી હાડમારીના દાખલા બહુ થોડા હોય તોપણ જે પદ્ધતિમાં આવા થોડા દાખલાઓ પણ બની શકે તે પદ્ધતિ સખ્ત ધિક્કારને પાત્રજ છે.

નામદાર સાહેબ, મારો ત્રોથો વધો એ છે કે આ પદ્ધતિની સાથે ઘોર અનીતિ સમવાય* સંબંધથી જોડાયેલી છે. આ વાત ખીજાઓ કહે છે એટલુંજ નથી, પરંતુ હિન્દની સરકાર અને સેન્ડર્સન કમિટી પણ સ્વીકારે છે. કમિટીએ ખીજા પ્રશ્નો ઉપર વિચાર ચલાવ્યો છે, પરંતુ આ પદ્ધતિની સાથે રહેલી ઘોર અનીતિ કેમ અટકાવી શકાય તેના ઉપાયો સૂચવવાની વાત ઘણીજ સંભાળથી ઉઠાવી નીધી છે. દરેક ૧૦૦ મરદો ૪૦ સ્ત્રીઓ લઈ જવાનું પ્રમાણ કાયદાથી નક્કી કરેલું છે. પરંતુ આટલે દૂર જવાને બાજ્યેજ કોઈ આખરૂંદાર સ્ત્રી તૈયાર થાય. ત્યાં ખરી રીતે પુરૂષો પણ જવાને ઇચ્છતા નથી, ત્યાં સ્ત્રીઓની તો વાતજ શી ? હિન્દની સરકારે પોતાના એક ખરીતામાં જણાવ્યું હતું કે, કાયદા પ્રમાણે જોઈતી સ્ત્રીઓની સંખ્યા, મલુરોની ભરતી કરનારા દલાલો, ખરાબ ચાલની સ્ત્રીઓ વડે પૂરી કરી લે છે. તેનું વસાહતોમાં શું પરિણામ આવતું હશે તેનું હું વર્ણન કરું તે કરતાં સલા કલ્પી લે તેજ વધારે સારું છે. નામદાર સાહેબ, આ ઘોર અનીતિ, આ પદ્ધતિમાં પહેલેથીજ ચાલતી આવેલી છે. મિ. જેન્ડાન્સ જે પાછળથી કનેડાના પહેલા એજન્ટ જનરલ થયા હતા, તેમણે સને ૧૮૭૦ માં કહ્યું હતું કે, ખાસ કોઈ મલુરીના કામ માટે સ્ત્રીઓની ભરતી કરવામાં આવતી નથી. તેમ બેશક તેમને શોભા માટે પણ લઈ જવામાં આવતી નથી. તેઓ જણાવે છે કે, જે મરદો

માટે આ સ્ત્રીઓને લઈ જવામાં આવે છે તેમની અને એ સ્ત્રીઓની વચ્ચે અનીતિમય વ્યવહાર ચાલે છે એટલુંજ નથી, પરંતુ વાવેતર કરાવનારા ગોરાઓ અને તેમના મુકદ્દમા પણ આ સ્ત્રીઓની સાથે તેવો વ્યવહાર રાખે છે. કેટલાંક વસાહતોમાં વસતિનો ધણો ભાગ આવી અનીતિથી ઉત્પન્ન થયેલો છે, એજ હૃદયને આઘાત ઉપજાવનારી વાત છે.

મારો છેલ્લો વાંધો એ છે કે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ આ પદ્ધતિ હિન્દુવાસીઓને નામોશી લગાડનારી છે. હું નથી ધારતો કે આ વિષયે મારે વધુ બોલવાની જરૂર હોય. જ્યાં જ્યાં આ પદ્ધતિ છે ત્યાં ત્યાં બધાજ હિન્દીઓ, તેઓ ગમે તેવી રિયતિના હોય તોપણ, મજુર-કુલી તરિકે ઓળખાય છે. અમારા દેશમાંજ અમે જોઈએ તેટલી અધિકારહીનતાજ બેઠગવીએ બીએ. તો હું કહું છું કે બીજી સુધરેલી દુનિયાને દેખાડવા અમારા કપાળ ઉપર આ વધારાની છાપ છું કરવા મારો છે ? મારી ખાતરી છે કે જો સરકાર જરાક હૃદયના દોડાવશે અને આ બાબત અમારી લાગણીઓ કેટલી દુભાતી હશે તેનો વિચાર કરશે તો આ પદ્ધતિને જેમ અને તેમ જલદી નાબુદ કરવાની અગત્ય તેમને તરત જણાશે.

હવે આ પદ્ધતિની તરફેણમાં જે દલીલો રજુ કરવામાં આવે છે તે વિષે હું થોડું વિવેચન કરીશ. આ દલીલો મુખ્યત્વે ત્રણ છે. (૧) ગીર-મીટીઆ મજુરી વિના, ધણાં વસાહતોના ખાંડના તથા બીજા ઉદ્યોગો બંધ પડી જશે. (૨) ગીરમીટ પદ્ધતિથી કામ કરનારા મજુરો પોતાની કમાણીમાંથી આ દેશમાં પૈસા મોકલે છે, તેથી દેશમાં હોશન થાય છે. (૩) ધણા મજુરો ગીરમીટની મુદત પૂરી થયા પછી સ્વતંત્ર રીતે વસાહતોમાં વસવાટ કરે છે અને જે પૈસા સુખી થાય છે. તેઓ ત્યાં જે રિયતિએ પહેંચે છે તેની ચિંતિએ પોતાના દેશમાં તેઓ કદી પણ પહેંચી શકે નહિ. નામદાર માહેજ, આમાંથી પહેલી દલીલને તો હું છોડતોજ નથી. અમને અથવા હિન્દની સરકાર-જે આદિ અમાઈ દિન સાચવવા માટે છે-તેમને આ બાબત કાંઈ લેવા દેવા નથી. જો આ જાતની દુષ્ટ પદ્ધતિ ચિના વાવેતર કરાવનારા ગોરા લોકો, પોતાના ખાંડના અને

ખીજા ઉદ્યોગો નજ ચલાવી શકતા હોય તો એ ઉદ્યોગો જેમ જલદી બંધ થાય તેમ સાચું. એટલે હું ખીજી દલીલનું લખશ. આ દેશની અંદર મજુરો તરફથી આવતા પૈસા સંબંધે એટલુંજ કહેવાનું કે તેઓ પાંચ વર્ષ સુધી ત્યાં મજુરી કરે છે એ જોતાં, તેઓ ખચાવીને આ દેશમાં જો મોકલે છે તે ખરેખર નહિ જેવું હોય છે. માથા દીડ રૂ. ૧૫૦) આવી રીતે હિંદુસ્તાનમાં આવે છે. ખડુજ થોડા માણસો રૂ. ૨૦૦) થી વધુ લાવે છે. પાંચ વર્ષના રૂ. ૧૫૦) એટલે એક વર્ષના રૂ. ૩૦) અને મહિનાના રૂ. ૨૫ પડ્યા. આ કાંઈ વધારે કહેવાય નહિ. સુખાઈના મીલોના મજુરો પણ આના કરતાં તો વધારે ખચાવી શકે છે. પરંતુ જે લોકો કાંઈજ ખચાવી શકતા નથી, જેમનાં શરીર અને જેમ તૂટી જાય છે, જેઓ વસાહતોમાં જ મરી જાય છે અથવા જેઓ પાપમાલ હાલતમાં આ દેશમાં પાછા ફરે છે, તેમનું શું ? ઉલ્લી દલીલ, વસાહતોમાં નિવાસ કરીને રહેનારા એ પૈસે સુખી થાય છે, તે છે. પ્રથમ તો આવા માણસોની સંખ્યા ઘણીજ લુજ છે. અને ખીજું તે લોકોને એવા કાયદા નીચે રહેવું પડે છે કે તેમને મેં ઉપર વર્ણવ્યાં તે સઘળાં દુઃખ અને અપમાનો સહન કરવાં પડે છે. કદાચ થોડા માણસો ગીરમીટની મુક્ત પૂરી કર્યા પછી ત્યાં રહીને સુખી થતા હશે. તો પણ ઉપરની સઘળાં ખાખતો ખ્યાનમાં લેતાં કમૂલ કરવુંજ પડશે કે તે માણસોની આબાદી માટે જે મોટો ભોગ આપવો પડે છે તે ઘણેજ વધારે છે.

નામદાર સાહેબ, હવે અત્યારે આ અનિષ્ટો દેટલાં વ્યાપેલાં છે તે જાખત હું દૂંકમાં ઉલ્લેખ કરીશ. જે વસાહતોમાં પ્રથમ ગીરમીટીઆ મજુરી હતી પણ હાલ નથી તે વસાહતો વિષે હું કાંઈ બોલીશ નહિ. ચાર ફ્રેન્ચ વસાહતોમાં અને એક સ્પિટિશ વસાહતમાં તેનાં દુષ્ટ પરિણામોને લીધે આ પદ્ધતિ નાશુદ્ધ કરવામાં આવી છે. એક સ્પિટિશ વસાહતમાં આર્થિક કારણોને લીધે આ પદ્ધતિ બંધ કરવામાં આવી છે અને એક વસાહતમાં પ્રતિકારક ઉપાય તરિકે આપણે મજુરોને લઈ જતા અટકાવ્યા છે. પરંતુ હજી આ પદ્ધતિ વેસ્ટ ઇન્ડીઝનાં ત્રણ સ્પિટિશ વસાહતો— સ્પિટિશ ગિયાના, જમૈકા અને ત્રિનિદાદ—માં ચાલુ છે તથા એક મુરિ-

નામ નામના ડચ વસાહતમાં પણ પ્રચલિત છે, પરંતુ તે વિષે આપણા નિયમ પ્રમાણે બોલવાનો મને હક નથી. વળી ઍસ્ટ્રેલેશિયાના કંઠિન કોલોની કિલ્લામાં પણ એ પદ્ધતિ હજી ચાલુ છે. સામુદ્રીનાં વસાહતોમાં પણ હજી થોડા ગીરમીટીઆ મજુરો મોકલવામાં આવે છે, અને આસામની ઉત્તરના ખીણના પ્રદેશમાં ચાર પાંચ જુદાજુદાઓમાં હજી આ પદ્ધતિ ચાલુ છે. જુદાં જુદાં વસાહતોમાં દર વર્ષે પૂરા પાડવામાં આવતા મજુરોની સંખ્યા, કિલ્લામાં ૨૦૦૦ થી કાંઈક ઓછી, જમૈકામાં આશરે ૬૦૦, ત્રિનિદાદમાં આશરે ૩૦૦૦ અને બ્રિટિશ ગિયાનામાં લગભગ ૨૨૦૦, એ પ્રમાણે છે. આસામમાં એકંદરે ૮૦૦,૦૦૦ મજુરો કામ કરે છે, પરંતુ તેમાંના માત્ર ૨૦,૦૦૦ જ ગીરમીટીઆ છે. પ્રથમ આસામ વિષે વિચાર કરીએ. ત્યાંને લગતી પૂરેપૂરી વિગત તૈયાર કરીને મને આપવા માટે નામદાર મિ. કલાકેનો મારે આભાર માનવો પડે છે. મને લાગે છે કે, સરકારે આવતે વર્ષથી આસામમાંથી ગીરમીટ પદ્ધતિ તદ્દન બંધ પાડવાનો ઠરાવ કર્યો છે. નામદાર સર ચાર્લ્સ બેન્ડીએ પૂર્વ બંગાળમાં આપેલા એક ભાષણમાં થોડાજ દિવસ ઉપર જાહેર કર્યું હતું કે આવતા વર્ષની જુલાઈ માસની પહેલી તારીખથી આ પદ્ધતિ આસામમાં બંધ પડશે. ઘણું કરીને વેપાર ઉદ્યોગ ખાતાના નામદાર મંત્રી એ સંબંધે આજની સભામાં કાંઈક ચોક્કસપણે કહેશે. આસામમાં આવતા વર્ષથી આ પદ્ધતિ બંધ થવાની છે એટલે તે સંબંધે હું કાંઈ બોલતો નથી; તોપણ એટલું મારે જણાવવું જોઈએ કે સને ૧૯૦૬ ની સાલમાં નીમાયક્ષી કમિટીએ પાંચ વર્ષની અંદર આસામમાંથી આ પદ્ધતિ નાબુદ કરવાની ભલામણ કરી હતી. તેમની ઈચ્છા તો તે જમદી બંધ કરવાની હતી, પરંતુ વાવેતર કરાવનારા ગોરાઓને અગત્ય ન કરવાના હેતુથી તેઓએ પાંચ વર્ષની મુદત આપત્તની સ્વયના કરી હતી. તેમની ભલામણ પ્રમાણે આ પદ્ધતિ સને ૧૯૧૧ ની સાલમાં બંધ કરી દેવી જોઈતી હતી, છતાં તે બે વર્ષ વધુ શા માટે ચાલવા દેવામાં આવી તેનાં હું કારણ જાણવા માગુ છું. જો કે આ પ્રમાણમાં ન્હાની ખામત છે. આસામમાં તો સરકાર આ પદ્ધતિના ક્રમકાળ ઉપર સારી રીતે કેબરેખ રાખી શકે એમ છે, છતાં ત્યાં પણ તે બંધ પાડવાની તેમને જરૂર જણાઈ

છે; તો દૂરનાં વસાહતોમાં, જ્યાં સરકાર ખીલકુલ દેખરેખ રાખી શકે એમ નથી, ત્યાં એ પદ્ધતિ ચાલવા દેવાને મને કાંઈ કારણ જણાતું નથી. આસામમાંથી આ પદ્ધતિ નાશુદ કરવાનો સરકાર વિચાર કરે છે, તેથી આ પદ્ધતિને નાશુદ કરવાની હિમાયત કરનારાઓને મજબુત ટેકા મળે છે.

નામદાર સાહેબ, હવે ખીજે સવાલ ગીરમીટની મુદત પૂરી થયા પછી ત્રણ વસાહતોમાં ફરીથી કરાર થઈ શકે છે, તે બાબતનો છે. આ વસાહતોમાંથી નાતાલમાં હમણાંજ ગીરમીટીઆ મળુરોને લઈ જતા અટકાવવામાં આવ્યા છે. મોરીસમાં આર્થિક કારણોને લીધે આ રીત બંધ થઈ છે પણ કિંગ્ડમમાં અત્યારે ચાલુ છે. ફરી કરાર કરાવવાની રીત ગીરમીટ પદ્ધતિની દૃષ્ટમાં દુષ્ટ બાબત છે. કારણ મળુર જો કે એક વાર તો પાંચ વર્ષને માટે બંધાય છે, પરંતુ આવી રીતે ફરીને કરાર થઈ શકતો હોવાથી તેને નિરંતર ગુલામની સ્થિતિમાં રાખી શકાય છે. નાતાલમાં આ સવાલ ઘણો ગંભીર થઈ પડ્યો છે. ગીરમીટમાંથી છુટ્યા પછી ત્યાં સ્વતંત્રપણે વસવાટ કરવા ઇચ્છતા સઘળા માણસો ઉપર, ત્યાંની સરકારે ત્રણ પાઉન્ડનો (રૂ. ૪૫) વાર્ષિક વેર નાખ્યો છે. સને ૧૯૦૧ ની સાલ પછી છુટા થયેલા ૧૬ વર્ષની ઉપરના દરેક પુરુષને અને ૧૩ વર્ષની ઉપરની દરેક સ્ત્રીને દર વર્ષે ૩ પાઉન્ડનો વેરો આપવો પડે છે. આતું પરિણામ કેવું આવે? એક દાખલો લઈએ. એક કુટુંબમાં પિતા, માતા અને ચાર છોકરાં—બે છોકરીઓ, તેર અને પંદર વર્ષની અને બે છોકરા તેરથી ન્હાની ઉમરના—એટલા હોય. તે કુટુંબને દર વર્ષે ચાર જણનો વેરો એટલે ૧૨ પાઉન્ડ (રૂ. ૧૮૦) આપવા પડે છે, એટલે મહિને એક પાઉન્ડ અથવા રૂ. ૧૫ થયા. ત્યાં એક મરદ મળુર સરેરાશ એક માસના ૨૫ શિલિંગ કમાય છે, અને એમ ધારો કે સ્ત્રી અને બે છોકરીઓ મળી ૧૫ શિલિંગ કમાય, તો કુટુંબની કુલ માસિક આવક ૪૦ શિલિંગ થાય. આમાંથી અર્ધો એટલે ૨૦ શિલિંગ તો વેરાના આપવા પડે. આ ઉપરાંત ખીજા કરો તથા ઘરભાડું આપવાનું હોય છે. આપ હવે વિચાર કરો કે આ બધો ખર્ચ બાદ જતાં, છ માણસના કુટુંબની

ખોરાકી અને કપડાંલપાં માટે શું બાકી રહે ? આ વેરાને લીધે આખાં કુટુંબોને કુટુંબો પાયમાલ થઇ ગયાં છે, પુરુષો પાપને પથે વળ્યા છે અને સ્ત્રીઓ નિર્લજ્જ જીવન ગાળતી થઇ ગઈ છે, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય લાગતું નથી. નાતાલના આગેવાન માણસો આ વાત સ્વીકારે છે. નામદાર સાહેબ, આ વેરો ગરીબ હિન્દીઓને ફરીથી ગીરમીટમાં નાંખવાનો અથવા તો નાતાલમાંથી જતા રહેવાની ફરજ પાડવાનો એક રાક્ષસી પ્રપંચ છે, તેમાં જરા પણ શંકા નથી. તેટલા સારૂ ફરી ગીરમીટનો કરાર ન કરી શકાય એવા ઉપાયો હિન્દી સરકારે બની શકે તેટલા જલદી લેવાની ધણીજ અગત્ય છે. સાથે સાથે જણાવવાની રજા લઉં છું કે સેન્ડર્સન કમિટીએ પણ ફરી કરાર કરવાની પદ્ધતિને અટકાવ કરવાની ભલામણ કરી છે.

હવે થોડુંક બોલીને આરૂં બાવણુ હું સમાપ્ત કરીશ. નામદાર સાહેબ, સરકારની ઉપર આ સવાલની જવાબદારી કાંઈ થોડી નથી. હિન્દી સરકારે આ બાબત પોતે તટસ્થ છે એમ વારંવાર બહેર કંદેલું છે તે હું જાણું છું. તેઓ કહે છે કે આ પદ્ધતિને અમે ઉત્તેજન આપતા નથી, પરંતુ જે લોકો અમુક ચરતે જવા તૈયાર થતા હોય તો પછી અમને વચ્ચે પડવાને કાંઈ કારણ નથી. આના જવાબમાં, આ દેશના બેડુતોના મંજૂરમાં સરકારે જે નીતિ અખતવાર કીધી છે અને જે કાયદા ધકાયા છે તેની સાથે આની સરખામણી કરવાનું હું આપને કહું છું હું નથી ધારતો કે સરકાર આ પ્રમાણે પોતાની જવાબદારી-માંથી છુટી શકે. મળુરોની બરતી કરનારા દલાલોને જીદા મેંજસ્ટ્રેટ બરતી કરવાના પરવાના આપે છે. એક આજ કૃત્યથી સરકાર આ સંબંધે જવાબદાર થાય છે. કારણ જે માણસોને સરકાર બરતી કરવાના પરવાના આપે તે માણસો મળુરોને લઈ જવા સારૂ તેમને ટૂંકી રીતે સમજાવીને બોળાવે છે, તે માટે પણ સરકાર અમુક અંશે જવાબદાર થાય છે. વળી જે મેંજસ્ટ્રેટો સમક્ષ આ ગરીબ લોકોને કરાર ઉપર સહી કરવાને લઈ જવામાં આવે છે તેઓ પણ સરકારનાજ નોકરો હોય છે. ત્રીજો મુદ્દો એ છે કે જે ફાજદાર કાયદાની અમલ આ મળુરો ઉપર

કરવામાં આવે છે, તેનું નામનિશાન પણ કરારમાં હોતું નથી, તો પણ આટલાં બધાં વર્ષો યયાં સરકારે તે સુધારાવવા કાંઈ પણ પ્રયાસ કર્યો નથી. નામદાર સરકારી સલાસદ પાસેથી તેમના જવાબમાં હું આનો ખુલાસો માંગું છું અને પૂછું કે, આ બાબત સરકારે આખી-મીઆમણાં કેમ કર્યા ? જો ફોજદારી જવાબદારી આ પદ્ધતિમાં એક આવશ્યક બાબત ન હોય તો મારા ઘણા ખર્ચ વાંધા હું ખુશિથી પાછા ખેંચી લઉંશ. જો આ કરારમાંથી સરકાર ફોજદારી જવાબદારીનું તત્ત્વ કાઢી નાંખે તો, બાકીનો સવાલ બહુ સરળ થઈ જાય છે, અને હું આ હરાય ઉપર મત લેવાવાનો આગ્રહ કરીશ નહિ. પરંતુ મારા સમજવા પ્રમાણે ફોજદારી જવાબદારી તો આ પદ્ધતિનું આવશ્યક તત્ત્વ છે અને તેના વિના તે કદી પણ નભી શકે નહિ. જો ફોજદારી જવાબદારી આવશ્યકજ હોય તો પરદેશ જનારા મજબૂરાને કરારનો આ ભાગ, કરાર ઉપર સહી કરતાં પહેલાં સમજાવવામાં આવે એવી આટલાં બધાં વર્ષો સુધી સરકારે એકસાઈ કેમ ન કરી ? ખરેખર, આ બહુજ ગંભીર પ્રશ્ન છે, કારણ સરકાર આનો ગમે તે જવાબ આપે તોપણ આ દેશમાં દરેક માણસ એમ માને છે કે સરકારની સંમતિ વિના આ પદ્ધતિ આટલી નભી શકેજ નહિ. અત્યારે માત્ર હિંદુસ્તાનમાંથીજ ગીરમીટીઆ મજબૂરા લઈ જવામાં આવે છે. ખાસ હિંદુસ્તાનને કપાળે આ કાળાટીલી શા માટે હોવી જોઈએ ? દુર્ભાગ્યે હિંદુસ્તાનના સૌથી અત્યાર સુધી ઉંઘતા હતા, પરંતુ તેઓ હવે જાગૃત થયા છે, આ પ્રશ્નની મહત્તા સમજ્યા છે અને તેમના ધાર્યા પ્રમાણે નહિ થાય ત્યાં સુધી હવે ઝંખીને બેસવાના નથી. હું સરકારને એતાવું છું કે, સ્વમાનની અમારી બહાલી લાગણીની તે અવગણના ન કરે. અસખત હિંદુસ્તાનની આંતર રાજ્યવ્યવસ્થા, સંબંધે અમારે સરકાર સાથે ધણો મતભેદ છે, પરંતુ તે બાબતો ભુલી છે. પરદેશમાં તો હિન્દની સરકારે હમેશાં હિન્દનો જ પક્ષ લેવો જોઈએ. અમારું માન, અમારી પ્રતિષ્ઠા, અમારું દેશાભિમાન જળાવવું, તેમ કરવું જોઈએ, જો તમે અમારો પક્ષ ન લો તો અમે ક્યાં જઈએ ? નામદાર સાહેબ, આ

પદ્ધતિ આટલો સમય ટકી રહી, પરંતુ મને લાગે છે કે હવે તેના દિવસ લગભગ ચૂક્યા છે. આસામમાં હવે એ ચોક્કસ વખતમાં બંધ પડશે અને વસાહતોમાં પણ તે લાંબો સમય ટકી શકશે નહિ. મારી ખાતરી છે કે જે પ્રજાએ સુલામોને મુક્ત કરવાને કરોડો રૂપિયા ખર્ચી નાંખ્યા છે તેજ પ્રજા, તેની એક બેનને, છેક સુલામગિરિમાં તો નહિ, પરંતુ લગભગ તેના જેવીજ સ્થિતિમાં વધુ વખત રહેવા દેશે નહિ. નામદાર સાહેબ હવે મારા નામ ઉપર જે ઠરાવ છે તે હું રજુ કરું છું.

[આ ઠરાવ ઉપર ચચેલા વિવાદનો જવાબ આપતાં નામદાર ગોખલે નીચે પ્રમાણે બોલ્યા હતા:]

નામદાર સાહેબ, મારા ઠરાવ વિરુદ્ધ આ સભામાં જે લાપણુ થયાં છે, એક નામદાર મિ. ફ્રીમેન્ટલનું અને બીજું નામદાર મિ. કલાઈનું. પ્રથમ હું મિ. ફ્રીમેન્ટલના લાપણુનો જવાબ આપીશ. તે નામદાર સભાસદે પહેલી જ દરિયાદ એ કરી અને પાછળથી નામદાર મિ. કલાઈ પણ તેનું તેજ જણાવ્યું કે મેં સેન્ડર્સન કમિટીની ભલામણોનો માત્ર ઉપલક્ષ ઉમેર્યો કર્યો છે. નામદાર સાહેબ, એ વાત તદ્દન સાચી છે, પરંતુ તેનું કારણ એ છે કે સેન્ડર્સન કમિટીની ભલામણો વાંચી હું ધણો નિરાશ થયો હતો. હું ધારું છું કે જે દરિયાઈદુથી તે કમિટીએ આ પ્રશ્ન ઉપર વિચાર ચલાવ્યો છે તેજ તદ્દન બૂલબરેલું છે, પરંતુ તેમાં લગાદપત્તના લખાણનો દોષ છે. હિન્દી પ્રધાનની યાદીના લખાણ ઉપરથી જણાય છે કે તેમણે નીચેના મુદ્દા ઉપર તપાસ કરવાને આ કમિટી નીમી હતી:

“હિન્દમાંથી બ્રિટિશ વસાહતોમાં દેશાન્તર વસવાટનો મામાન્ય પ્રશ્ન અને ખાસ કર્યાં વસાહતો માટે હિન્દીઓને દેશાન્તર વસવાટ કરવા ઉત્તેજન આપવું વગેરે.”

એટલે કમિટીના સભ્યોને હિન્દમાંથી ગીરમીટીઆ મળુરો લઈ જવા દેવા કે નહિ એનો વિચાર કરવાનો ન હતો, પરંતુ હિન્દીઓને બ્રિટિશ વસાહતોમાં દેશાન્તર વસવાટ કરવાને શી રીતે ઉત્તેજિત કરવા તે હતો. હિન્દી પ્રધાને એમ તો માનીજ લીધું હતું કે હિન્દમાંથી વસાહતો

માટે મળુર લઇ જવા એ જરૂરનું છે. માત્ર તેમને શી રીતે ત્યાં જવાનું ઉત્તેજન આપવું એનોજ વિચાર કરવાનો છે, અને એ કમિટીએ એજ દષ્ટિબિન્દુથી આખા સવાલની તપાસ કરી છે. તેને પરિણામે ગીરમીટ પદ્ધતિની વિરુદ્ધની બાબતો ઉપર ઘણે ભાગે ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી, અને તેની તરફેણની બાબતો ખામ કરીને બાગળ લાવવામાં આવી છે. તે છતાં રીપોર્ટમાં એવાં વાક્યો નજરે પડે છે કે, જો આ કમિટી ગીરમીટ પદ્ધતિ નાબુદ કરવાની ભલામણ કરી શકે તેમ હોત તો તે જરૂર તેમ કરત. રીપોર્ટના લખાણ ઉપર રહેજ વિચાર કરતાં આ તુરત જણાઇ આવે છે. પરંતુ વસાહતોમાં ગીરમીટથી મળુરોને લઇ જવા સિવાય બીજો રસ્તો નથી અને તેમ ક્યાં વિના વસાહતોને મોટી હાનિ પહોંચે એમ છે એવી તેમની ખાતરી થઇ એટલે કમિટી બીજી કાંઇ ભલામણ કરી શકે તેમજ ન હવું.

નામદાર સાહેબ, નામદાર સભાસદ જણાવે છે કે, જો કે કરારમાં ફાળદારી જવાબદારી વિષે કાંઇ લખેલું હોતું નથી અને મળુરોને તે વિષે પ્રથમથી કાંઈ પણ કહેવામાં આવતું નથી, તો પણ તેમને વસાહતોમાં જઇને શું કરવાનું છે તે તો તેઓ જાણેતા હોય છે. નામદાર સભાસદના મુખમાંથી આ વચનો નીકળે છે તે અજબ વાત છે. મારા ઠરાવની વિરુદ્ધ પડેલા આ સભાના સરકારી સભાસદ તરીકે નહિ પરંતુ સેન્ડર્સન કમિટીના એક સભ્ય તરીકે મિ. ક્રીમેન્ટલને હું આ કહું છું. નામદાર સભાસદે સેન્ડર્સન કમિટીના રીપોર્ટ ઉપર પોતાની સહી કરી છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:

“ કમિટી સમક્ષ જુલાની આપનારા ઘણા વસાહતી માફીઓ પામેથી અમે સાંભળ્યું છે કે જેકુત વર્ગમાંથી આવનાર હિન્દી મળુરો વસાહતોમાં બહુ સારી રીતે ગુજરાત ચલાવી શકે છે. તેમનામાંથી મોટા ભાગ શેરડીનાં ખેતરોમાં તથા બીજી વાડીઓમાં કામ કરે છે અને કેટલાક પોતાની માલખીની જમીન ઉપર પણ ગુજરાત ચલાવે છે. પરંતુ હિન્દી છોડીને જનારા મળુરોમાંથી મોટા ભાગ લવિખ્યમાં પોતાની રિયતિ શું થશે તે બરાબર સમજે છે કે કેમ એ શંકા લેવાઈ છે. ત્યાં જનારા ઘણાં

ધરના દુઃખી હોય છે એટલે કોઈ પણ નવી સ્થિતિ તેઓ પસંદ કરે છે. તેઓ ક્યાં તો પોતાનાં માળાપ અથવા સાતિજનોથી લડેલા હોય છે અથવા ધંધાની શોધમાં ધર છોડ્યા પછી ધંધો મેળવવામાં નિષ્ફળ થયેલા હોય છે. ધણીની ભરતી તેમના પોતાના ગામમાંથી થયેલી હોતી નથી. ભરતી કરનારા દલાલો બજારોમાં અથવા ધોરી રસ્તા ઉપર ફરતા રહે છે અને આવી રીતે રંખડતા કાઢી માલુમ પડે તેમને મજુરો, ચલાવવાના મથકે લઈ જઈ, તેમની તરતની જરૂરીયાતો પૂરી પાડીને અથવા ભવિષ્યના લાભોનો તેમને અતિશયોક્તિ ભરેલો ચિતાર આપીને પરદેશ જવાને માટે લલચાવે છે. મરફ મજુરની સાથે તો ઘણું ભાગે તેના કુટુંબનો કોઈ માણસ હોતો નથી, અને ઘણી વાર એવું બને છે કે, એના પરદેશ ગયા પછી કેટલેક વર્ષે તે પોતાના કુટુંબને કામળ લખે તે પહેલાં, તેના પરદેશ ગયાની ખબર તેમને લાગ્યેજ પડે છે. દુકાળ સિવાયના વર્ષોમાં કોઈ પણ એક સ્થળેથી આવ્યાં અનાયાસે મળી આવતા મજુરોની સંખ્યા બહુ ઓછી હોતી નથી એટલે ભરતી કરનારા દલાલોને તેમની જાળ વધારે વિસ્તારવી પડે છે. દીલ્હી, રંખડતાના, બ્રુક્લિનમાં વગેરે સ્થળોએ તેઓ પોતાનું કામ ચલાવતા માલુમ પડ્યા છે. એ ભાગે ઘણી ગીચ વસતિવાળા નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ ત્યાં ખેતી અને ખીજ ઉલોગો માટે મજુરોની તાણ હોવાની આણુ ફરિયાદ છે. કલકત્તામાંથી જ વર્ષે એક હજાર મજુરોનાં નામ નોંધાવવામાં આવે છે. ત્યાં પણ આજ સ્થિતિ છે. કાનપુરમાં તો એથી પણ વધારે ખરાબ સ્થિતિ છે. ત્યાંની વેપારી મંડળોએ* મજુરોની હાલેશની તાણ તરફ ધણે પ્રસંગે ધ્યાન ખેંચ્યું છે અને વસાહતોમાં મજુરો મોકલવાની પદ્ધતિને ઉત્તેજન આપવાની રીતને વખોડી કાઢી છે. ”

આ ઉપરથી આપ નામદારને જણાશે કે મજુરો, ત્યાં તેમની ભવિષ્યમાં કેવી સ્થિતિ થશે તે વિશે, કેટલું જાણે છે ? અને આવા કારણને કેટલે દરજ્જે રાજપુત્રીથી કરેલો કારાર કહી શકાય ?

નામદાર સાહેબ, વળી નામદાર સલાસદ જણાવે છે કે પહેલાં આ પદ્ધતિમાં ઘણાં દુઃખો હતાં, પરંતુ હવે કાંઈ પણ દુઃખ રહ્યું નથી. આના જવાબમાં એક મિ. ફિટ્ઝ પેટ્રિક નામના સાક્ષીએ કમિટીને જે હકીકત જણાવી હતી તે તરફ હું આપનું ધ્યાન ખેંચું છું. મિ. ફ્રીમેન્ટલે પણ તે સાક્ષીની જુબાનીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. મિ. ફિટ્ઝ પેટ્રિક અતિશય હાડમારીના બે દાખલા આપે છે. ગીરમીટીઆ મજુરોના યોગ્ય વર્તાર માટેના હક્ક સંબંધે વસાહતોમાં અત્યારે કેવી લાગણી ફેલાઈ રહી છે તે પણ આ બે દાખલા ઉપરથી ખરાબર જણાય તેમ છે. બન્ને મુકદ્દમા અદાલતમાં ચાલ્યા હતા અને બન્નેમાં તહોમતદારોને સજા થઈ હતી. મિ. ફિટ્ઝ પેટ્રિક નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

“ટુંકાણમાં હકીકત આ છે: ત્રિનિદાદમાં હરમીટજની વાડીમાં ચાર મુકદ્દમોએ કેટલાક ગીરમીટીઆ મજુરોને માર માર્યો. મજુરોમાં એક સ્ત્રી પણ હતી. આમાંના એક ગીરમીટીઆએ પોતાના ઉપર હુમલો કરવા માટે તથા પોતાને માર મારવા માટે ફરિયાદ કરી અને ચેક્સ મુકદ્દમોનો દરેકનો દશ દશ સિલિંગ દંડ કરવામાં આવ્યો. સ્ત્રીને એક ફટકો પેદા ઉપર લાગ્યો હતો. તે ગર્ભવતી હતી. તેને ગર્ભપાત થયો અને તેની છંદગી ધણી જોખમમાં આવી પડી. ગુન્હો આવો ગંભીર હોવા છતાં દેશાન્તર વસવાટ ખાતાના અમલદારે મુકદ્દમો ઉપર, હુમલો કરવાનો અને માર મારવાનો સાદો આરોપ મૂકી તેમને જતા કર્યાં. મેંજસ્ટ્રેટ આરોપીનો બે પાઉન્ડ દંડ કર્યો અને ચેક્સ સ્ત્રીને ત્રણ પાઉન્ડ નુકસાનીના અપાવ્યા. ખીજા બે મજુરોને મારવાનું તહોમત ઇન્સ્પેક્ટરે પાછું ખેંચી લીધું. હતું. ત્યારપછી ર૬ મી સપ્ટેમ્બરે ચાર ગીરમીટીઆઓ ઉપર બે મુકદ્દમોને માર મારવાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો. તેમનો દંડ ન કરતાં તેમને ત્રણ ત્રણ માસની સખ્ત મજુરીની કેદની સજા કરવામાં આવી હતી.

નામદાર સાહેબ, આ પદ્ધતિમાં હવે કાંઈ દુઃખો રહ્યાં છે કે નહિ તેનો ન્યાય કરવાનું હવે હું સલાને સોંપું છું.

વળી નામદાર સલાસદ જણાવે છે કે ગુલામગીરના જેવી મજુરીની

કરાવીશું ત્યારેજ જાણીશું.* અમારા રાષ્ટ્રના સ્વમાનનો તેમાં સ્વાવ રહેલો છે, એટલે સરકાર આ કરાવ સ્વીકારવાની જરૂર બહેલી મમજો તેમાંજ બંને પક્ષને લાભ છે.

* નામદાર ગોખલેના ધારવા પ્રમાણે આ કરાવ તો રદજ થયો હતો, પરંતુ તેમની બાંધવવાણી ખરી પડી. સને ૧૯૧૬-૧૭ માં થયેલી બારે વળવળને પરિણામે નામદાર માલવીયાજીનો આ પ્રકૃતિ બંધ કરવાનો કરાવ વડી ધારાસભામાં પસાર થઈ ગયો છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત.

આ પુસ્તકમાં દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત સંબંધીનાં નામદાર ગોખલેનાં સને ૧૯૦૯ પછીનાં લાપણાં છે. પરંતુ તે ઉપરથી વાચકે એમ નથી ધારવાનું કે, તેઓએ દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રશ્ન ઉપર ત્યારથી જ ધ્યાન આપવા માંડ્યું. સને ૧૮૯૬ માં મહાત્મા ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રશ્ન સંબંધે હિંદમાં અળવળ કરવા માટે પુનાની કોંગ્રેસમાં આવ્યા હતા. તે વખતની તેમની સ્થિતિનું તેઓએ એક વખત વર્ણન આપ્યું હતું કે: “હું તો કેવળ ખીન અનુભવી જવાન હતો. હિંદના આગેવાનોને માત્ર નામથીજ જાણતો. મને તો કાંઈ જાણખતું નહિ. દક્ષિણ આફ્રિકાની બધી વાત મેં ગોખલેજીને કહેલી અને તેમણે મને તે સંબંધી ઠરાવ ઘડીને તૈયાર રાખવા કહેલું. સખ-જેઠસ કમિટીમાં છેક કામ પૂરું થવા આવ્યું પણ મારા ઠરાવની વાત કરવાની મહારી હિંમત આલે નહિ. હું બહુ ગભરાવા લાગ્યો. હું ઠરાવની વાત કરે નહિ તો તો મારે કાંઈજ કામ ન ચાલ. તે પ્રસંગે મને પ્રોત્સાહન મળે તેવાં વચને ગોખલેજી બોલ્યા: ‘તમારો ઠરાવ લાવો.’ પછી કમિટીને તેમણે કહ્યું: ‘દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓના પ્રશ્ન સંબંધે મિ. ગાંધીનો ઠરાવ છે તે આપણે મૂકવોજ પડશે.’ આ ઉપરથી દેશાન્તર વસવાટના પ્રશ્નની અગત્ય પહેલેથી જ નામદાર ગોખલે કેટલી ગણ્યતા તે સહજ સમજાશે.

જાણાટ થયેલો તેના મૂખ્ય નાયક નામદાર ગોખલે હતા એ વાત મશહુર છે. તે વખતે તેમની તખીયત બહુ ચિંતાજનક સ્થિતિમાં હતી; અને જ્યારે જીંદગીની ખાતર સંપૂર્ણ આરામ અને શાંતિ જાળવવાનો તેમને આમ્રહ કરવામાં આવતો હતો ત્યારે આ સવાલ સારૂ જારે ઠામનો અને ચિંતાનો બોળો ઉદાવવામાં તેમણે ઉણપ રાખી નહિ. દક્ષિણ આફ્રિકાના કામ માટે તેમણે જે પરિશ્રમ વેદ્યો તેથી તેમની જીંદગીનાં દશેક વર્ષ તેા ઝોઝા થયા હોવા નોંધએ, એવું તેમના દાક્તરોનું માનવું છે.

નામદાર ગોખલેએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રવાસ કરતાં આપેલાં બાપ્તિસ્માથી કેટલાંક મૂખ્યનો તરજુમો અહીં આપ્યો છે અને તે ઉપરાંત હિંદુસ્તાનમાં જુદે જુદે સમયે જુદે જુદે રચે આપેલાં બાપ્તિસ્માથી પણ કેટલાંક જાણવા જેવાં અહીં લીધેલાં છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓને શાં શાં દુઃખ હતાં અને તે દૂર કરવા તેમણે કેવી બહાદૂરી-ભરી કડત યત્નાવી તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આ બાપ્તિસ્મા ઉપરથી મળી શકશે.

ઉપર કહી ગયા કે, ટાંસવાલના હિંદીઓની કડત જાગી તે પહેલાં વર્ષો થયાં નામદાર ગોખલે દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓના સવાલ તરફ ધ્યાન આપતા હતા; અને જેમ જેમ તે સવાલ વધારે તીખો થતો ગયો તેમ તેમ તેમની કાળજી વધતી ગઈ. દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ વર્ષો થયાં જેને માટે મધી રહ્યા હતા તે, ગીરમીટીયા મોકલવાનું બંધ કરવાનો કરાવ હિંદુસ્તાનની વડી ધારાસભામાં પસાર કરાવી તેજ વરસે એટલે ૧૯૧૧ માં કલકત્તાની કોંગ્રેસમાં તેમણે જાહેર કર્યું કે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની મુશીબતોનો જાતે અનુભવ લેવા પોતે આફ્રિકા જનાર છે. હિંદુસ્તાનમાં તેમજ દક્ષિણ આફ્રિકામાં સર્વે હિંદીઓએ એ વાતને વધાવી લીધી અને તેનાં શુભ પરિણામોની આશા સહુ રાખી રહ્યા. ખીજી તરફથી શહેનશાહી સરકાર ચિંતામાં પડી કે હિંદુસ્તાનના આ માનવંતા પ્રતિનિધિ તરફ દક્ષિણ આફ્રિકાની ગેરી પ્રજા તેમજ સરકાર રખેને ઉચ્છેદન વર્તાવ ચલાવે અને તેથી આખા

હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યની આબરૂ રખેને હલકી પડે. શહેનશાહી સરકારની આ બીતિની અસર દક્ષિણ આફ્રિકાની યુનિયન સરકાર પર પણ થઈ અને તેથી નામદાર ગોખલેનો પ્રવાસ સુખરૂપ નિવડે તેની તગ્નીજમાં તે ખરાબર રહી. પ્રવાસ દરમ્યાન ગોરી પ્રજાના શંકાશીલ હૃદયનું દર્શન કોઇક કોઇક વર્તમાનપત્રના ઉદ્ગારોમાંથી થઈ આવતું હતું, છતાં તેઓ આ માનવંતા હિન્દી પરાણુને બાદશાહી માન આપવામાં હિન્દીઓની સાથે મળી ગયા હતા, અને નામદાર ગોખલેને માન આપવામાં પોતાનેજ માન ખાટવાનું છે એવી તેઓની લાગણી દેખાઈ આવતી હતી. ગોખલેએ દક્ષિણ આફ્રિકાને કિનારે પગ દીધો ત્યારથી તે કિનારો છોડ્યો ત્યાં સુધીમાં જે કાર્ય કરી બતાવ્યું (તેમના આફ્રિકાના ૨૭ દિવસના પ્રવાસની રાજનિશી પુસ્તકને અન્તે આપી છે) તેથી યુનિયનનાં બધાં વસાહતોની ગોરી પ્રજા તેમજ રાજ્યાધિકારીઓ છક થઈ ગયા; એટલુંજ નહિ પરંતુ યુનિયન કરતાં પણ વધુ વિશાળ રાજ્યની ધુરા ધારણ કરવાની શક્તિ હિંદીઓમાં છે એમ તેઓને ખાતરી થઈ, એ ત્યાંના મૂખ્ય પત્રકારો તેમજ રાજ્યાધિકારીઓએ તે વખતે ઉચ્ચારેલા વચનોથી સાબીત થાય છે. હિંદી પ્રજા તો માત્ર કુલી-મજૂર વર્ગની બનેલી છે એવી તેઓની માન્યતા ઉપર આ પ્રસંગની ખારે અસર થઈ. જે જ વસાહતમાંથી ગોખલેજી પસાર થયા ત્યાંના સ્થાનિક સવાલોનો પોતે ખારીક અભ્યાસ કર્યો, જુદા જુદા પક્ષના ગોરા આગેવાનોને મળ્યા, તેઓની સાથે ચર્ચા કરી અને તેમના ઉપર પોતાના મિત્રભાવની તથા ન્યાયવૃત્તિ અને ઉદારતાની ઉંડી છાપ પાડી. ત્યાંથી જે અનુભવ લઈને તેઓ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તેનેજ પરિણામે સને ૧૯૧૩ ની છેલ્લી પણ સમ્પત લગત સમયે માજી વાઇસરૉય નામદાર હાર્ડિંગ સાહેબને મુખે દિલાસાલયો મંદેરો દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ પર મોકલાયો. તે પ્રસંગ બહુ કટાકટીનો હતો, દક્ષિણ આફ્રિકામાં મરણીઆ થયેલા હિંદીઓ તરફથી ગોખલેને દરરોજ લાંબા લાંબા તારો મળતા અને એક તરફથી તેઓ તેવાજ લાંબા તારોથી તેમને આપના અને બીજી તરફથી પોતાને મળેલી હકીકત

દેશ સમક્ષ મૂકતા અને લડત નોંસથી ચલાવવા માટે રાષ્ટ્ર પાસે પૈમાની માંગણી કરતા. તે વખતે તેઓ જાણે સ્વરાજ્ય ગોચવતા હિંદી રાષ્ટ્રના પ્રમુખ હોય નહિ તેવા લાગતા અને ગુલામગીરિ રદ કરાવવા માટે લડત ચલાવવા સારું રાષ્ટ્ર પાસે મદદ માંગનાર પ્રેસિડેન્ટ અબ્રાહમ લિંકનનું સ્મરણ કરાવતા. દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની બધી તક્લીફોનો અંત હજી વ્યાખ્યો નથી એ વાત ખરી છે છતાં તેનો નિવેડો લાવવામાં હિંદી અને ગોરી પ્રજા કેટલે સુધી એકમત થઈ શકે એમ જ એ સ્પષ્ટ કરવામાં નામદાર ગોખલે પોતાનું હૃદય રેડી માર્ગ મોકળો કરી ગયા છે. ભા. ૬.

દ્રુ-સવાલમાં હિન્દીઓની સ્થિતિ. .

[ક્ષેત્રે ૧૯૦૯ ના સપ્ટેમ્બરની ૬ મી તારીખે મુંબાઈના ટાઉન હોલમાં જાહેર સભા સમક્ષ નામદાર ગોખલેએ કરેલું ભાષણ:]

પ્રમુખ સાહેબ, સત્તારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો,—

ગયા વર્ષના આરંભમાં આજ હોલમાં નામદાર આગાખાનના પ્રમુખપણા નીચે એક જાહેર સભા મળી હતી તેમાં જે ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો તેની સાથે આ ઠરાવનો પહેલો ભાગ માત્ર તાત્પર્યમાં જ મળતો છે એમ નથી પણ તેના શબ્દો પણ એના એજ છે. તે વાતને આજે ૧૮ માસ વીતી ગયા અને આજે આપણે ફરી તેનો તેજ ઠરાવ લાવવો પડે છે. તેજ ખતાવી આપે છે કે હજી કંઈ દાદ મળી નથી અને દરમ્યાન સમય, દ્રુ-સવાલમાં આપણા ભાષણોને, દુઃખ અને કલેશની એક લાખી રાત્રી જેવો ગયો છે. ગૃહસ્થો, ગઈ સભા મળી હતી તે સમયના કરતાં તો આજે સ્થિતિ અત્યંત ખરાબ છે. તે વખતે તો ખરાબર લડત શરૂ થયે એક માસજ થયો હતો અને એવું બન્યું કે મુંબાઈની સભા મળી તેને બીજેજ દીવસે શ્રીયુત્ત ગાંધી અને જનરલ રેમટસ વચ્ચે સમાધાન થયું. તે દેખીતી રીતે તો બન્ને પક્ષનાં માન જળવાવાની અને શાન્તિ સચવાવાની આશા આપનારૂં હતું. દ્રુ-સવાલમાં હિન્દીઓની કુલ ૮,૦૦૦ ની વસ્તીમાંથી ૭,૫૦૦ માણસો પહેલી લડતમાં જોડાયા હતા. આજે તે વસાહતમાં હિન્દીઓની કુલ વસ્તી ધરીને ૬,૦૦૦ થઈ ગઈ છે. અને જે કે તેમાંના ધણાખરાની આ ફરી ઊપડેલી લડત પ્રત્યે અત્યંત સહાનુભૂતિ છે અને તેઓ નાણાંની મદદ કરે છે, પરંતુ સીતમનો ખરો સપાટો તો, લડવાર ગાંધીજીની સરદારી નીચે એક ૫૦૦ માણસોની બહાદુર ટુકડીએજ ઝીંટ્યો છે. ગાંધીજીમાં અક્ષય આત્મતેજ છે. ધડ પરથી શિશુ વેગળું મૂકીને જીજ્ઞાસા વીરાઓની જાનના તે છે. ગૃહસ્થો, આપણે સધળા આ લડત બહુ ધનતેજરીથી અને અત્યંત ધૃણા તથા દુઃખ સાથે નિરખી રહ્યા છીએ. તેમાં માત્ર આપણા દેશીભાઈઓનો બહાદુર ટકાવ જોઈએજ કાંઈક સાંત્વન મળે છે.

દું ધારું છું કે આ પ્રમંત્રે દૂકમાં તેની મુખ્ય મુખ્ય હરીકત કહી જવી જરૂરની છે. ટ્રાન્સવાલમાં જુની બોર સરકારના અમલમાં, ૧૮૮૫ ની સાલ પછી વેપાર માટે જનારા હિંદીઓને સાર એવો કાયદો ન્હોતો કે તેમણે દાખલ થતી વખતે તેમનાં નામ સરકારી દફતરમાં નોંધાવવાં. નામ નોંધાવવાની ત્રણ પાઉન્ડ (૩. ૪૫) શી રાખી હતી. દાખલ થનાર માણસોની સંખ્યા સંબંધે કાંઈ પ્રતિબંધ નહોતો રાખ્યો અને બોર વિગ્રહ શરૂ થયો તે સમયે ટ્રાન્સવાલમાં હિંદીઓની વસતિ ૧૫,૦૦૦ મરદોની હતી. સ્ત્રીઓ તથા બાળકો ગણતરીમાં લીધાં નથી. આ આંકડા સરકારે પણ કબૂલ રાખ્યા છે.

આ કાયદાની બીજી એક કલમ એવી હતી કે હિંદી વેપારીઓ અમુક નક્કી કરેલા સ્થળમાંજ વેપાર કરી શકે. પરંતુ તેનો કદી સખ્તાઈથી અમલ કરવામાં આવ્યો ન હતો. તેનો બરાબર અમલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો એ લો. મિ. ચેમ્બરલેને તથા લોર્ડ લેન્ડાઉને બોર વિગ્રહના એક કારણ તરીકે જાહેર કર્યું હતું. તે વખતે ટ્રાન્સવાલમાં વસતા હિંદીઓનો, શહેનશાહી સરકાર પાસે આશ્રય માંગવાનો માત્ર હક ગણાતો એટલુંજ નહિ પણ તેમ કરવાનું તેમને ઉત્તેજન આપવામાં આવતું. વિગ્રહ શરૂ થતા પહેલાં ધણા ખરા હિંદીઓએ બોર સરકાર પાસેથી, વિગ્રહ પૂરા થાય ત્યારે ફરી દાખલ થવાના પરવાના લઈને ટ્રાન્સવાલ છોડ્યું. વિગ્રહ ૧૯૦૨ માં પૂરા થયો અને તેને પરિણામે ટ્રાન્સવાલ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું. પરંતુ તરતજ એમ માલમ પડ્યું કે બોર સરકારને બદલે બ્રિટિશ સરકાર આવવાથી હિંદીઓને કાંઈક વિશેષ લાભ મળવાને બદલે તેમની સ્થિતિ વધારે ખરાબી બોલો. હિંદીઓને અમુક સ્થળમાંજ રહેવા દેવાનો કાયદો અમલમાં લાવવા માંગતા હતા તેથી બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિનિધિઓ લડવા ગયા હતા. તેજ પ્રતિનિધિઓ સને ૧૯૦૩ માં બોર લેફ્ટનન્ટ કમિશનરમાં પણ નહિ હોય તેવી સખ્તાઈથી તે કાયદો અમલમાં મુકવાને તૈયાર થયા. પરંતુ તેની સાથે સદર અદાલતને અપીલ કરવાથી, તે લોકોનો પ્રયત્ન સફળ થયો નહિ. છતાં તેમની સત્તા તબે હિંદીઓની

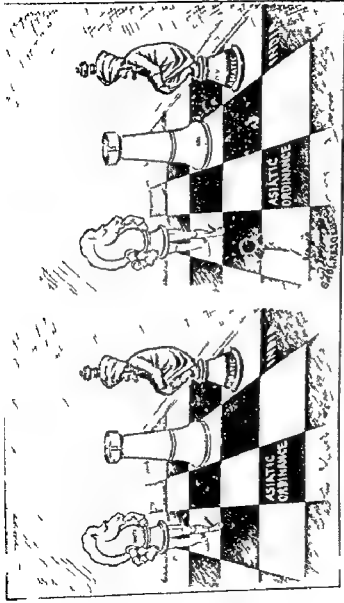
લવિધ્યમાં કેવી દશા થશે તેનો સ્વાદ તો તેમણે આપ્યો અને સઘળા વિચારવંત માણસોને તિરસ્કાર તથા કંટાળો ઉપજ્યો. પછી એવી ધૂમ ચલાવવામાં આવી કે હિંદીઓની સંખ્યા દેશમાં વધી જાય છે અને તેમની ભરતી થતી અટકાવવાની જરૂર છે. આ ધૂમ કેટલી જીદી હતી તે માત્ર એટલીજ હપ્તીકત ઉપરથી જણાશે કે વિગ્રહ પહેલાં હિંદીઓની જે સંખ્યા હતી તેટલી વિગ્રહ પછી કદી થઈ જ નથી. હું કંઈ ગયો કે વિગ્રહ પહેલાં માત્ર મરદાની વસતિ ૧૫,૦૦૦ની હતી. ૧૯૦૪ માં બરાબર વસતિપત્રક કરવામાં આવ્યું હતું અને હિંદીઓની વસતિ, પુરુષ, સ્ત્રીઓ તથા બાળકો સાથે ૧૦,૦૦૦ ની થઈ હતી. સને ૧૯૦૬ માં એશિયા પાસીઓની નોંધ રાખનાર અમલદાર* તરફથી એક યાદી બહાર પાડવામાં આવી હતી તેમાં જણાવેલું હતું કે બધા મળીને (એશિયા ખંડના બીજા લોકો ગણતાં) ૧૨,૦૦૦ પરવાના આપવામાં આવ્યા છે, અને વસાહતમાં હિંદીઓની ખરી સંખ્યા પુરુષો, સ્ત્રીઓ તથા બાળકો બધાને ગણતાં, ૧૮,૦૦૦ કરતાં વધુ નથી. ૧૯૦૭ ના જીલ્લાધર્મમાં જ્યારે સત્યાગ્રહની લડતનું મંડાણ થયું ત્યારે હિંદી આગેવાનોએ અડસટ્ટો કાઢ્યો હતો, તેમાં હિંદી વસતિની ગણતરી લગભગ ૮,૦૦૦ થઈ હતી.

તેજ વર્ષના ડીસેમ્બરમાં જ્યારે લડત જરા વધી હતી ત્યારે અડસટ્ટો કાઢતાં સંખ્યા ૮,૦૦૦ ની થઈ હતી. અને આજે ૬,૦૦૦ કરતાં પણ ઓછી છે. છતાં ધોર અને ધિરદન બંનેએ મળીને, કાંઈ પ્રતિબંધ વિના ભરતી થયેજ જાય છે એવી છુમ જોસથી ચાલુજ રાખી. હિંદીઓને તરત લાગ્યું કે ગોરા વસાહતીઓનો ખરો હેતુ ગમે તેમ કરીને તેમને ત્યાંથી કાઢવાનો છે. હિંદીઓ તરફ કેવી ખરાબ વર્તણૂક ચલાવવામાં આવતી હતી તે લૉર્ડ મિલ્નરને જણાયા વિના રહ્યું નહિ અને તેમણે સને ૧૯૦૩ માં હિંદીઓને સલાહ આપી કે, તમે જો કે ધોર સરકારના વખતમાં નામ નોંધાવ્યાં છે અને તેના પરવાના તમારી પાસે છે છતાં ફરી મરજિયાત નામો નોંધાવો અને નવા પરવાના લ્યો. હિંદીઓએ તે

પ્રમાણે કર્યું અને હોર્ડ મિલ્નરે પોતાનું કહ્યું માનવા માટે તેમને ઉપકાર માંગ્યો. હોર્ડ મિલ્નર પછી હોર્ડ સેલ્મોર્ન હાર્થ કમિશનર તરિકે આવ્યા. તેમણે પ્રતિબંધહીન અને છળકપટથી ભરતી થવાના આરોપ સંબંધે તપાસ ચલાવી અને તેમને માલુમ પડ્યું કે આ આરોપ પાયા વિનાનો છે. છતાં વસાહત હિંદીઓથી ભરાઈ જાય છે એ ભૂમ આલુજ રહી અને સને ૧૯૦૬ માં એશિયાને લગતા કાયદાને સુધારનારો કાયદો+ એ નામનો કાયદો ધારાસભામાં રજુ કરવામાં આવ્યો. તે કાયદાની રૂઝએ જે એશિયાવાસીઓ વસાહતમાં રહેવાને હક્કદાર હતા તેમને પણ તેમનાં નામ ફરીથી, ફરજિયાત અને ઘણી નામોશી ભરેલી રીતે નોંધાવવાનાં હતાં. એશિયાવાસીઓએ આ કાયદાની સામે ઘણી દંડતાથી અને જુરસાથી વાંધો લીધો. પણ કોઈ વળ્યું નહિ અને કાયદો કેટલાક ન્હાના ફેરફારો સાથે ધારાસભામાં પસાર થયો. અહિંથી સત્યાગ્રહની કડતલી ખરી શરૂઆત થઈ.

ત્યાર પછી રૂન્ડેવાલ સરકાર અને સત્યાગ્રહીઓ વચ્ચે એક તીવ્ર પણ દૂંઢી કંપાઝપી થઈ. ગાંધીજી સાથે ઘણા સત્યાગ્રહીઓને પકડવામાં આવ્યા અને ગુરંગમાં નાંખવામાં આવ્યા. ૧૯૦૮ ના જાન્યુઆરીની આખરે મેં તમને કહ્યું તેમ ગાંધીજી અને જનરલ સ્મટ્સ વચ્ચે સમાધાન થયું. શ્રીયુત્ ગાંધીના કહેવા પ્રમાણે—અને જેઓ શ્રીયુત્ ગાંધીને ઓળખે છે તેઓ તે વિષે એક પળ પણ શંકા નહિ ઉઠાવે—આ સમાધાનની શરતો એવી હતી કે: બધા હિંદીઓએ ત્રણ માસની અંદર મરજિયાત નામ નોંધાવવાં, નામ નોંધાવવામાં હીજુપત લગાડનારી બાબતો હતી તે સરકારે કાઢી નાંખવી, એશિયાને લગતા કાયદાને સુધારનારો કાયદો રદ કરવો, અને એશિયાવાસીઓને દાખલ કરવાનું નિયમન આગલે વર્ષે પસાર કરવામાં આવેલા ‘ઈમિગ્રેશન રજીસ્ટ્રેશન એક્ટ’ નામના કાયદાની રૂઝએ કરવું. આ કાયદો ખાસ કેસ પ્રજાને માટે નથી પણ સૌને લાયક પડે છે. આ સમાધાનને અનુસરી ૧૯૦૮ ના મે

માસ પહેલાં ટ્રાન્સવાલમાં વસતા સઘળા હિંદીઓએ પોતાનાં નામ નોંધાવ્યાં; પરંતુ ટ્રાન્સવાલ સરકારે એશિયાને લગતા કાયદાને સુધારનારો પેલો ખુનીય કાયદો રદ કરવાને બદલે માત્ર બીજો એક કાયદો પસાર કરીને મરજિયાત નોંધાવવામાં આવેલાં નામો કાયદેસર ગણ્યાં. ટ્રાન્સવાલ સરકારના આ કૃત્યને પરિણામે, જે બહુજ અગત્યના બે મુદ્દાને લીધે હિંદીઓએ આ સમાધાન કબુલ કર્યું હતું તે બન્ને છઠી ગયા. તે બે મુદ્દા એ હતા કે: વસાહતના સરકારી દફતરમાં એવો કાયદો ન હોવો જોઈએ જેની રૂઠ્ઠી હિંદીઓ તરફ તેઓ હિંદી હોવાને લીધેજ બહુ હીણપત લગાડનારી વર્તણૂંક ચલાવવામાં આવે, અને બીજું, આ દેશના લોકોને માટે વસાહતમાં દાખલ થવાની કાયદાની શરતો યુરોપીય દેશના લોકોના જેવીજ હોવી જોઈએ; એટલે કે યુરોપીય લાવાઓમાંથી મુકરર કરેલી

BY PER ALD

કાળા રાજાને ધોળા ધોળાની શેઠ

ધોળા શેઠે આટલું વર વાળીને 'વિધવાના કાચલાલા' ખાનામાં તેને ઝેર મેળે તેને ટૂંક-ઝાડીને કિન્દો (અંગ્રેજી કેસની રમતમાં હાથીને ફેંચ મેળે કિન્દો કટે છે) બંધે અને મામાનાંને શેઠ આવવાથી કિન્દોનાવાળા મામાના બંધ પડે

ત્રેગિઆવાનીએને ટૂંક-ઝાડીના વેસના બંગલામાંથી કચડેલા રસાવ પવાને યામને એકાવીસેના કી રંગર' લાગના પડે એ ૮૧૧ મારકુ કડડ

જવાબ શેઠ રસ્તામાં નથી પડે

ધોળા યોગને સારાશ્રીએના રેલમાં જવાના હતાવ પડી પવાદાની કામ નથી તેની શેઠથી એશિયાના કાચલાલા પાનામાં ધોળા ધોળા આવેલી શેઠેને નથી અને ટૂંક-ઝાડીને કિન્દો પડે છે

માસ પહેલાં ટ્રાન્સવાલમાં વસતા સઘળા હિંદીઓએ પોતાનાં નામ નોંધાવ્યાં; પરંતુ ટ્રાન્સવાલ સરકારે એશિયાને લગતા કાયદાને સુધારનારો પેલો ખુની કાયદો રદ કરવાને બદલે માત્ર બીજા એક કાયદો પસાર કરીને મરજિયાત નોંધાવવામાં આવેલાં નામો કાયદેસર ગણ્યાં. ટ્રાન્સવાલ સરકારના આ કૃત્યને પરિણામે, જે બહુજ અગત્યના એ મુદ્દાને લીધે હિંદીઓએ આ સમાધાન કબુલ કર્યું હતું તે બંને હડી ગયા. તે એ મુદ્દા એ હતા કે: વસાહતના સરકારી દફતરમાં એવો કાયદો ન હોવો જોઈએ જેની રૂઢીએ હિંદીઓ તરફ તેઓ હિંદી હોવાને લીધેજ બહુ હીણપત લગાડનારી વર્તણૂક ચલાવવામાં આવે; અને બીજું, આ દેશના લોકોને માટે વસાહતમાં દાખલ થવાની કાયદાની શરતો યુરોપીય દેશના લોકોના જેવીજ હોવી જોઈએ: એટલે કે યુરોપીય ભાષાઓમાંથી મુકરર કરેલી કોઈ એકની પરીક્ષા આપ્યાથી દાખલ થઈ શકાય. આથી કરીને દર વર્ષે થોડા કેળવણીશી હિંદીઓજ દાખલ થઈ શકે. પરંતુ એશિયાને લગતા કાયદાને સુધારનારો કાયદો અગવડમાં રાખવાથી જનરલ સ્મટસે એ બંને મુદ્દા હડાવી દીધા. કારણુ તે કાયદાની રૂઢીએ હિંદીઓ તરફ હીણપત લગાડનારી વર્તણૂક ચાલુ રહી અને વસાહતમાં દાખલ થવાની છુટ માત્ર જે એશિયાવાસીઓ વિગ્રહ પહેલાં ત્યાં વસતા હોય તેમને માટેજ રાખવામાં આવી, જેથી કરીને નવા હિંદીઓને ત્યાં દાખલ થવાનું બંધ થયું. તેથી ટ્રાન્સવાલની હિંદી કોમે, સ્વાભાવિક રીતે, જનરલ સ્મટસના એશિયાને લગતા કાયદાને સુધારનારો કાયદો રદ કરવાની ના પાડવાના આ કૃત્યને ઘેર વિશ્વાસઘાતનું કૃત્ય માન્યું. તેમણે મરજિયાત નામ નોંધાવી દીધાં હતાં, એટલે હવે પોતે સપડાઈ ગયા છે એમ માનીને તેઓએ એકદમ બહાર સલા બોલાવી અને સત્યાગ્રહ ચલાવવાની તથા લડત ફરી શરૂ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. લગભગ ૨૫૦૦ હિંદીઓએ તેમનાં નામ નોંધ્યાનાં પ્રમાણપત્રો તેજ સ્થળે સળગાવી દીધાં. આ ગયા વર્ષના એટલે સને ૧૯૦૮ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં બન્યું.

* Obnoxious. દક્ષિણ આફ્રિકામાં લડત દરમિયાન આ કાયદાને હિંદીઓ તરફથી ખુની કાયદો નામ આપવામાં આવ્યું હતું.
લા. ૬.

અને ત્યારથી લડત પૂરે જોસથી ચાલી રહી છે. સત્યાગ્રહીઓ કેવા કેવાં દુઃખ વેઠે છે અને કેવી લય કરે હાડમારી ભોગવી રહ્યા છે તેનું નર્ણન આ કરાવને અનુમોદન આપનાર ગૃહસ્થ ડરશે દેઢાણુમા, ખંધી મગીને ૨૫૦૦ કેદની સજાઓ, ઘણી ખરી સખત મજુરી સાથેની, થઈ છે લગભગ ૧,૦૦૦ ગૃહસ્થો તદ્દન ખુદાર થઈ ગયા છે અને ૨,૦૦૦ વસાહત છોડીને જતા રહ્યા છે. પરંતુ લડત આજ સુધી નરંમ પડ્યા વિના ચાલી જ રહી છે.

ગૃહસ્થો, આ એ તમને વડતની મુખ્ય મુખ્ય હકીકતો દેઢમા કહી આપણે આમા પહેલી વાત એ ધ્યાનમા રાખવાની છે કે શ્રીયુત્ ગાંધી અને આપણા બીજા દેશી ભાઈઓ ટ્રાન્સનાનમા લડી રહ્યા છે તે તેમને પોતાને માટે નથી પણ આપણી માતૃજૂમિની પ્રતિષ્ઠા અને ભવિષ્યના હિતને માટે છે તે લોકોએ તો મરજિયાત નામ નોધાવી દધને તેમને પોતાને માટે કાયદાની જરૂરીયાતો પૂરી પાડી હતી પરંતુ આ લડત એશિયાને લગતા કાયદાને સુધારનારો કાયદો રદ કરાવના માટે ચાલી રહી છે અને બ્રિટિશ વસાહતના કાયદામાંથી આ દેશના લોકને અપમાન પહોંચાડનારો એક દ્વેષજનક કાયદો રદ કરાવવાને તેમનો આમહ છે એક વ્યાવહારિક માણસ તરિકે શ્રીયુત્ ગાંધી કમૂન કરવાને તૈયાર છે કે વસાહતમાં હિંદીઓને કાષ્ટપણુ જાતના પ્રતિમધ વિના દાખલ ન થના દેના જોઈએ, અને વ્યાવહારિક રીતે સરકારને તેમની ભરતી થતી અટકાવવાને મુનસરી લાપરવા દેવી જોઈએ પરંતુ તેમનું કહેવું એમ છે કે, આ કામ ' ધાંમગ્રેશન રજીસ્ટ્રેશન એક્ટ 'ની રૂબરૂ જ થવું જોઈએ. તે કાયદો સામાન્ય રીતે બંધી પ્રજાઓને લાગુ પડે છે અને પેના કાયદાની માફક શહેનશાહતની કાઈ અમુક પ્રજા, જેવી કે હિંદુસ્તાની, તેને હલકી મણુતો નથી.

બીજું, શ્રીયુત્ ગાંધીની લડત આપણા રાષ્ટ્રનું ભવિષ્યનું હિત સાચવવાને માટે છે સારા માટે કે નરસા માટે આપણે હવે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથે જોડાયા છીએ એટલે હવે અંગ્રેજ પ્રજા તથા સામ્રાજ્યની બીજી પ્રજાઓની સંપૂર્ણ સમાન ગુણુવા સાર આપણો પ્રવાસ હોવો જોઈએ.

આમાં પણ વ્યાવહારિક માણસો તરીકે આપણે એટલું કબૂલ કરવાને તૈયાર છીએ કે આ સમાનતાના પ્રાપ્તિ અને જ્યતિબેદનું નિર્દેશ ફક્ત ધીમે ધીમેજ થઈ શકશે. પરંતુ આપણને એમ આશ્રય કરવાનો હક્ક છે કે જે સંખ્યાબંધ બેદાર છે તેમાં એકેનો વધારો કર્યા વિના, જે છે તે એક પછી એક કાઢી નાંખવાની પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ. બ્રિટિશ વસાહતના કાયદામાં, હિંદીઓ ઉપર તેઓ હિંદી હોવાના કારણને લીધે, તેમને હિણુપન લગાડે એવી કલમો નાંખી શકાય નહિ એ સિદ્ધાન્ત માટે લડીને શ્રીયુત્ ગાંધી, જે સમાનતા ઉપર આપણી ભવિષ્યની આશાઓ બંધાયેલી છે તેને માટે આપણો હક્ક પ્રતિપાદિત કરે છે. ગૃહસ્થો, કેટલાક મિત્રો તરફથી અને મુખ્યત્વે અંગ્રેજ મિત્રો તરફથી એમ કહેવાતું મેં સાંભળ્યું છે કે, જો કે શરૂઆતમાં આ લડત માટે હિંદીઓ તરફ તેમની સહાનુભૂતિ હતી, પરંતુ શ્રીયુત્ ગાંધીએ સલા-અહને આશ્રય લીધો અને તેમાં વસાહતોના કાયદાનો અનાદર કરવામાં આવ્યો એટલે તે પ્રત્યે તેમની સહાનુભૂતિ રહી નથી. પ્રથમ તો આ વાત ખરી છે એમજ હું માનતો નથી. કારણ હૅન્ડર્સ અંગ્રેજીલના પ્રમુખપણા નીચે ઇંગ્લંડમાં એક કમિટી છે તે સત્યાગ્રહીઓને અંતઃ-કરણપૂર્વક અને સખળ રીતે આપે છે તે આપણે જોઈએ છીએ બીજું કદાચ થોડા અંગ્રેજો તેમની સહાનુભૂતિમાં મોળા પડી ગયા હોય તો તેથી મારી ખાતરી છે કે, અહિં આપણામાંથી કાઢને, આપણે માટે લડત ચલાવી રહેલા આપણા ભાઈઓ માટે જે માન છે તે જરા પણ ઓછું થશે નહિ. હું ધારું છું અને આ હું બરાબર સમજીને કહું છું કે, દાન-સલાહમાં જે સ્થિતિ છે, તેની સામે શ્રીયુત્ ગાંધીએ સત્યાગ્રહને ઝુડો ઉઠાવ્યો છે તે માત્ર વાજબી છે એટલુંજ નહિ પરંતુ કોઈ પણ સ્વમાનવાળો માણસ તેમજ કરવાની પોતાની ફરજ સમજે. આ સત્યાગ્રહ શું છે ? અન્યાયી કાયદો અથવા ભુલ્લી કૃત્ય હોય તેની સામે થવું. તે કાયદો અથવા તે કૃત્ય કબૂલ રાખવા ના પાડવી અને તેના બદલામાં તે તોડવાની જે સજ્જ હોય તે ભોગવી લેવી, જે કોઈ કાયદો અત્યંત અન્યાયી છે એવું આપણને દૈ, રખટ અને

અંતરૂપી પ્રતીત થાય અને તેનાથી છુટવાને બીજો કોઈ ઉપાય ન હોય તો હું ધારું છું કે, જે માણસ પોતાના આત્માને અને સ્વમાનને, પોતાના ભૌતિક તથા તાત્કાલિક લાલથી ઉંચાં ગણતો હોય, તેને માટે, આવો કમદો નહિ માનવાનો. અને તે નહિ માનવાનાં જે પરિણામ હોય તે વેડી લેવાનોજ માર્ગ ખુલ્લો છે.

આખી ચળવળ કેવી સરસ રીતે ઉપાડવામાં આવી છે તે જુઓ. હિંદુ, મુસલમાન, પારસી બધા એક વ્યક્તિની માફક એકત્રિત થયા છે, તેમના સામાન્ય બેદ જૂની ગયા છે અને અદ્ભુત આત્મસંયમથી દુઃખો વેડી રહ્યા છે. અવસ્ય જે પુરુષ આટલું સાધી શકે તેનામાં ઘણુંજ આધ્યાત્મિક બળ હોવું જોઈએ અને તેને માટે ઉતાવળે મન ન બાંધી નાંખવો જોઈએ. બીજી એક બાબત જોવા જેની એ છે કે, જો કે લડત કેટલાક મહીના થયાં ચાલી રહી છે પરંતુ શ્રીયુત્ ગાંધીના હઠમાં હટો દુશ્મન પણ તેમની વફાદારી અથવા બ્રિટિશ રાજ્ય તરફના તેમના નેક વલણ માટે એક ઉની વરાળ પણ ઢાઢી શકે તેમ નથી. ગૃહસ્થો, આપણે સૌ માનીએ છીએ કે, જ્યારે ન્યાય પ્રેરણવાળા બધા ઉપાય નિષ્ફળ ગયા ત્યારે શ્રીયુત્ ગાંધીએ સત્યાગ્રહનો જે આશ્રય લીધો છે તે સંપૂર્ણ રીતે વાજબી છે. અને મારી ખાતરી છે કે આ સમયે આપણામાંનો કોઈ પણ જણ દાન્સવાલમાં હોત તો તે શ્રીયુત્ ગાંધીના વાવટા તીરે ખડો થવામાં, તેમની સાથે કામ કરવામાં અને તેમની સાથે દુઃખ સહવામાં અભિમાન માનત.

સભારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, આ ઠરાવમાં એમ છે કે, અમે રાહેનશાહી સરકારને તથા પાર્લિમેન્ટને, દક્ષિણ આફ્રિકાના ઇતિહાસમાં આવા બારીક સમયે, અમારે માટે પોતાની લાગવગનો ઉપયોગ કરવાની તથા આ કડવા સત્યાગ્રહ સતોષકારક રીતે નિરાકરણ લાવવાની, ફરી વિનંતી કરીએ છીએ. આ પ્રમંજ ધણો અમલનો છે. કારણ હમણાં દક્ષિણ આફ્રિકાનાં ચાર વસાહતોનું એક સમુક્ત રાજ્ય બનાવવામાં આવ્યું છે. ખરેખર આવે સમયે વસાહતી સત્તાધિકારીઓ પણ આવો વિખવાદ બંધ પાડવાને, અને જોડે તો, પૂરેપૂરો, ખાલી, હૃદયથી, જૂરેથી, નાંખવાને.

ઉત્તુક હશે એમ આપણે માનીએ છીએ. એમ તો ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે અને તે મ્હોટે ભાગે ખરૂં હોવાનો સંદેહ નથી કે શહેનશાહી સરકારની સહાનુભૂતિ ગમે તેટલી હોય પરંતુ સ્વરાજ્ય ભોગવતાં વસાહતોને અત્યુક કામ અત્યુક રીતે કરવાને તે ફરજ પાડી શકતી નથી. પરંતુ સ્વરાજ્ય ભોગવતાં વસાહતોની ગેરી પ્રજા ઉપરાંત બીજી પ્રજાએ તરફ પણ શહેનશાહી સરકારની કાંઈ ફરજ છે અને તે માટે 'જરૂર પાડ્યા' સિવાય બીજા ખાનગી રીતે કહ્યા કહેવરાવવા વગેરેના ઘણા રસ્તા છે. દાખલા તરીકે, દક્ષિણ આફ્રિકાને બ્લેન્ડાં મોડાં શહેનશાહી સરકારની કાંઈ જરૂર તો પડશે. તે વખતે આપણને ન્યાય આપવાનું દબાણ કરવાને શહેનશાહી સરકારને તક મળે. મને એમ શક રહે છે કે, દાન્સવાલમાં આપણા દેશી બંધુઓ તરફ જે વર્તણૂંક ચલાવવામાં આવે છે, તેથી હિંદુસ્તાનના લોકોમાં કેવી કંકવાશ અને ગુસ્સાની લાગણી ઉદ્ભવી છે, તેનો શહેનશાહી સરકારને પૂરો ખ્યાલ નથી. જે તે બાબતી હોય તો મારી ખાતરી છે કે વર્તમાન મુશ્કેલીમાંથી બન્ને પક્ષને સંતોષ થાય તેવો કાંઈ રસ્તો કાઢ્યા સિવાય તે રહે નહિ. હિંદીઓની માગણી સ્પષ્ટ થોડી છે અને શહેનશાહી સરકાર આ બાબતમાં કાંઈ કરી શકે તેમ નથી એ ધુંટડો ગળે ઉતરતો નથી.

પરંતુ આ ઠરાવમાં માત્ર શહેનશાહી સરકારને જ વિનંતિ કરેલી નથી. તેમાં હિંદી સરકારને પણ વિનંતિ કરી છે અને તેની સહાનુભૂતિ વિગે તો આપણ સર્વેને ખબર છે. દક્ષિણ આફ્રિકાનાં ચાર વસાહતો દરે એકત્રિત થયાં છે અને હિંદીઓના સંબંધે કોઈ પણ કાયદો પસાર કરવા માટે તે ચારે જવાબદાર છે. હિંદીઓના દષ્ટિબિન્દુથી આ સંયુક્ત રાજ્યોમાંથી નાતાલ દુગદ્ગો કરવા યોગ્ય સ્થાન છે અને હિંદી સરકારને ત્યાં જ કરવાની આપણે વિનંતિ કરીએ છીએ કારણ આવી બાબતોમાં પ્રતિકાર સંપૂર્ણ રીતે ન્યાય છે. નાતાલને હિંદીમાંથી મળુ રેલ્વે લેઈએ છે. ૧૯૦૫ માં લગભગ ૮,૦૦૦ હિંદી ગીરમીટીઆ મળુ રેલ્વેમાં ગયા હતા; ૧૯૦૬ માં ૧૧,૬૦૦; ૧૯૦૭ માં ૬,૦૦૦, અને ગયે વર્ષે લગભગ ૩,૦૦૦ ગયા હતા. આ મળુ રેલ્વેને અર્ધથી હિંદી સરકારની

પરવાનગીથી લઇ જવામાં આવે છે. આ પરવાનગી માત્ર પાછી ખેંચી લેવાથી હિંદની સરકાર નાતાળમાં લઇ જવામાં આવતા મજુરો અટકાવી શકે છે. લૉર્ડ કર્ઝને પાંચ વર્ષ ઉપર દાન-સલાહને કહ્યું હતું તેમ, દક્ષિણ આફ્રિકાને આપણી સરકાર કહી શકે છે કે, આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં સ્વતંત્ર હિંદીઓ તરફ તમે વાળખી અને સંતોષકારક વર્તન રાખશો નહિ તો અમે તમને હિંદમાંથી મજુરો લઇ જવા દઈશું નહિ. અમે હિંદની સરકારને આવો ઉપાય લેવાને માનપૂર્વક વિનંતિ કરીએ છીએ. માત્ર દાન-સલાહમાં વસતા હિંદીઓ માટેજ નહિ પણ નાતાળમાં વસના હિંદીઓ માટે પણ આ છે. કારણ નાતાળ પોતાની વસાહતમાં હિંદીઓ તરફ અપમાનકારક રીતે વર્તે છે એ વાત ખુલ્લી છે. ત્યાં આપણા ગીરમીદીઆ મજુરોની સ્થિતિ ગુલામો કરતાં સારી નથી. હિંદી વેપારીઓને અનેક રીતે હેરાન કરવામાં આવે છે. સ્વતંત્ર હિંદીઓનાં બાળકો માટે પ્રાથમિકથી વિશેષ કેળવણી માટે કાંઈ સાધન નથી અને ગીરમીદીઆ મજુરોનાં છોકરાં માટે તો પ્રાથમિક કેળવણીનું સાધન પણ નથી. આવાં બીજાં પણ કેટલાંક હુ:ખો છે. ગમે વર્ષે નાતાળ ખેંચાયદા પસાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એક હિંદીઓને હાલ મ્યુનિસિપલ મતાધિકાર છે તે લઇ લેવાનો અને બીજો દશ વર્ષમાં વસાહતમાંથી સ્વતંત્ર હિંદીઓનું નામ કાઢી નાંખવાના ઉદ્દેશનો. સદ્ભાગ્યે આ બન્ને કાયદા શહેનશાહી સરકારે નામંજુર કર્યા. ખરેખર નાતાળની આપણે કાંઈ પણ શરમ રાખવા જેવું નથી અને હું આશા રાખું છું હિંદની સરકાર તેમ કરશે નહિ.

હવે મારે ચાંકુજી કહેવાનું છે. વસાહતોમાં આપણી મુશ્કેલીઓનું મૂળ એ છે કે આપણા પોતાનાજ દેશમાં આપણી સ્થિતિ હોવી જોઈએ તેવી નથી. જે માણસોની સ્થિતિ તેમની માતૃભૂમિમાંજ સંતોષકારક ન હોય તેઓ બીજે તેવી હોવાની આશા રાખી શકે નહિ. સામાન્યમાં અંગ્રેજોની સાથે સમાન વર્તનની લડત આપણે આપણા દેશમાંજ ચલાવવી જોઈએ. આપણે એટલું યાદ રાખવાનું છે કે આ લડત લાંબી અને યકષે તેવી થશે. દાન-સલાહમાં આપણા ભાઈઓ કરે છે તેમ વારંવાર

સર ગુલન ટાટા.

જેમણે દક્ષિણ આફ્રિકાની વડત વખતે વધારામાં નધારે
નાણાની મદદ કરી હતી

ભોગવતાં વસાહતોએ એકલા ગોરા લોકોના વસવાટ માટે પુષ્કળ ખીન-ખેડાયેલો મૂલક ખાસ અલગ રાખવાની તરફેણમાં, પોતાનો મત બહાર ક્યો છે તેની સામે આ કૉન્ગ્રેસ વાંધો ઉઠાવે છે; વળી બ્રિટિશ તાજ નીચેની એશિયાની પ્રજાને માટે વસાહતોનાં દ્વાર બંધ કરવાની તથા બ્રિટિશ પ્રબળ તરિકેના હક્ક ન આપવાની નીતિ એક તરફથી ચલાવવામાં આવે છે અને બીજી તરફથી એશિયાનાં દ્વાર સૌને માટે ખુલ્લાં રાખવાની તથા વિરૂદ્ધ નીતિનો અખસાર કરવામાં આવે છે; એ સામ્રાજ્યને ભારે નુકસાનકર્તા છે અને અન્યાય તેમજ હઠાપણુ વિનાનું છે એ દર્શાવવાની કૉન્ગ્રેસ પોતાની ફરજ સમજે છે."

પ્રતિનિધિ-જુધુઓ, આપણા કૉન્ગ્રેસ-અધારણુની પહેલી કલમજ એવી છે કે કૉન્ગ્રેસનો પ્રયાસ, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સ્વરાજ્ય ભોગવતાં અંગો જે જાતની રાજ્યપદ્ધતિ ભોગવે છે તેવીજ જાતની રાજ્યપદ્ધતિ હિંદમાં લાખલ કરાવવાનો, અને દર્શાવવાનો સામ્રાજ્યના ખોળ અને જવાબદારીઓમાંજ માત્ર નહિ, પણ સામ્રાજ્યના ખીજા હક્કોમાં, ખીજાં વસાહતોના જેટલેજ હિસ્સો આપાવવાનો છે. આ ઉપરથી તમે જોઈ શકશો કે કૉન્ગ્રેસના પ્રયાસના ઉદ્દેશમાં બે મુદ્દા સમાવલા છે: એક આપણા દેશમાંજ આપણી સ્થિતિ વિષેના એટલે આપણા રાજકીય હક્કોનો, અને બીજો સામ્રાજ્યમાં આપણી રાજકીય સ્થિતિ વિષેનો. ગાંધીજીએ સુધારા બાબતનો ઠરાવ તથા આજે કેટલાક ઠરાવો રજુ કરવામાં આવશે તે આપણા દેશમાં આપણી રાજકીય સ્થિતિ સુધારવા સંબંધે છે. મેં હમણાં તમારી સમક્ષ રજુ કર્યો છે તે ઠરાવ આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં આપણી રાજકીય સ્થિતિ વિષેનો છે. તેથી આ સવાલ ધણો મહોરો અને ભારે તથા કાયમની અગત્યનો છે. પરંતુ, તેને તેવો ન ગણીએ તો પણ આજે આ સવાલને અગે કેટલાક ખાસ સંજોગો ઉપસ્થિત થયા છે તેથી તે ખામ અગત્યનો બન્યો છે. તમે જાણો છો કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ધણાં વર્ષો સુધી હિંદીઓએ દુઃખ વેઠ્યું છે અને છેલ્લાં બે વર્ષથી ગ્રાન્સવાલમાં વસતા આપણા જુધુઓ અને વસાહતની સરકાર વચ્ચે ધણીજ તીવ્ર લડત ચાલી રહી છે. તમારામાંથી ધણા

આ લડતની મુખ્ય મુખ્ય ખીનાઓથી વાકેફ હશે એમ હું માની લઉં છું છતાં આ ઠરાવ તમારા સ્વીકાર માટે રજુ કરતા પહેલાં, દૂર કમા તેનું દિગ્દર્શન કરી જવાની હું જરૂર ધારું છું.

આ સમાલોચના માટે આખી લડતના ત્રણ વિભાગ પાડી રાકાય છે. એક સરકારનો સમય, ઇંગ્લેન્ડની સરકારનો સમય અને દુનિયાના સ્વરાજ્યનો વર્તમાન સમય. એક સરકારના સમયમાં આપણી સ્થિતિ ધણી સંતોષકારક ન હતી, છતાં વસાહતમાં જઈને વસવામાં કાંઈ જાતનો પ્રતિબંધ ન હતો. જે હિંદીને ત્યાં જવાની ઇચ્છા થાય તે જર્મી શકતો. તેને માત્ર નામ નોંધાવવાની ત્રણ પાઉન્ડ રૂી આપવી પડતી જ્યારે એક નિમ્મલ થયો ત્યારે વસાહતમાં પડે દબાર હિંદીઓ હતા એટલી તો મરદની વમતિ હતી એવા તથા ઊંડા ગણ્યા નથી તે વખતે આપણા લાભમાં બીજી એક વાત હતી તે સમયે એક સરકાર સાથે લડનારા આપણા દેશી જનોને બ્રિટિશ સરકારનું બળવાન રક્ષણ હતું. તમને ધણીને યાદ હશે કે લોર્ડ લેન્કાસ્ટ્રી તથા મિ. બેસેક્ટ એન્ગરેને જણાવેલું કે એક વિચાર કરવાનું મુખ્ય કારણ નિવાસસ્થળ માટે કાયદા કરીને હિંદીઓ તરફ જે ગેરવર્તણૂક ચલાવવામાં આવી હતી, તે હતું એક રાજ્યના સમયમાં તેવી સ્થિતિ હતી નિવાસસ્થળ સંબંધી કાંઈ અને કીલ્કપન લગાડનારો કાયદો હતો, પરંતુ તેનો અમલ સખ્તાઈથી લઈ કરવામાં આવ્યો ન હતો. પછી વિચાર થયો ત્યારે પછી પાંચ છ વર્ષ તાજના રાજ્યના આખ્યા તાજના અગત દરમિયાન, જ્યારે કોઈપણ માણસ એમ ધારે કે હિંદીઓની સ્થિતિ સુધારવામાં ઇંગ્લેન્ડની આનરનો સંભાલ રહેતો છે, - જે યોગ્ય આગળ પાતા રાજદ્વારી પુરોના હાથમાં દેશની ગાનર રહેતી હોય તો - ત્યારે ઉનડ આપણા દેશીઓને ચોખ્ખું જણાયું કે તેમની સ્થિતિ હતી તેના કરતા બગાડાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. તાજના અગતમાં પહેલું કાગ એ થયું કે એક મરકાર ના કરતાં વધારે સખ્તાઈથી નિવાસસ્થળનો કાયદો અમલમાં મૂક્યો.

* Location લગત હિંદીઓ અમુક નકરી કરેલા રથળમાં વગી રાકે

એવો કાયદો.

પરંતુ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ ગયા. તેનાં કારણોમાં અહિં મારે ઉતરવાની જરૂર નથી, પણ આપણા દેશબંધુઓને લાગ્યું કે વિગ્રેહથી તેમની સ્થિતિમાં કંઈ ફેરફાર થયો નહિ પણ ખરી રીતે તો ઉચ્છી તેમની સ્થિતિ બગડી. ત્યાર પછી ત્રણ ચાર વર્ષ સુધી ઓસ્ટ્રેલ તથા બોરના પોતાના અન્દરઅન્દરના ભેદભાવ બાબતે મૂકી, હિંદીઓ તરફના વર્તનમાં એક થયા. બોર તથા ઓસ્ટ્રેલોએ ભેગા મળીને, વસાહતમાં હિંદીઓ ખોટી રીતે પેસી જાય છે એવી જુમ ઉઠાવી. આ આરોપ તદ્દન જુઠો હતો એવું સરકારે બહાર પાડેલા ફેટલાક આંકડાઓ ઉપરથી સાબીત થયું. છતાં ચાર પાંચ વર્ષ સુધી આ જુમ ચાલુ રહી. ૧૯૦૪ માં વસતિપત્રક થયું ત્યારે માલમ પડ્યું કે વસાહતમાં હિંદીઓની વસતિ દશ હજારની હતી; જ્યારે બોર સરકારના વખતમાં તેમની વસતિ પંદર હજારની હતી. આ દશ હજારમાં સ્ત્રીઓ તથા છોકરાં પણ આવી જાય છે. *એશિયાટીક ઇમીગ્રેશનના રજીસ્ટ્રાર તરફથી ૧૯૦૬ માં બીજી ગણતરી બહાર પાડવામાં આવી તેમાં પણ વસાહતમાં હિંદીઓની વસતિ દશ હજારની માલમ પડી. ત્યાર પછી એ બીજી ગણતરીઓ કરવામાં આવી. તેમાં એકમાં સંખ્યા ૯,૦૦૦ની થઈ અને બીજીમાં ૮,૦૦૦ ની થઈ. આ ઉપરથી જણાશે કે વસાહતમાં હિંદીઓ ખોટી રીતે પેસી જાય છે તે જુમ તો તદ્દન ખોટી હતી. હવે નવી લડતની શરૂઆત થઈ. ગોરા વસાહતીઓ આપણા લોકોને દાખલ થતા અટકાવવાને અને અને તેટલાને બહાર કઢાડવાને મક્કમ થયા હતા. વાત છેવટે વધી પડી અને આ બાબતમાં કંઈ કાયદો કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. કાયદો કરવાનું કામ વસાહતની જુની ધારાસભાએ માથે લીધું. ૧૯૦૬ માં એશિયાને લગતા કાયદામાં સુધારો કરનારો કાયદો, એ નામનો કાયદો ધારાસભામાં રજુ કરવામાં આવ્યો. વિગ્રહ પહેલાં ત્યાં વસનારા હતા તેજ દાનસ્વાલમાં દાખલ થઈ શકે અને દાનસ્વાલમાં નોટલા હિંદીઓ હોય તે પોતાનાં નામ સરકારમાં નોંધાવી દે-નોંધતી વખતે તેમનું થાણું અપમાન થાય તેવી પદ્ધતિ રાખવામાં આવી હતી-તેવો તે કાયદોનો હેતુ હતો. સ્વાભાવિક

* એશિયામાંથી ત્યાં રહેવા જતા માણસોની ગોંધ રાખનાર અમલદાર.

રીતેજ સમજા હિંદીઓએ આની મામે વધી લીધી. પણ તેમનો વાધો હોવા છતા કાયદો પસાર કરવામા આવ્યો. પછી હિંદીઓએ જે પગલા લીધાં ત્યારથી હાથ જે લડત ચાલે છે તેની શરૂઆત થઈ. ૧૯૦૬ ના સપ્ટેમ્બરમાં, ન્યારે તેમને એમ લાગ્યું કે તેમના બધા અવતનો નિષ્ફળ ગયા અને ધારાસભાએ તો કાયદો પસાર કર્યોજ, ત્યારે તેની સામે વાધો ઉઠાવના તેમણે એક સભા કરી અને તેમા તેમણે તેમનો પ્રખ્યાત ઠરાવ પસાર કર્યો—હવે તો તેને તેમણે કાલ કર્યો એમ તેઓ કહે છે—કે, શહેનશાહી સરકાર આ કાયદાને બહાલી આપશે, તો પણ અમે તે આનીશું નહિ. તે સભામા ઇંગ્લંડ મોકલવાનું તેમણે એક પ્રતિનિધિ—મંડળ નીમ્યું. તે પ્રતિનિધિ—મંડળના અમણિ આપણા મહાન અને પ્રસિદ્ધ દેશભક્ત શ્રીયુત્ ગાંધી હતા પ્રતિનિધિ અધુઓ, આ લડતમાં શ્રીયુત્ ગાંધીએ અમર ભાગ લેજવો છે અને મારે કહેવું જોઈએ કે કાર્ષ પશુ હિંદી, આ સભામાં અથવા હિંદીઓની ખીજ કાર્ષ સભામાં, એવો નહિ હોય, જે સદા તેમનું નામ ઉઠી લાગણી અને અભિમાન સાથે ન ઉચ્ચારે. (આ વખતે આખી સભા ઉભી થઈ અને શ્રીયુત્ ગાંધીનાં નામનો ત્રણ વાર ધણેજ ઉત્સાહ-પૂર્વક જયઘોષ કર્યો.) ગૃહસ્થો, શ્રીયુત્ ગાંધીને હું બહુ સારી રીતે ઓળખું છું તે હું મારે એક કામ્ય સમજું છું. મારી ખાતરી છે કે તેમના કરતાં વિશેષ પવિત્ર, ઉદારચરિત, યશ, મહાનુભાવ આરંભનાં આ પૃથ્વી ઉપર અગાઉ કદી પગલા થયાં નથી. શ્રીયુત્ ગાંધી એક એવા પુરુષ છે, જે પોતે તપસ્વી જેવું સાદું જીવન ગાળી, સત્યનિષ્ઠ, ન્યાયપરાયણ અને પ્રાણીમાત્ર તરફ પ્રેમાર્દ રહી, પોતાના નબળા બાઈઓ ઉપર બંદુર્ધ અસર કરે છે અને તેમને નવાં ચક્ષુ આપે છે. તેમને માટે કદી શકાય કે તે એક મર્દ, અદ્વિતીય વીર, અનન્ય દેશભક્ત છે. તેમનામાં ભારતીય આર્ષજીવનનો પરમોત્કર્ષ પ્રતિફલિત થયો છે. ઇંગ્લંડ પ્રતિનિધિમંડળ મોકલવામાં આવ્યું તેના શ્રીયુત્ ગાંધી નેતા હતા. તેમના પ્રયાસથી અને આપણા કામના વાજખીપણથી જે-જે કાયદાને શહેનશાહની મંજૂરી ન મળી પરંતુ ત્યાર પછી

વસાહતોને સ્વરાજ્ય મળ્યું અને બીજા વર્ષના એટલે ૧૯૦૭ ના ફેબ્રુઆરી ૬ માર્ચ માસમાં નવી વસાહતી પાર્લમેન્ટ હસ્તિમાં આવી. પાર્લમેન્ટના સભાસદોએ તેમાં જોઈ પછી તરતજ સ્પિટન અને બોર ગૃહસ્થોની એક મરજીથી પહેલુંજ કામ એશિયા સંબંધીના કાયદો હાથમાં લેવાનું કર્યું. તેમણે તેનો તેજ કાયદો નવા રૂપમાં પસાર કર્યો. અને તેને એશિયાના કાયદો સુધારનારો કાયદો એવું નામ આપ્યું પ્રથમના ઠરાવમાં જે કક્ષમાં તથા શરતો હતી તેજ તેમાં નાંખવામાં આવી. તેમાં હેતુ બે હતાઃ લડાઈ પહેલાં ત્યાં વસનારા સિવાયના હિંદીઓને વસાહતમાં આવતા અટકાવવા અને જે હિંદીઓ ત્યાં વસતા હોય તેમને તેમનાં નામ નોંધાવવાની ફરજ પાડવી. આને પણ શહેનશાહી મંજૂરી તો નોંધાવે. પરંતુ આ વખતે એક સ્વરાજ્ય ભોગવતા વસાહત તરફથી આ કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો છે એ કારણ બતાવીને શહેનશાહી સરકારે ટીકું મૂક્યું અને આ કાયદાને શહેનશાહી મંજૂરી મળી. આ કાયદો અનુસાર નામ નોંધાવવા જે ધારા ઘડવામાં આવ્યા હતા તે હિંદીઓને ધણી હીણપત લગાડે તેવા હતા. કાર્ક પણ સ્વમાનવાળા માણસને પસંદ ન પડે તેની ધણી જાતની વિગતો તેમને આપવાની હતી.

૧૯૦૭ ના અક્ટોબરની આખર પહેલાં સપ્તાહ હિંદીઓએ નામ નોંધાવી દેવાનાં હતાં. શ્રીયુત્ ગાંધીની આગેવાની નીચે હિંદીઓએ આ ધારાની સામે ચવાનાં પગલાં તુરત લીધાં. ગમે તે થાય પણ નામ નહિજ નોંધાવવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. વસાહતમાં તે વખતે હિંદીઓની વસતિ ૮૦૦૦ ની હતી અને તે સપ્તાહ સરકારની વિરુદ્ધ થયા. સરકારે સમજાવવા પડાવવાને સપ્તાહી જાતની કોશીશ કરી. તથા માસની મુદત હતી તે વધારીને ૭ માસની કરી પરંતુ તે મુદતને અંતે ૮૦૦૦ માંથી માત્ર ૫૦૦ એ નામ નોંધાવ્યાં હતાં અને ૭૫૦૦ બાકી રહ્યાં. પછી ટૂંકા પણ તીવ્ર ઝડપે થયો. આ અરસામાં એટલે બે વર્ષ ઉપર શ્રીયુત્ ગાંધી અને ત્યાંના કેટલાક આગેવાન માણસોને પકડવામાં આવ્યા અને તેમને જેલમાં નાંખ્યા. પણ તે લડત વધુ સમય ચાલી નહિ, કારણ બીજા વર્ષના જાન્યુઆરી માસમાં બોર સરકાર તરફથી શ્રીયુત્ ગાંધી

સાથે મસજત શરૂ થઈ અને મમાધાન કરવામાં આવ્યું. તે સમાધાનથી સલાહ અને માનભરેલી ગોઠવણ થશે એમ લાગ્યું. સમાધાનમાં મુખ્યત્વે ત્રણ બાબતો હતી. પણ તે લખવામાં આવી નહતી. પ્રથમ શરત એશિયાને લગતા કાયદાને સુધારનારો કાયદો રદ કરવાની હતી. ત્યાર પછી જે લડત ચાલી છે તે બધી આ કાયદો રદ કરાવવા માટેજ છે, એટલે પહેલી શરત એશિયાને લગતો આ કાયદો રદ કરવાની હતી, તેવી રૂબરૂ સમજૂતી હતી. બીજી શરત એ હતી કે, ત્યાં વસતા હિંદીઓને નામ નોંધાવવાનું મરજિયાત રાખવું અને તેના ધારામાંથી હીજુપત લગાડનારી બાબતો કાઢી નાંખવી. ત્રીજી શરત એ હતી કે સરકારને જે પ્રતિબદ્ધ થૂકવા હોય તે કામ-બીજા કાયદાથી થૂકવા. તે કાયદો સામાન્ય રીતે સૌને લાગુ પડવો જોઈએ પણ ખાસ એશિયાના લોકોને હિંદીઓને હોવો જોઈએ નહિ તે કાયદાનું નામ 'ઇમિગ્રેશન રજીસ્ટ્રેશન એક્ટ' હતું અને તે સમજાવે લાગુ પડતો હતો. ત્રીજી ગાંધીએ કહ્યું કે સરકારને જે પ્રતિબદ્ધ થૂકવા હોય તે આ કાયદાને આધારે થૂકે. સરકારની નેક ઇમાની ઉપર આધાર રાખી ત્રીજી ગાંધી વસાહતમાં બધે ફરી વળ્યા અને પોતાના દેશબંધુઓને મહામુશ્કેલીએ સમજાવ્યા. તેમના કેટલાક અનુયાયીઓ તો તેમણે આ સમાધાન કર્યું તેથી ગુસ્સે થઈ ગયા હતા. અને તેમનું ખુન કરવાના ઇરાદાથી તેમના ઉપર 'હુમલો' પણ થયો હતો, તથા તેમને ઇસ્પીતાસમાં લઈ જવા પડ્યા હતા. આવા સંજોગોમાં દલબચ્ચની રહી તેમણે ધણું સરસ કામ કર્યું. ત્રણ કે ચાર મામમાં એટલે કે માસ સુધીમાં તો થોડા અપવાદો સિવાય સમસ્ત હિંદી પ્રાંતોએ તેમનાં નામ પોતાની મરજીથી નોંધાવી દીધાં. કરારની પોતે માગવાની શરતો હિંદીઓએ પાળી એટલે પછી જનરલ રમટસ અને બેર સરકારને એશિયાને લગતો કાયદો સુધારનારો કાયદો રદ કરવાની શરત માગવાની રહી. જનરલ રમટસે વિશ્વાસઘાત કર્યો અને કહ્યું કે, તેવું વચન આપવામાં આવ્યું નહતું. એટલે આપણા દેશીઓને લડત આગળ ચલાવવા અથવા આ નિષ્ઠુર વિશ્વાસઘાત સહન કરી લેવા સિવાય બીજો રસ્તો રહ્યો નહિ. તેમણે પોતાનાં નામ નોંધાવ્યા હતાં એટલે કાયદાનો હેતુ તો પાર પડ્યો હતો.

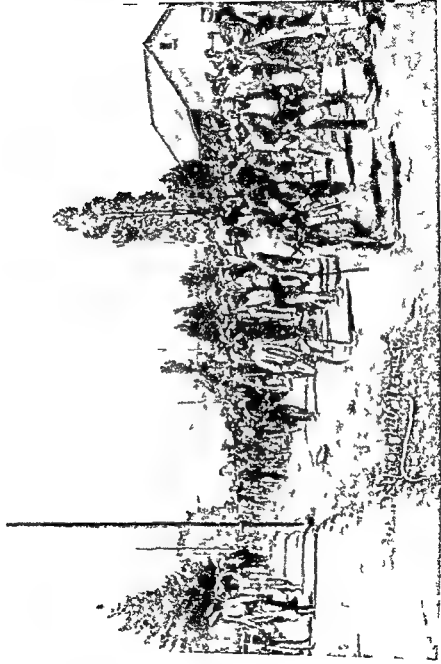
મિ એચ એમ એચ પોપક

મહાત્મા ગાંધીજીના ચેલાઓમાં પ્રખ્ય સને ૧૯૦૬ તથા ૧૯૧૧ માં દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રેરે સંબંધી ચળવળ કરવા કિ હતાં આત્યા હતા. આ તમા સત્યાગ્રહી તરફે ચેલમાં આ હતા અને ૧૯૧૬ તથા ૧૯૨૫ ગીરમીટ નધ કરવાની બારે ચળવળમાં અમેરિકાન હાલ હતાં આ હનિયા પચના નાખીરનિ હે

તેથી તેમણે બીજા એક બહાદુર ઉપાય લીધો. લગભગ ૨૫૦૦ હિંદીઓની એક સભા મેળવી અને તેમાં નામ નોંધાવ્યાનાં જે પ્રમાણપત્રો મળ્યા હતાં તે બહેરમાં બાળી મૂક્યાં. પ્રમાણપત્રોની કીમત એ હતી કે કોઈપણ પોલીસનો માણસ તેમની પાસે પ્રમાણપત્ર માંગી શકે અને તે બતાવવાનું તેમને કહી શકે; પ્રમાણપત્ર બતાવે તો બીજા હરકતે તેમને જવા દે નહિ તો તેમને પકડીને મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ હાજર કરે. તેમણે પોતાની ખુશીથી આ પ્રમાણપત્રોનો લાભ જતો કર્યો અને બોર સરકારને લગાવતું ખુદ્દું કહેણ મોકલ્યું. બોર સરકારે તે સ્વીકાર્યું અને પ્રમાણપત્રો વિનાના માણસોને પકડવાનું અને જેલમાં મોકલવાનું કામ ચાલ્યું. મિ. પોલાક આ દેશમાં આવ્યા તથા શ્રીયુત્ ગાંધી ઈંગ્લંડ ગયા. તે દરમ્યાન બધા મળીને ૩૫૦૦ હિંદીઓએ ધણે ભાગે સખ્ત મજૂરી સાથેની જેલ ભોગવી હતી. આપણા દેશીઓએ માત્ર જેલનું જ દુઃખ વેઠ્યું છે એમ નથી. હજારો માણસો તેમની મીલકત ગુમાવી બેગ છે. શ્રીયુત્ ગાંધીએ અડસટ્ટો કાઢ્યો છે કે એટલા મુઠીબર હિંદીઓએ બધા મળીને અર્ધોથી એક કરોડ રૂપિયા સુધીની મીલકત ગુમાવી હશે. લગભગ એક હજાર માણસો ધરખાર વિનાના થઈ ગયા છે. કુટુંબો પ્રાપ્તભાલ થઈ ગયાં છે અને ધરખાર વિના લટકતાં થઈ ગયાં છે. સ્ત્રીઓ તથા બાળકોએ પણ અત્યંત દુઃખ વેડ્યાં છે. તેનો બરાબર ચિતાર આપવો પણ કઠણ છે. પોતાના પતિઓ, ભાઈઓ અને પુત્રો જેલમાં ગયા એટલે તેમનું તથા તેમના બાળકોનું ગમે તેમ કરી ગુજરાન ચલાવવા સ્ત્રીઓને રસ્તામાં શાકની ફેરી કરવી પડી. છતાં અત્યાર સુધી આ મુઠીબર હિંદીઓએ તેમની ચળવળ ચાલુજ રાખી છે. તેમનો દાખલો આ દેશમાં વસતા લોકોને માટે ઘડો લેવા બેગ છે. ત્રણ વર્ષ સુધી તેમણે આ દુઃખ સહ્યું. એક તરફથી લડત ચાલુ હોય અને બીજી તરફથી દક્ષિણ આફ્રિકામાં, આ દેશમાં તથા ઈંગ્લંડમાં નિરંતર ચળવળ કરી કરે. કેટલાક સમય ઉપર આપણા તે ભાઈઓને એમ લાગ્યું કે સ્થિતિ અત્યંત ગંભીર થઈ ગઈ છે અને તેમને એમ ખબર પડી કે દક્ષિણ આફ્રિકાનાં ચાર વસાહતોને એકત્ર કરીને તેનું એક યુનિયન (સંયુક્ત રાજ્ય)

કરવાનું છે એટલે તેમણે શહેનશાહી મરદાર પાસે વસાવતી પ્રધાન મંડળ ઉપર દખાણુ ટરાવવા માટે ઈંગ્લંડ એક બીજું પ્રતિનિધિમંડળ મોકલ્યું. તેના અગ્રેસર પણુ શ્રીયુત ગાંધી હતા. શ્રીયુત ગાંધીએ દૂધ કરીને એક તરફથી તેઓ પોતે તથા લૉર્ડ એમ્પ્થીસ અને બીજા તરફ લૉર્ડ મોરલી અને લૉર્ડ કંયુ વચ્ચે ચાલેલી મસજતને લગતા કાગળો અને વાંચવા આપ્યા છે. શાન્તિપ્રિય માણુમ જેટલું કરી ચક્રે તેટલું શ્રીયુત ગાંધીએ આ બાબતમાં કર્યું. પરંતુ આપણા અમના આપણા તરફના ઠોષપણુ માણુસના દોષ વિના આ મસજત ભાંગી પડી. ટૂંકમાં, વાત આ હતી: જનરલ મેમટસે લૉર્ડ કંયુને જણાવ્યું કે, એશિયાના લોકો ગોરા લોકોની સમાન છે એ સ્વીકારવા હું તૈયાર નથી. સમાધાન ભાંગી પડ્યું એટલે શ્રીયુત ગાંધી દક્ષિણ આફ્રિકા પાછા ગયા. તમને જાણવાને અને તમારી મદદ મેળવવાને મિ. પોસ્ટાક અહિં આવ્યા છે. ગૃહસ્થા, વાત આટલે સુધી આવી છે. લડત ફરી ચાલાવવાની ચક્ર એટલે તમારી મદદ મેળવવા તેમને અહિં આવવું પડ્યું છે. ગાંધીજી મિ. પોસ્ટાકને તાર મળ્યો છે કે શ્રીયુત ગાંધી, તેમના બીજા કોકર તથા બીજા કેટલાક ગૃહસ્થોએ કાયદાની સામા ચક્રને પકડાઈ જવા માટે સરહદ ઓળંગી છે. શું ધરો તે આપણે જોવાનું છે. થોડા દિવસ ઉપર, મારા ઉપર પણ એક ટૂંકો તાર આવ્યો હતો. તેમાં શ્રીયુત ગાંધીએ જણાવ્યું હતું કે પોતે થોડા સમયમાં જોલમાં જવાની આશા રાખે છે અને ધણું કરીને એ કે ત્રણ દિવસમાં તેમને પકડવામાં આવશે. લડત આ પ્રકારની છે. અને આપણી આગળ સવાલ એ છે કે, આપણા દેશીમાણુઓને આપણે શી રીતે મદદ કરી શકીએ? મેં તમારી સમક્ષ જે ઠરાવ પાંચો તેમાં ત્રણ મુદ્દા છે. હું અવળા ક્રમમાં આ ત્રણે મુદ્દા ઉપર વિવેચન કરીશ.

પરંતુ તેમ કરતાં પહેલાં આ લડતની સમાલોચના હું ટૂંકમાં કરી જાઉં. આ લડતમાં ચાર બાબતો મુખ્ય છે. પહેલી બાબત એ છે કે બેાર સરકારના સમયથી તે અત્યાર સુધી આપણા દેશીઓની સ્થિતિ ધીમે ધીમે દિન પ્રતિદિન બગડતી ચાલી છે. બીજી બાબત એ છે કે, આપણી માગણી આપણુરસર અને વાજબી છે. આપણા શહેનશાહે

દાનસવાસ તરફ સત્યાગ્રહીઓની દુય

તથા પાર્કમેન્ટે સર્વ પ્રમતને સમાન ગણવાનું વચન આપેલું, તે સુદાને આપણા દેશીઓ વળગી રહ્યા છે. અને તેઓ આગ્રહ કરે છે કે, આ સમાનતા તે ખરી હોવી જોઈએ; માત્ર પોકળ, શબ્દોની નહિ. ત્રીજી બાબત એ છે કે, આપણા દેશી લાઠીઓએ આ લડત દરમ્યાન કાંઈપણ અધટિત કૃત્ય કર્યું નથી. ઉલટું તેમણે એવાં કૃત્ય કર્યાં છે કે, આપણાં સર્વેનાં હૃદય અભિમાનના આવેશથી અને આપણા દેશના ભવિષ્યને માટે હિંચી આશાઓથી ઉભરાઈ જવાં જોઈએ, છેલ્લી બાબત એ છે કે, આપણા લાઠીઓ, તેમને પોતાને માટે નહિ, પણ દેશની આબરૂને માટે, લડી રહ્યા છે. આ બાબત સમજવા જેવી છે. તેઓ તેમને માટે લડત ચલાવી રહ્યા નથી. તેમણે તો તેમની ખુશીથી નામ નોંધાવ્યાં હતાં. અને સરકાર કાંઈ રીતે તેમને હર-કત કરી શકે તેમ ન હતું. પરંતુ તેમનાં પ્રમાણપત્રો તેમણે બાળી નાંખ્યાં. કારણ હિંદી ધોરની સમાન ગણી ન શકાય એવું તેઓ ધ્વંષતા ન હતા. હિંદના નામને આ કલંક લાગે તે તેમને જોઈતું ન હતું. એટલે આ લડત હિંદની આબરૂને માટે છે, આપણામાંના જે ત્યાં જવા કચ્છતા હોય તેમના અને ત્યાં જન્મેને જે રહ્યા છે તેમના હિતને માટે છે. આ લડત એક નાના વસાહતની લડત નહિ પણ આ-પણી લડત છે. હવે આપણા કરાવમાં શી માંગણી કરી છે તે જોઈએ. આપણી માંગણીઓનો અવળા ક્રમમાં વિચાર કરીશું. પાર્કમેન્ટ પાસે આપણી માંગણી આટલી છે: પાર્કમેન્ટના સભાસદોને તંથા રાજદ્વારી પુરુષોને આપણે માનપૂર્વક જણાવીએ છીએ કે, પોતાને સામ્રાજ્યિક રાજ્યનીતિ પુરુષો કહેવડાવનારાઓએ, વસાહતો માત્ર ગોરા લોક માટેજ છે અને ત્યાંની બીનખેડાયેલી જમીન ગોરા લોકનેજ માફક આવે એમ છે એવી જે નીતિ વારંવાર બહાર દરી છે તે સ્વાધી અને અન્યાય ભરેલી છે અને હિંદના લોકો તે કદી કબુલ રાખશે નહિ. તે નીતિ અન્યાય ભરેલી એટલા માટે છે કે, કાંઈ નહિ તો કાલ્પનિક રીતે હિંદુસ્તાન બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું અંગ બન્યું છે; આપણને કહેવામાં આવે છે કે તમે બ્રિટનની પ્રજા છો અને

શહેનશાહની ગોરી પ્રજાની સમાન છે. છતાં વ્યવહારમાં આપણે જોઈએ છીએ કે આપણે શહેનશાહની બીજી પ્રજાની સમાન નથી, પણ તેમની બીજી ગોરી પ્રજાનીએ પ્રજા છીએ આપણે કહીએ છીએ કે તમે સામાજ્યનું ખરું હિત સમજતા હો તો તમારે આ નીતિ ચાલવા દેવી જોઈએ નહિ. તમારે તે બદલી નાંખવી જોઈએ અને જેમ અને તેમ જબદી બધું કરી જોઈએ શહેનશાહી સરકારને આપણી વિનંતી એટલી છે હિંદની સરકારને આપણી વિનંતિ એ છે કે તમે આ દેશના રાજ્ય પ્રતિ છે. ટ્રાન્સવાન અથવા દક્ષિણ આફ્રિકાના સયુક્ત રાજ્યના આક્રમણ નથી તમારે તમારા મનમાં આ દેશના લોકોનું હિત હિંદુ રાખવાનું છે અને આનંદ થાય છે કે, હિંદુસ્તાનની સરકાર આ બાબતમાં આવોજ મત ધરાવે છે આપણે તેમને ખેંચીએ છીએ કે અરજીઓ કરાવે સમજાવે ગયો છે અસખ્ય અરજીઓનું કાંઈ પરિણામ આવ્યું નથી હવે પ્રતિકાર કરાવે સમય આવ્યા છે સહભાગ્યે, હિંદુસ્તાનની સરકાર ના હાથમાં પ્રતિકારનો હિંસા છે નાતાનને હિંદુસ્તાની મળુરો જોઈએ છે છેલ્લા ચાર વર્ષના આક્રમણ ઉપરથી જણાયું છે કે અને ૧૮૦૫માં ૮,૦૦૦ હિંદીઓ ગીરમીનીમાં મળુરો રીફે લઈ જવામાં આવ્યા હતા તેના બીજા વર્ષે એટલે ૧૮૦૬ માં ૭,૦૦૦, ત્રીજા વર્ષમાં ૬,૦૦૦, અને ચોથા વર્ષમાં ૩,૦૦૦ હિંદીઓને લઈ જવામાં આવ્યા હતા તેમને ગીરમીનીમાં મળુરો જોઈએ છીએ તેમને ત્યાં સ્વતંત્ર હિંદીઓ જોઈતા નથી હિંદની સરકારને એટલું જ કહેવાનું છે કે, સ્વતંત્ર હિંદીઓને ચાલવા દેવા જોઈશે, નહિ તો ગીરમીનીમાં મળુરો વિના ચલાવી લેવું પડશે આ ચોક્કસ અને ચૂંટાત છે ધારાસભાના નવા બધારણથી આપણા સલાસદોને, કાંઈ નહિ તો હરાવના રૂપમાં આ સંવાદ ધારાસભામાં લાવવાની તક મળશે ધારા સભાના સલાસદો આ બાબતમાં તેમની ફરજ સમજશે અને તાકીદે હરાવ રજુ કરશે એવી મારી હમેશા છે આપણે સરકારને કહેવાનું કે, ગીરમીનીમાં મળુરોને અહિંથી લઈ જતા અટકાવો સરકારની પરવાનગીથી મળુરોને લઈ જવામાં આવે છે એટલે તે પરવાનગી માત્ર ખેંચી લેવાની જ નહિ, પણ મળુરોને લઈ જતા બીનકુલ અટકાવવાની તેમને સલાહ છે દેશાન્તર

વસવાટના પ્રશ્નની તપાસ કરવા હમણાં કમિશન નીમાયું હતું. તેણે કહ્યું છે કે, હિંદના મળુરો વિના નાતાલના ધણા ઉદ્યોગો ચટકી પડે. તેવા ઉદ્યોગોનાં નામ કમિશને ગણાવ્યાં છે. હિંદની સરકાર નાતાલની મરકારને અને દક્ષિણ આફ્રિકાની યુનિયન સરકારને કહી શકે કે, હિંદીઓની સ્થિતિ સુધરે નહિ ત્યાં સુધી હિંદમાંથી દક્ષિણ આફ્રિકા માટે ગીરમીટીયા મળુરો લઈ જવા દેવામાં આવશે નહિ. હિંદની સરકારને આપણી વિનંતિ આટલી છે. હવે આપણા દેશી બાઈઓને એ વિનંતિ છે કે, દ્રાન્સવાલમાં વસતા થોડા માણસો તેમની ફરજ બજાવી રહ્યા છે. તેમણે કાંઈજ અધઠિત નહિ, પરંતુ બહુજ યોગ્ય કર્યું છે. તેમનો લડતને સત્યાગ્રહની લડત કહેવામાં આવે છે. સત્યાગ્રહની લડત શું છે? તે માત્ર આત્મ-સંરક્ષણાર્થે છે અને તેમાં હથિયાર નૈતિક અને આધ્યાત્મિક છે. સત્યાગ્રહી પોતે દુઃખ વેઠી લઈને જીવનની સામે થાય છે. તે શરીરબળ સામે આત્મબળ વાપરે છે. મનુષ્યની આસુરી શક્તિ સામે દૈવી શક્તિ ધરે છે. જીવનની સામે તે સહન કરી લેવાનો ઉપાય લે છે. શરીરની સામે તે આત્માને મૂકે છે. અન્યાયની સામે ગ્રહાને ખડી કરે છે. અસત્યની સામે સત્ય રજુ કરે છે. અન્યાયી કાયદા અથવા હુકમની સામે સત્યાગ્રહી જીવિપૂવક અને ખુલ્લી રીતે થાય છે. કારણ તેવા કાયદા અથવા હુકમને તેનું અંતઃકરણ માન્ય કરી શકતું નથી. કાયદો તોડવાનાં પરિણામમાંથી સત્યાગ્રહી ઇટકી જવા ઇચ્છતો નથી. પરંતુ તે તેનાં પરિણામો જોઈ લે છે અને તેમાં ઇજ્જત રહેલી માને છે. આ લડત ખરેખરી આધ્યાત્મિક છે અને હિંદની અધ્યાત્મ ભાવનાની ઉચ્ચ પરંપરાને તે તાત્વિક રીતે અનુરૂપ છે. હું ફરીથી કહું છું કે, આપણા દેશી બાઈઓએ ન જાણે એવું કાંઈ કર્યું નથી. ઉલટું તેમણે જો કાંઈ કર્યું છે તે જાણવું જ કર્યું છે. હવે આપણે જોવાનું એ છે કે, તેમની મદદે જવું કે નહિ? કારણ હું કહી ગયો તેમ, આ ન્હાની સંખ્યા ઝટ નાશ પામી ગય છે. તેમને અર્ધા કરોડથી એક કરોડ સુધીનું તો નુકમાન અત્યાર સુધીમાં થઈ ગયું છે. તેનો અર્થ શો તે તમે કલ્પી શકશો. તેમને હવે પૈસા જોઈએ છે. જો કે તમારાં નાણાં તેમને મળે

કે નહિ, પણ તે લોકો તો તેમની લડત ચલાવવાના જ છે. તેઓ તેમનાં છોકરાં ધધરને આશરે મૂકીને વારંવાર જેલમાં જાય છે. જો મદદ નહિ મળે તો કદાચ સ્ત્રીઓ તથા છોકરાં મરી જશે. જો મદદ મળશે તો હજી લડત બરાબર ચાલશે મદદ મોકલવાની આપણી ફરજ છે. દક્ષિણ અમેરિકાની પાર્લિમેન્ટ આવતા બુલ્ડોઝ માર્ગમાં મળનાર છે. ત્યાં સુધી તો આપણે કોઈ પણ રીતે આ લડતને ટકાવી રાખવી જ જોઈએ. નવી પાર્લિમેન્ટ જ્યારે મળશે ત્યારે તેના ઉપર દબાણ થવાનો સંભવ છે. એટલે ત્યાં સુધી તો આપણે આ લડત ચલાવવી જ જોઈએ. નવી પાર્લિમેન્ટ કેવી શરતો કરે છે તેના ઉપર ધણે આધાર રહેશે. તે જો માન સચવાય તેવી હશે તો ગાંધીજી એવા માણસ નથી, જે સમાધાનની આડે આવે. જો શરતો અનુકૂળ નહિ હોય તો, લડત ગમે તેટલી સખ્ત થશે પણ ગાંધીજી તે છોડે તેવા નથી. આપણે તો કોઈ પણ રીતે લડત માટે નાણાં ભેગાં કરવાં જ જોઈએ. આ જવાબદારી આપણે નહિ ઉઠાવીએ તો મુખરેલી દુનિયા આગળ આપણે નીચું ધાલવાનું થશે. એમીલ સુધીમાં એજામાં એજા લાખ રૂપીઆ તો થવા જ જોઈએ. આ ઠરાવમાં મિ. તાતાનું નામ જણાવ્યું છે. તેમણે તેમના મહાન્ અને તેજસ્વી નામના તેજમાં વધારો કર્યો છે. તેમણે વસાહતમાં વસનારાઓ માટે રૂ. ૨૫૦૦૦૦) તો આપ્યા છે. તે ઉપરાંત દેશમાંથી એક લાખ રૂપીઆ થવા જોઈએ. મારે મિ. પેતાક સાથે વાત થઈ હતી, અને અમે વિચાર કર્યો હતો કે, મિ. તાતાની રકમ ઉપરાંત સુબાઈમાંથી રૂ. ૨૫૦૦૦૦ મળે, મદ્રાસ અને સંયુક્ત પ્રાન્તો રૂ. ૧૫૦૦૦ આપે, અને તેના કરતાં બંગાલની આરગણી વસતિમાંથી બીજા રૂ. ૨૫૦૦૦ મળી શકે, પછી ખંભળ અને વરાડ રૂ. ૧૦૦૦૦ આપે તો લાખ રૂપીઆ થઈ જાય. દેશને ખાતર અને આપણી આબરૂને માટે, તે લોકોએ જે દુઃખો સહન કર્યાં છે તેના આગળ એક લાખ રૂપીઆ શી વિસ્તારમાં છે? મારી વિનંતી માત્ર આટલીજ છે. આ લોકોની મદદે આવવાની તમારી ફરજ છે, તમે આ કસોટીમાંથી પાર ઉતરો. અત્યારે આપણી એટલે આપણા

આખા રાષ્ટ્રની કસોટી છે. આપણી દેશભક્તિ, જાહેર જીવન અને આપણી ખરી લાગણીનો ઈશ્વર અને મનુષ્ય સમક્ષ કસોટી થવાનો આ પ્રસંગ છે. તેમાંથી આપણે જે રીતે પાર ઉતરીએ તેના ઉપર આપણા દેશનો આધાર છે. જે આપણે કસુર કરશું તો પછી જીને જમાનો પેદા થઈ, આપણું સ્થાન લેશે અને માતૃશુભિની વધારે સારી સેવા બજાવશે, ત્યાં સુધી આપણે છાનામાના શરમથી નીચું માથું ધાલી બેસી રહેવું પડશે. જે તમે બરાબર પાર ઉતરો, તમારું કર્તવ્ય અને જવાબદારી બરાબર ઉઠાવો તો લડત આગળ ચાલશે અને સૌ રક્ષા પાના થશે. આપણે નિષ્ફળતા, દુઃખ અને મુશ્કેલીમાંથી પસાર થવું પડે, ધણું કામ નવેસરથી કરવું પડે, છતાં અન્તે, તેમાં આપણા દેશી ભાઈઓનું અને દેશનું ભલું છે.

બોહાનીસ્તર્ગની મિજલસમાં આપેલું સાપણ.

[દક્ષિણ આફ્રિકાના સંવાદ સંબંધે જાતે તપાસ કરવા તથા ત્યાંના હિંદીઓને મદદ કરવા નામદાર ગોખલે સને ૧૯૧૨ માં દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા હતા. ત્યાં બોહાનીસ્તર્ગ શહેરમાં મેસોનિક હોલમાં તેમના માનમાં તા. ૩૧-૧૦-૧૯૧૨ ના રોજ એક મિજલસ ભરવામાં આવી હતી. તેમાં ત્યાંના મેયર મિ. એલીસ પ્રમુખ હતા. તે સમયે નામદાર ગોખલેએ આપેલા સાપણનો સાર:]

આજની આ મહાન અને પ્રસિદ્ધ મિજલસ તરફથી મને જે ખાસ માન મળ્યું છે તે માટે આ મિજલસમાં એકત્રિત થયેલા ગૃહસ્થોનો ચોખ્ખી રીતે ઉપકાર માનવાનું કામ ઘણું મુશ્કેલ છે, એમ કહેવામાં હું માત્ર શિષ્ટાચાર કરતો નથી. આ મિજલસમાં બોહાનીસ્તર્ગમાં વસતા મારા દેશી ભાઈઓજી મામ હાજર છે તેમ નથી, પરંતુ જાહેર કાર્યોમાં, વેપારવધામાં તથા જનદયાને માટે પ્રયાસ કરવાનાં ક્ષેત્રોમાં અમરસ્થાન ભોગવતાં ધણાં યુરોપીય સન્નારીઓ તથા સદ્ગૃહસ્થો પણ પધાર્યા છે. એટલે હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવ્યો ત્યારથી મને જે આવકાર આપવામાં આવ્યો છે અને મારી જે મહેમાનગીરી કરવામાં આવી છે તેની અહિં પરાકાષ્ટા થઈ ગઈ છે. હું વિના સંકોચે સ્વીકારું છું કે, જ્યારે થોડા માસ ઉપર દક્ષિણ આફ્રિકામાં આ કામ માટે મેં આવવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે મને એવી આશા ન હતી કે, અહિં મારા સમય આટલો આનંદમાં જશે. તેમ મારી આ મુસાફરીનાં જે સુખદાયક સંભારણાં મને સદા રહેશે, તેની અણુ પ્રથમ મને આશા ન હતી. હું એટલું પણ કહી દઉં છું કે આ દેશમાં મારા દેશબંધુઓને જે દુઃખ વેડવા પડે છે તે મારે લાગ પણ આવશે એવો મને મનમાં દગદગો હતો. અને હું તો કેપ ટાઉનમાં દેશાન્તર વસવાટ ખાતાનો અમલદાર જે લખાવે તે રકરો અંગ્રેજીમાં શુદ્ધ રીતે લખીને, તેને સંતુષ્ટ કરવાને અથવા રક્ષની મુસાફરીમાં ખાસ અગવડો વેડવાને અથવા દુઃસવાલમાં દાખલ થતાં પહેલાં ખાસ પરવાનગી મેળવવાનું મને કહેવામાં આવે તે

માટે, પહેલેથી તૈયારજ હતો. પરંતુ આમાંનું કંઈ પણ બનવાને બદલે હું તો અહિં પૂરેપૂરી સગવડતાથી, યુનિયન સરકાર તરફથી કૃપા કરીને મારે માટે ખાસ રાખવામાં આવેલી ગાડીમાં, મુસાફરી કરે છું અને જ્યાં જાઉં છું ત્યાં મને ખૂબ સ્નેહભર્યો સત્કાર મળે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની યુરોપીય કામે પણ, મારી અવગણના કરવાને બદલે મને સારો આવકાર આપ્યો છે. તે માત્ર વિવેકને ખાતરનો નથી; પરંતુ તેમાં કંઈ એવો અવર્ણનીય ભાવ છે, જેથી તે માત્ર શિષ્ટાચાર નથી લાગતો પણ તેમાં અંતરનો ખરો ઉમંગદા દેખાઇ આવે છે. આ બધાનો સ્વીકાર થોડી રીતે કેમ કરવો તે મને સૂઝતું નથી, પણ હું એટલું તો કહું છું કે મારું કાર્ય સફળ થાય કે નિષ્ફળ થાય, પરંતુ મારા તરફ જે સ્નેહભાવ દર્શાવવામાં આવ્યો છે તેથી મારા હૃદયમાં જે આનન્દ, સંતોષ અને આભારની લાગણી પ્રકટ થઇ છે તે કદી ભૂંસાશે નહિ.

અહિં હું આવ્યો ત્યાર પછી અનેક વખત મેં જણાવ્યું છે કે, મારા અહિં આવવાનું પ્રયોજન આ દેશમાં હિંદીઓનો જે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે તે બાબતની જાતમાહિતી મેળવવાનું અને બની શકે તો આ ગંભીર અને ગુંચવણ ભરેલી મુશ્કેલીનો નિવેડો લાવવામાં કંઈ મદદરૂપ થવાનું છે. મને અહિં આવ્યે દશ દિવસ થયા, પરંતુ તેટલા દૈનિક સમયમાં જુદા જુદા મત ધરાવનારા આગેવાન માણસોને મળવા હું ભાગ્યશાળી થયો છું. તેમની સાથે થયેલી વાતચીતો ઉપરથી તથા અહિં આવ્યા પહેલાં આ સવાલનો જે કાંઈ અભ્યાસ મારાથી બની શકેલો તે ઉપરથી, અહિંની સ્થિતિનો સાધારણ રીતે ખરો ખ્યાલ મને આવી શક્યો છે. અને જો કે મારી મુસાફરી પૂરી કર્યા પહેલાં અહિંની સ્થિતિ ઉપર મારા છેવટના વિચારો હું આપતો નથી, —કારણ ન્યાયની ખાતર મુસાફરી પૂરી કર્યા પહેલાં મારે કાંઈ વિચાર બાંધી દેવા સ્નેહજન્ય નહિ, —પરંતુ આવા અગત્યના મેળાવડા વખતે હું ધારું છું કે ક્યે રસ્તે પ્રશ્નનો નિર્ણય લાવી શકાય તેમ છે, અને શી રીતે સમાધાન માટે પ્રયાસ થઇ શકે, તે બાબત હું સામાન્ય વિવેચન કરી શકું. હું ધારું છું કે, આ પ્રશ્નની મુખ્ય મુખ્ય મુશ્કેલીઓ શી રીતે ઉકેલી શકાય તેમ છે.

તે બરાબર સમજતા પહેલાં વસ્તુસ્થિતિ ઉપર ઉપરથી પણ સમગ્ર રીતે જોઈ જવી ઠીક છે; કારણ એવું બનવાનો સંભવ છે કે આપણે આપણું પોતાનું જેમાં હિત હોય તેની અમુકજ બાજત હમેશાં તોયાં કરીએ અને તેના ઉપરજ તરંગ દોઝવ્યાં કરીએ. તેથીજ કદાચ પણ વિવાદ શરૂ કરતાં પહેલાં તે વિષયનું દિગ્દર્શન કરી જવું યોગ્ય ગણાય છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં સ્થિતિ કેવી છે? હું મારાથી બને તેટલો દરેક પક્ષના દક્ષિણિન્દુથી, અને વળી વિશેષ કરૂં તો, દરેક પક્ષ તરફ સમભાવથી, તેનો અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું. પ્રથમ યુરોપીય કોમ લઈએ. તેમની સંખ્યા ન્હાની છે અને તેઓ એક મોટા દેશમાં, તદ્દન જુદીજ જાતના અને સંસ્કૃતિમાં તદ્દન જુદીજ કક્ષા ઉપરના, અસહ્ય વનનીઓની મોટાટી વસતિની વચ્ચે આવીને વસ્યા છે. તેને અંગે કેટલાક સામાજિક રાજકીય, આર્થિક અને નૈતિક પ્રશ્નો ક્યારનાય ઉપસ્થિત થયા છે, અને કોમના ડાહ્યા માણસો તેના ભવિષ્યની ચિંતામાં પડ્યા છે. આ સવાલ ધણે મુશ્કેલ હતો; તેટલામાં એક ત્રીજીજ જાતના માણસો, પેવા બંનેથી ભિન્ન પ્રકારના, ત્યાં આવી પડ્યા. તેમણે ધરતાર કરવા માંડ્યા અને વમવાટ કર્યો. આ લોકોની સંખ્યા પ્રમાણમાં ઘણી ન્હાની છે. પરંતુ યુરોપીય કોમને લાગ્યું છે કે ધીમે ધીમે તે સંખ્યામાં વધારોજ થતો જાય છે અને કાળક્રમે તેઓ તેમનાથી હડી જશે. વળી તેમની સંસ્કૃતિને, તેમના પરંપરાગત રીતરિવાજોને તથા તેમની સંસ્થાઓના સ્વરૂપને, દેશની મોટી અસહ્ય વસતિથી જે અસર થવાની તેમાં આ લોકોના આવવાથી વધારો થશે, એમ પણ તેમને ભય લાગ્યો. આ ઉપરાંત રંગદેષ તો સવાલ ધણે તીવ્ર થઈ પડ્યો. આ સવાલની તીવ્રતા જોઈ મને નવાઈ લાગે છે. વળી તેમની કોમના અમુક માણસોના આર્થિક હિતનો સવાલ પણ તેમાં રહેલો છે. તે પણ એક કારણ છે. આ ત્રીજી આવેલી જાતના લોકની સાથે યુરોપીયોને સખ્ત હરિશ્ચંદ્રમાં ઉતરવું પડે છે. આટલી યુરોપીય લોકની તકરાર છે અને હું ધારું છું કે તેમની હારકન મેં મારાથી બની શકે તેટલી વાજગી રીતે રજુ કરી છે.

હવે હું હિંદી પક્ષની તકરાર તરફ નજર ફેરવ્યું તમને વિનવું

હું. જેવી રીતે યુરોપીય લોકોની લાગણીઓ સાથે ઝોતઝોત થઈ ગયા હતા તેવી રીતે હિંદીઓની લાગણીઓ સાથે પણ થઈ જશે. દેશની હિંદી વસતિ સંખ્યામાં ઘણી ન્હાની છે. યુરોપીય વસતિના ૬ થી પણ થોડી. મારા જણવા પ્રમાણે હિંદીઓની કુલ વસતિ દોઢ લાખની છે તેમાંથી ગીરમીટમાંથી છુટા થયેલા તેમના વંશજો તથા હાલ નાતાળમાં ગીરમીટ પદ્ધતિથી કામ કરનારા મજૂરો એટલા મળીને એક લાખ વીશ હજાર છે. એટલે પહેલો તો તમને હું એ વિચાર કરવાનો કહું છું કે, હિંદી વસતિનો મોટો ભાગ, તો આ દેશના અમુક ગોરાઓના હિતને સારૂ બ્રિટિશ સરકાર નરફથી લાવવામાં આવેલા માણસોનો છે. અને બાકીના ત્રીસ હજાર આ ગીરમીટીઆઓની પાછળ આવેલા છે.

આ વર્ષના માર્ચ માસમાં, અમારી ધારાસભાના એક વિવાદમાં સને ૧૮૬૦માં નાતાલમાં ગીરમીટીઆ મજૂરી દાખલ કરવામાં આવી તે વખતે, હિંદુસ્તાનની સરકાર તથા ઇંગ્લંડની સરકાર વચ્ચે ચાલેલો પત્ર વ્યવહાર મારે વાંચી બતાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો! તે પત્રોમાં શહેનશાહી સરકાર તરફથી હિંદુસ્તાનની સરકારને અતિ પવિત્ર વચનો અપાયેલાં છે કે, નાતાળમાં જે લોકોને લઈ જવામાં આવશે તેમના તરફ ગીરમીટની મુદત દરમિયાન ધણું સારું વર્તન ચલાવવામાં આવશે, તથા તેમનો કરાર પુરો થયા પછી તેમને દેશમાં વસવાટ કરવા દેવામાં આવશે. હિંદુસ્તાનની સરકાર ગીરમીટ પદ્ધતિ કશુંક રાખે તેટલા માટે શહેનશાહી સરકારે તેને આ લાલચો બતાવી હતી. અને પહેલાં થોડાં વર્ષ તો ગીરમીટીઆ મજૂરો તરફ નાતાલની યુરોપીય પ્રજાનું વલણ હાલ છે તેના કરતાં તદ્દન જુદાજ પ્રકારનું હતું. કોઈ હિંદી છુટો થયા પછી આ દેશમાં રહેશે તેની તે સમયે ધાસ્તી ન હતી. તે વખત તો ગીરમીટની મુદત પૂરી કર્યા પછી તે જતો રહેશે એવો ભય હતો. માટે તે હિંદ પાછો ન જાય અને વસાહતમાંજ રહે તેટલા સારૂ તેની આગળ જોટલી બની શકે તેટલી લાલચો ધરવામાં આવતી. તે જોઈએ તેટલું સ્પષ્ટ રીતે સાબીત થઈ શકે તેમ છે.

પરંતુ એંસીના દાયકામાં યુરોપીય લોકોનું વલણ ધીમે ધીમે બદલાવા

માંડ્યું. અને અત્યારે તો ગીરમીટની મુદત પુરી કર્યા પછી વસાહતમાં રહેના દરેક પુરુષ તથા સ્ત્રી અને છોકરાં-૧૩ વર્ષની ઉપરની છોકરીઓ તથા ૧૬ વર્ષ ઉપરના છોકરાઓ-ઉપર માયાદીક ત્રણ પાઉન્ડ (૩. ૪૫) નો તદ્દન અન્યાયી, બેહુદો વેરો નાંખવા સુધી તેઓ પહોંચ્યા છે. તે સવાલના ગુણ દોષમાં હું અત્યારે ઉતરતો નથી. તેમનું વલણ કેવું પુરેપૂરું બદલાયું મધું છે તે ખતાવવાનેજ આ હું કહું છું. તેમનું વલણ ગમે તેટલું બદલાય, પરંતુ એક વાત તો સ્પષ્ટ છે કે, હિંદીઓ આ દેશમાં પોતાની મેળે આવ્યા નથી. અમુક ગોરાઓના લાભ માટે તેમને આ દેશમાં લાવવામાં આવ્યા છે. સ્વતંત્ર હિંદીઓ આવ્યા છે તે ગીરમીટીઆ મજુરોની પાછળ આવ્યા છે. હિંદી વસતિનો મ્હેટો લાગ ગીરમીટમાંથી છુટા થયેલા મનુષ્યોનો, તેમના વંશજોનો તથા ગીરમીટમાં કામ કરતા મજુરોનો છે. આ દર્શિણ-દુષી નેતાં આ સવાલ ઉપર હિંદુસ્તાનમાં હિંદીઓની લાગણી કેવી છે તે વધારે સારી રીતે સમજી શકાશે. તેમના દેશબંધુઓને ગોરા લોકોના લાભ માટેજ અહિં આવવાને લક્ષ્યાર્થ્યા. હિંદની મજુરોને લીધેજ નાતાલની આબાદી છે તે સ્વીકારાયેલું છે, અને હવે તેમના ઉપર સખ્ત જુલમ અને અન્યાય થવાની વાતો હિંદીઓના વાંચવામાં આવે છે. કદાચ તે અતિસયોક્તિઅરેલી હશે, પરંતુ તેમને લાગે છે કે, તેમના દેશ-બંધુઓને સખ્ત કાયદા નીચે રહેવું પડે છે અને તે કાયદાનો અમલ વળી વિશેષ સખ્તાધર્થી કરવામાં આવે છે. તેમની સાથે શા માટે આવી વર્તણૂક ચલાવવામાં આવે છે, તે તેઓ સમજી શકતા નથી. હિંદુસ્તાનના લોકો અહિંના સવાલની બધી ગુણો જાણતા નથી અને તેથી તેમના વાંચવામાં જે આવે છે તે ઉપરથી તેમનામાં અતિશય ક્રોધની લાગણી પેદા થઈ છે. આ પ્રશ્નની બીજી બાજુ છે.

દર્શિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની પાછળ આપું હિંદુસ્તાન છે. તે પ્રાચીન દેશના લોકોએ દુનિયાની સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિમાં શરમાવું ન પડે તેવો હાજો આપ્યો છે. તેઓને જેમ લાગે છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથે હવે તેઓ જોડાયેલા છે એટલે ઇંગ્લંડના વાવટા નીચે સ્થિરતાથી આગળ વધવાની તક તેમને મળશે. આ સૌની પાછળ, એટલે કે

યુરોપીય કામની તેમજ હિંદી કામની પાછળ, ધ્રિટિશ વાવટો ફરકાવતું, અને તેના આશ્રય તળે વસતા સર્વે લોકને સમાનતા અને ન્યાયનું વંચન આપતું ધ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ખડું છે. દુકાણમાં વસ્તુસ્થિતિ આ છે. હું આસા રાખું છું કે મેં કાંઈ જગ્યાએ ખોટો ભાર મૂક્યા સિવાય અને કાંઈ પણ અતિશયોક્તિ વિના તે વર્ણવી છે. હવે આવી સ્થિતિને શી રીતે પહેંચી વળવું? કમનસીબે રાજ્યતંત્રીનું કાર્ય કારી પાટી ઉપર લખવા જેવું નથી. પહેલાં કંઈ બન્યું જ નથી એમ માનીને તેનાથી કદી કાંઈ સવાલ હાથમાં લેવાય નહિ. ઘણુંખંડ હમેશના વ્યવહારમાં, પહેલાંનાએ જે કર્યું હોય તે તેને જોવાનું હોય છે અને તેમાં કાંઈક સ્થળે કાંઈક કાઢી નાખીને, કાંઈક સ્થળે કાંઈક ઉમેરીને અને કાંઈક સ્થળે કાંઈક ફેરફાર કરીને વર્તમાન જરૂરીયાતને માફક આવે તેવું તેને બનાવવું પડે છે. ગમે તે દેશમાં વ્યાવહારિક પ્રશ્નોના નિર્ણય તો આવીજ રીતે લાવી શકાય. વ્યાવહારિક નીતિશાસ્ત્રનો આ મૂળબૂત સિદ્ધાન્ત છે. રાજ્યતંત્રીને પોતાના કાર્યનો પાયો ન્યાય ઉપર મોકલવો જોઈએ, એ નિઃસંદેહ છે; ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી તે પ્રેરાયલો હોવો જોઈએ; અને પરસ્પર વિરોધી હિત જાળવવાની તેણે ચીવટ રાખવી જોઈએ; અને ત્યારપછી જે હપ્તીકત તેના જાણવામાં આવે તે ઉપર તેને નિર્ણય કરવાનો રહે છે. જો આ પ્રશ્નોના નિવેડા લાવવો હોય તો બન્ને પક્ષવાળાઓએ આવી વૃત્તિથી પરીક્ષા કરવી જોઈએ. હપ્તીકત ખુશી છે, એક તરફથી દોઢ લાખ હિંદીઓ ન્યાયી વર્તનની માંગણી કરી રહ્યા છે; બીજી તરફ યુરોપીય કામ છે. તેને હિંદીઓ તરફ અણુમતો છે અને તેનું સર્વસ્વ જોખમમાં છે એમ તેને લાગે છે. આ વસ્તુ સ્થિતિમાં, મુશ્કેલીનો રસ્તો શોધવાનો અને સર્વે પક્ષને વાજગી રીતે સંતોષ થાય તેવી રીતે પ્રશ્નોના નિર્ણય લાવવાનો કયો માર્ગ છે? આવી રીતે સામાધાનની વૃત્તિથી પ્રશ્નોના વિચાર કરીએ તો પહેલું એ ખ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, જેમાંથી એકે પક્ષમાં દુઃખદાયક અથવા કડવી લાગણી પેદા કરે તેવી જાતનું સામાધાન સ્વીકારવાનો સંભવ નથી, અને જોરજુલમથી તેનું કાંઈ કરવામાં આવશે તો તે ટકશે નહિ. ત્યારે બન્ને પક્ષને સ્વીકાર્ય થઈ પડવાની

વાજપી આશા રાખી શકાય એવા કોઈ પણ જાતના નિરાકરણની વાત લાવવામાં આવે તે પહેલાં ક્યાં દુઃખ તથા કડવાશ દૂર કરવાની જરૂર છે ? પ્રશ્નનો વિશાળ દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો એમ કહી શકાય કે હિંદીઓ સામે યુરોપીયોના વંધો બે પ્રકારનો છે. પહેલા વંધો હિંદી-ઓથી હડી જવાના લયને લીધે ઉપસ્થિત થયેલો છે; બીજો વંધો કાળક્રમે હિંદીઓની ભરતી થઈ જાય તેને લીધે તેમની રાજકીય અને બીજી સંસ્થાઓ ઉપર અસર થાય, તે છે. આ ઉપરાંત તેમની કામના અમુક માણસોના વંધો વેપારમાં હિંદીઓની હરીશાહનો છે. પણ તે પહેલા બે વંધો કરતાં જુદી જાતનો છે; કારણ તેની સામે વસ્તુઓ વાપરનારા એટલે લોકો, જે હરીશાહ અટકાવવા નથી માંગતા, પણ વસ્તુ જેમ બને તેમ સસ્તી ખરીદવાની ઇચ્છાવાળા હોય છે તેમના લાભનો સવાલ ઉભો થાય છે. પરંતુ વર્તમાન સ્થિતિનો કોઈ પણ રીતે વિચાર કરતાં, પહેલા બે વંધો ચંબીર પ્રકારના અને મૂલમૂલતં જથ્થામ છે. યુરોપીયોને હું આટલી ખાતરી આપવાની જરૂર જોઉં છું કે, જે વાજપી નિરાકરણ થાય તો ઉપરની બન્ને હરકતો સંબંધે તેમણે કોઈ ભય રાખવો નહિ. હું એટલું સમજી શકું છું કે, 'જ્યાં સુધી દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા ગોરાઓને આ દેશમાં હિંદીઓની હુમ્મશ ભરતી નહિ થયે જાય તે બાબતમાં ખાતરી પડે નહિ, જ્યાં સુધી તેમને એમ નહીં ન લાગે કે, આ દેશમાં જામેલી તેમનો સત્તાને કોઈ વંધો નહિ આવે, ત્યાં સુધી પ્રશ્નનું, યુરોપીય કામને સ્વીકાર્ય થાય તેવું નિરાકરણ લાવવું શક્ય નથી. આ ખાતરી ક્યાં રૂપમાં આપી શકારો તેની મસલત અને ગોઠવણ કરવાની છે. પરંતુ હિંદી કામનાં, ધકાવી નાંખે તેવાં દુઃખો દૂર થાય તેવું નિરાકરણ લાવવાની આશા રાખીએ તે પહેલાં આ બાબતો સંબંધે યુરોપીયોના મનને શાન્તિ વળવી જોઈએ. યુરોપીયોને આ બે બાબતો વિષેના લાય દૂર થયેલો લાગશે એટલે હું ધારું છું કે, તેઓ સમજશે કે હિંદીઓ પણ દક્ષિણ આફ્રિકાની પ્રજા છે, અને આ દેશની સરકાર જેમ તેની બીજી પ્રજાઓ માટે હું તેમ હિંદીના લગ્નને માટે પણ ઇતેજાર હોવી જોઈએ. અને યુરોપીય

કોમે એ સિદ્ધાન્ત પણ સ્વીકારવો પડશે કે મેં ઉપર જે બાબતો જણાવી તે સિવાય બધી બાબતોમાં હિંદીઓના અને તેમના કાયદા સમાન હોવા જોઈએ અને તે કાયદાઓનો અમલ ન્યાય અને સહૃદયતાથી થવો જોઈએ. જે પ્રશ્નો આ રીતે વિચાર કરવામાં આવે—એટલે યુરોપીયોનો વાજખી ભય ટાળવા માટે તેમને જરૂરી ખાતરી આપવામાં આવે, અને અહીં જે હિંદીઓ છે તેમને પણ ખાતરી આપવામાં આવે કે, બીજી બધી બાબતોમાં તેમના તરફ ન્યાયી અને યોગ્ય વર્તન ચલાવવામાં આવશે—તો હું ધારું છું કે પ્રશ્નનું નિરાકરણ લાવવું બહુ અઘરું નથી. અલખત આવા ધોરણ ઉપર કરેલું નિરાકરણ સર્વમાન્ય નહિ થઈ પડે, પરંતુ બંને પક્ષ તરફના વિનિત વિચારના માણસોએ હળી મળીને બેગા થઈ, બંને કોમના હિતને માટે આવું કંઈ સમાધાન સ્વીકારાવવાને આગ્રહ કરવો જોઈએ. હિંદી કોમના ઉદ્ધામ માણસોનો વિચાર અત્યારે કરી શકાય નહિ, કારણ હિંદુસ્તાનમાં તેઓ કદાચ તોફાન ઉઠાવી શકે, પણ દક્ષિણ આફ્રિકાની રાજ્યવ્યવસ્થામાં તેમનો કંઈ હાથ નથી. વળી યુરોપીય કોમના ઉદ્ધામ માણસો આ ધોરણ મુજબ થતા સમાધાન માટે કદાચ ન દરકાર કરે—હું માત્ર શંકાસ્પદનું સૂચન કરું છું, એ બાબત વિચાર તો મારા કરતાં તેમને વધારે કરવાનો છે;—કદાચ એમ થાય કે યુરોપીય કોમના કંઈ નહિ તો અમુક માણસો આ સમાધાન કબૂલ કરતા પહેલાં વેપારની તેમની અહેબાઈ અને આર્થિક હરિફાઈની ત્રીજી હરકતનો પણ આ બે મુદ્દાની સાથેજ તેમના લાભમાં નિર્ણય કરાવવાને માંગે; તો તેમને હું જણાવું છું કે, આ બાબતમાં હિંદી કોમ કંઈ પણ છુટછાટ મૂકી શકે તેમ નથી. આ સવાલ હિંદીઓને માત્ર શુદ્ધ અને સાદો ન્યાય આપવાનો છે અને આ ત્રીજી હરકત સાથે સધળા યુરોપીયોને કંઈ સંબંધ નથી પણ માત્ર તે કોમના અમુક માણસોને છે. પરંતુ જો ન્હાના હિંદી વેપારીઓને, અમુક સ્થળેજ વેપાર કરી શકે તેવા કાયદા કરીને, તથા બીજી અડચણો નાંખીને, જેવટે દેશમાંથી કાઢી મૂકવાના ધરિદાથી યુરોપીય વેપારીઓ સાથે વાજખી શરતે હરીફાઈ કરતા કાયમને માટે અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો હું નથી ધારતો કે સમાધાન

ચર્ચ શકે. કેટલાક એમ કહે છે તે હું જાણું છું કે, આ સામાન્યતા છત્ર નીચે તો ઘણી જાતો અને લોકો રહે છે, છતાં ખરી રીતે તો આ ગોરા લોકોનુંજ સામાન્ય છે, અને મત્તા જરૂર યુરોપીય લોકોજ ભોગવે છે. પરંતુ શું તે ઉપરથી એમ કહી શકાય કે હિંદીઓ અને ખીજી જાતના લોકો સામાન્યમાં હમેશાં 'લાકડાં ચીરનારા અને પાણી ભરનારા' રહે? આ સવાલ ઉપર અત્યારે હું તકરાર કરવા માગતો નથી. પરંતુ જેઓ આવો વિચાર ધરાવતા હોય તેમને માત્ર હિંદુસ્તાન આવવાનું અને તે દેશ કેવો છે તે જોઈ જવાનું કહું છું. લાંથી પાછા આવ્યા પછી તેમનો મન તેમને ફરી દર્શાવવો હોય તો ભલે દર્શાવે, હું તે બાબત વિશેષ ચર્ચા નહિ કર. પણ મારે ખુદા દીક્ષે કહેવું જોઈએ કે, આ રીતે ઇંગ્લંડને હિંદ રાખવું મુશ્કેલ પડશે. અને સામાન્યતા ગૌરવ તથા અબુમુદ્દિન માટે જેમને દરદાર છે તેઓને સામાન્ય, યુરોપીય લોકોનુંજ છે એવી માન્યતાને દબાવી નાંખનારી જરૂર જણાયેલ. વળી સામાન્ય માટે માત્ર અંગ્રેજોને જ દરદાર છે એમ નથી, અમને હિંદીઓને પણ તેની દરદાર છે. કારણ અમે જાણીએ છીએ કે સામાન્ય માં અમને જે આગળ વધવાની તકો મળે છે તે અમને ખીજી કોઈ રીતે મળી શકે તેમ નથી. પરંતુ ને, મેં જે શરતોએ સમાધાન કરવાનું જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે, યુરોપીય કામના અમુક માણસોની સખળ અને જોસદાર વિરહતાથી, કમભાગ્યે નિરાકરણ નહિ થઈ શકે, તો મને લાય રહે છે કે લડત ચલાવવીજ પડશે; લડત અવસ્થા ચાલશેજ. પરંતુ મારી ખાતરી છે કે યુરોપીય કામમાંજ એવા માણસોની સખ્યા વધતી જાય છે, જેઓ આ વસ્તુ ઈચ્છતા નથી. તેઓ વર્તમાન કામદાનો સખ્ત અમલ કરીને અસહ્ય ત્રાસ આપવાનો અન્યાય વધુ વખત ચાલવા દેવા ઈચ્છતા નથી. અને તેથી જો હું અંગ્રેજ લોકોનો સ્વભાવ જરાજર સમજતો હોઉં તો, મારી ખાતરી છે કે, તે લોકોજ તેમની ન્યાય ભુદિને સતોાને એવો કાંઈ ઉપાય ખોળી કાઢવાનો આમલ કરશે. હું જાણું છું કે આમ થશે જ. અંગ્રેજ લોકોના આ મુજબને લીધે જ ઇંગ્લંડ આટલા વખત સુધી હિંદને રાખી

श्री. कुलनभाज.
हिन्दीश्रीना साया मित्र

શક્યું છે, તેને લઈનેજ બે દેશનાં ભવિષ્ય ભેગાં ગુ'યાઈ શક્યાં છે. અને તેથી મને લાગે છે કે ખીજી મુશ્કેલીઓનું નિરાકરણ આવી જાય ત્યાર પછી હિંદીઓ સામેના સખ્ત કાયદા યોગ્ય વખતમાં રદ નહિ કરવામાં આવે—હું એક દિવસમાં નથી કહેતો કારણ તે શક્ય નથી—પણ યોગ્ય વખતમાં જો તે રદ નહિ કરવામાં આવે અને તેનો અમલ વધારે સહાયતાથી નહિ થાય તો દક્ષિણ આફ્રિકામાંની યુરોપીય પ્રજામાંથી સારા માણસો તે લાખો સમય ચાલવા દેશે નહિ. પરંતુ જો કમલાગ્યે તેમ બન્યું—કારણ આસપાસના આવા સંજોગોમાં જાતિસ્વભાવ ધણીવાર દખાઈ જાય છે—તો હિંદુસ્તાનમાં જરૂર મુશ્કેલીઓ અને ગુ'ચવણો ઉભી થશે, અને તેને લીધે જે સામાન્ય બધાને માટે આગળ વધવાનું એક સરસ સાધન છે, તેને જરૂર ગંભીર ધોડા પહોંચશે. આ પ્રશ્ન વિષે મારો મત આ પ્રમાણે છે અને તમારી સમક્ષ મેં તે ખુલા દિલથી મૂક્યો છે. તે સંબંધમાં, બ્યારે લડત પૂરનેસથી ચાલતી હતી ત્યારે સત્યાગ્રહીઓને મદદ કરવાને સ્થપાયલા યુરોપીય મંડળને, હિંદના લોકો તરફથી, હું ઉપકાર માનું છું. હું ધારું છું કે આ લડતમાં સત્યાગ્રહીઓની પોતાની હિમત તથા બહાદૂરી અને તેથી ખીજે નંબરે, આ મંડળની સ્થાપના અને હિંદી પક્ષને મદદ કદવાનું તેનું નિઃસ્વાર્થ કાર્ય, એ ઉજ્જવલ પ્રસંગો છે. હિંદુસ્તાનના લોક આ મંડળના ઉપકાર નીચે છે અને તેમના તરફથી આ મંડળનો તથા તેના માનવતા અને મમર્થ અધ્યક્ષ મિ. હોસ્કેન, જેઓ તેમણે ઉપાડેલા કામ માટે આત્મભોગ આપતાં પણ પાછા પડ્યા નથી, તેમનો અત્યંત ઉપકાર માનું છું.

જેસી જતા પહેલાં, અહિં એકલા થયેલા હિંદીઓને મારે બે બોલ કહેવાના છે. આ દેશમાં વસતા મારા હિંદી ભાઈઓ તથા બહેનોએ મારી આ મુસાફરી સફળ કરવાને અત્યંત શ્રમ ઉઠાવ્યો છે અને ઉઠાવે છે. મારે તેમનો ઉપકાર શી રીતે માનવો તે ખરેખર મને સમજતું નથી. આ ખાણમાં મને લાગે છે કે માત્ર મામાન્ય વ્યવસ્થાજ નહિ, પણ રસોઈ કરવાનું અને તે પીરસવાનું કાર્ય પણ સ્વયંમેવકોએજ ઉપાડી લીધું છે. આ કાર્ય તમે પ્રેમથી ઉપાડી લીધું છે. તમારા આ

થવાનો નથી. પરંતુ સત્તાધ મારે નાદિમત થવાનો કે નહિ થવાનો નથી. આપણા દેશજનોએ નાદિમત નહિ થવાનો છે. તેઓ માદ રાખશે કે, આવી લડતોની નૈતિક અગત્ય તેની સિદ્ધિમાં નહિ, પણ માધનામાં છે. કારણ પુરુષાર્થ તેના તાત્કાલિક ફેતુમાં સફળ થાય કે નિષ્ફળ થાય પરંતુ વ્યક્તિમાં અને સમુદાયમાં તે ચિરસ્થાયી બળ ઉમેરે છે. એક મહાન પુરુષે કહ્યું છે કે, આપણી પાસે શું છે તે વાત નહિ, પણ આપણે કેવા છીએ તે વાત આપણા જીવનમાં અગત્યની છે. આપણને જ્ય મળશે તો સારી વાત છે. પરંતુ આપણાથી થાય તેટલું ક્યાં છતાં આપણે નિષ્ફળ નીવડીશું તો તે પણ ઠીક છે. કારણ પુરુષાર્થ કરવો તેજ એક ઉત્તમ વસ્તુ છે.

અન્તમાં, તમે મને જે આવકાર આપ્યો છે તે માટે હું તમારો ફરી ઉપકાર માત્રું છું. મને લાગે છે કે, તમારી ધીરજનો મેં થણે લાભ લીધો અને તમે મને શાન્તિથી સાંભળવાની કૃપા કરી છે તેથી મારી આભારની લાગણી વધે છે.

ડર્બનમાં આપેલું લેખણ.

[તા. ૮-૧૧-૧૯૧૨ ના રોજ ડર્બનમાં ટાઉન હોલમાં નામદાર ગોખલેને આવકાર આપવા એક સભા મળી હતી. તેમાં ત્યાંના મેયર પ્રમુખસ્થાને હતા. તે સમયે તેમણે આપેલા લેખણનો સાર:]

તમે મને આટલું અદ્ભુત માન આપ્યું છે તે માટે હું તમારો અત્યંત આભારી છું. ડરબનની હિંદી કોમે, મને આટલો અંતઃકરણથી અને ઉત્સાહથી આવકાર આપીને તથા મને આવાં સુન્દર માનપત્રો એનાયત કરીને, તેમની સાથે, મને અને માતૃભૂમિની સેવાને જોડનારી સાંકળમાં એક આંકડો વધાર્યો છે. અત્રેના મેયર અને યુરોપીય સન્નારીઓ તથા સદગૃહસ્થો, જેમણે મને સ્ટેશન ઉપર આવીને તથા આ સ્થળે આવીને માન આપ્યું છે, તેમને માટે તો હું એટલુંજ કહી શકું છું કે. એક અગણ્યા માણસ ઉપર આટલો ભાર સ્નેહ દર્શાવવામાં તેમણે જોઈએ તે કરતાં ઘણું વધારે કર્યું છે, અને તેને સાર સદને માટે હું તેમનો ઋણી રહીશ. દક્ષિણ આફ્રિકાની મારી સદર પૂરી થવા આવી છે, અને ડરબન આવીને મને એમ લાગ્યું છે કે, જાણે મેં અહિંના બ્રિટિશ હિંદીઓના પ્રશ્નના હાર્દમાં પ્રવેશ કર્યો. ડરબન નાનાકનુજ બહુ અગત્યનું શહેર છે એટલું નથી, પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં તે એક બહુ અગત્યનું શહેર છે અને હિંદીઓના મનમાં-હું અહિં હિંદુસ્તાનના હિંદીઓની વાત કરું છું-તો દક્ષિણ આફ્રિકાની સાથે ડરબનનું નામ પ્રથમ અને સૌથી ઉપર છે. આજે પણ આ દેશમાં વધારેમાં વધારે હિંદી વસતિ ડરબનમાં છે અને યુરોપીય કોમમાં પણ, ડરબનના યુરોપીય લોકો આ સવાલમાં જોટલો રસ લે છે તેટલો બીજા કાંઈ શહેરના લોક લેતા નથી. આ પ્રશ્ન ઉપર મારા પોતાના કાંઈજ વિચારો વિના હું અહિં આવ્યો છું એમ નથી. પરંતુ આ અતિ કઠિન પ્રશ્નની બન્ને બાજુ બની શકે તેટલી જોવાના વિચારથી હું અહિં આવ્યો છું. સ્નેહ આજ સુધી, હિંદુસ્તાનમાં અમે આ સવાલ ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપી, શકીએ તેમ નહતું. આંતર રાજ્યવ્યવસ્થાના કેટલાક ગંભીર પ્રશ્નો અમારે વિચારવાના હતા અને અમારે તે ઉપર સંવર્ત્ત ધ્યાન આપવું, પડતું, એટલે દક્ષિણ

તેજે આ દેશમાં તેમના દેશના લોકોને આપ્યા છે. આ દેશની દોઢ લાખની
 હિંદી વસતિમાંથી એક લાખ અને વીસ હજાર તો ગીરમીટીઆ અથવા
 ગીરમીટમાંથી છુટા થયેલા કે તેમના વંશજો છે. આનો અર્થ એટલોજ
 છે કે, હિંદી આફ્રિકાની લગભગ મધ્યથી હિંદી વસતિ આ દેશના લાભ-
 ને ખાતર અર્ધે સવસમાં આવી છે. અગત્યના પ્રત્યે હિંદુસ્તાનનું
 વર્તન પરાપૂર્વથી અત્યંત મરકારમુકત છે એટલે નાનાસને, જે માણુમેનું
 તે ખાટલું આભારી છે, તેમનાજ તરફ આવું વર્તન અપાવતું જોઈને
 હિંદીઓને નવાઈ લાગે છે. પરદેશમાં જઈ વસવાટ કરવાની હિંદીઓ
 કદી દરકાર રાખતા નથી. પરદેશમાં જઈ વસવાનો અમારા લોકોનો સ્વભાવજ
 નથી અને અમારે આ દેશમાં આવવાનું ખંધ થાય તો તેથી અમને
 કુશ્મ થવાનું નથી. હિંદુસ્તાનમાંજ આજે મલુગેની આજીત છે અને
 વધતી પ્રગતિ માટે અમારે કંઈ નવા જાણની જરૂર નથી. નાનાસની આજે
 જે આગાઈ છે તે સુખ્યત્વે હિંદના મનુષ્યોને લઈને છે. જ્યારે તે
 મનુષ્યોને જાદિ' લાવવામાં આખ્યા ત્યારે તેમના તરફના વર્તન સંબંધે
 સોરેનશાહી મરકાર તરફથી હિંદુસ્તાનની મરકારને ખાસ વચનો આપવા-
 માં આખ્યા હતાં. સરકારે લોકોને કહ્યું કે, તેમની ગીરમીટની મુદત પૂરી
 થયા પછી તેમને જાદિ' વસવા દેશમાં આવશે, તેમને જમીન કાઢી
 આપવામાં આવશે અને તેમને સુખી થવા માટે અનુકૂળતાઓ આપવામાં
 આવશે. તેમની પ્રગતિમાં અંતરાય રૂપ થાય તેવું કંઈ કરવામાં આવશે
 નહિ. વીસ વર્ષ સુધી આવું વચલું રહ્યું પણ ખરું. પરંતુ, પછીથી
 સુરોપીય લોકોનું વચળું બદલાવા માંડ્યું અને છેવટે હિંદીઓ તરફ ધણેખરે
 રથજે દુશ્મનાવટની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ. આ દેશમાં હિંદીઓ
 મૂળ શી રીતે આખ્યા તે જોતાં, તેમને હિંદુસ્તાન પાછા મોકલી દેરા
 અથવા તેમના ઉપર અત્યંત અન્યાય અને હીચુપન લગાડે તેના અતરાયો
 અને વિદો નાખવાં, એવી વાત કદાચ પણ શી રીતે લાવી શકે છે તેની
 હિંદુસ્તાનને સમજ પડતી નથી. સુરોપીયોના જેવાજ અમે પણ સાત્તાનપના
 પ્રગતિન જીએ. અમને એમ લાગ્યું કે, ઈંગ્લંડના વાવટા નીચે સુધરેલી
 પ્રગતિ જોઈતુંજ માન અમને મળશે, ત્યારે અમે બિટિશ શાસન સ્વીકાર્યું

છે સામ્રાજ્ય તરફની અમારી ફાદારીનો પાયો અમાન અને સ્વાર્થ ઉપર છે પરંતુ તેટલા કારણથી અમારી ફાદારી જરા પણ ઓછી નથી અમારો સ્થિતિ અમને સામ્રાજ્યમાં ગુલામ જેની, 'કાની ચીરનાગ અને પાણી ભરનારા' જેની, નાગે તેનું એક પણ કૃત્ય ન થવું જોઈએ. બ્રિટિશ વાન્ટો તેના આશ્રય નીચે ગેનારાની અત્રતતા અને ન્યાયને માટે ફરખી રહ્યો છે એટલે, એ તો આવશ્યક છે કે સામ્રાજ્યના કોઈ પણ ભાગમાં હિન્દી જાય ત્યાં તેને એમ લાગવું જોઈએ કે તેની અત્રતતાને વાંધો આવશે નહિ અને તેના પ્રત્યે ન્યાયી વતન ચલાવનામાં આવશે અત્યારે હિન્દુસ્તાનમાં જે જાતો આવે છે તે આ માન્યતાને મોળી પાડી નાગે તેની છે અને જો તેને બદલે એવી માન્યતા ફેલાશે કે વચનો આપ્યા છતાં, હિન્દીઓને અગૃહ્ય જેના ગણવામાં આવે છે, તો હું તમને ખાતરીથી કહી શકું, જો તે દહાડે, હિન્દુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્ય ગંભીર જોખમમાં આવી પડશે હિન્દુસ્તાન હવે પચાસ વર્ષ પહેલાં હિન્દુસ્તાન રહ્યું નથી પૂર્વ જાગૃત થવા માગ્યું છે અને હિન્દુસ્તાનમાં પણ નવી રાષ્ટ્રીય ચેતના ઝુકુરી છે. આ દૃષ્ટિમિત્તથી વિચાર કરતાં જ પ્રશ્નનો ઉત્તર આવી શકે તેમ છે તેજ દૃષ્ટિમિત્તથી વિચાર રાખે હું તમને નિશ્ચિત કહી શકું અને હું ધન્ય હું કે આ દેશમાંથી થોડા માણસો હિન્દુસ્તાન જાય, હિન્દુસ્તાન ડુકું છે તે જુઓ અને સામ્રાજ્યમાં તે કેટલું ઉપયોગી છે તે તપાસે તેના જેવું સાચું બીજું કોઈ નથી પછી બંને પક્ષને સતોષ આપે તેવું માધ્યમ સમાધાન લાવનાની અને આ સવાલ સદાને માટે તમા બંને તેટલો સત્વર, ઉંચો મૂલ્યાંકનની જરૂરીયાત તેમને સ્પષ્ટ જણાશે

દક્ષિણ આફ્રિકાના ખનકારોની ટીકાઓનો જવાબ.

[૩૨૫૧માં નામદાર ગોખલેના 'માનમાં' તા. ૧૧-૧૧-૧૯૧૨ ના રોજ સર ડેવીડ હૅન્ડરના પ્રમુખપણા નીચે જાહેર મિજલસ કરવામાં આવી હતી. તેમાં તેમણે આપેલા બાંધણીનો સાર:]

મારી દક્ષિણ આફ્રિકાની મુલાકાતમાં મને આ મિજલસનું અતિ આનંદદાયક સ્મરણ રહેશે. તેનો વિચાર આવતાં ૩૨૫૧માં વસતા મારા દેશમધુઓનો મારા પ્રત્યેનો ભારે સ્નેહ માત્ર યાદ આવશે, એટલું જ નહિ, પરંતુ તેની સાથે આ શહેરની મુરોપીય મનુષ્ય, ભૂતકાળની તેમની નીતિ ઉપર ટીકા કરનાર અને ભવિષ્યમાં તેમની સાથે એકજ દૃષ્ટિથી ન પણ જોઈ શકે તેના પ્રત્યેનું નિખાલસ અને ઉદાર વળણ પણ હમેશા યાદ આવશે. હું તમને ખાતરીથી કહું છું કે, આજે અહિં જે વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે તે સંભળતાં મને જેટલો આનંદ થયો છે તેટલો મારા જીવનમાં મને પ્રથમ કદી થયો નહતો. ખાસ કરીને જે વક્તાઓએ એવા વિચાર પ્રકટ કર્યા કે આ દેશમાં હિંદીઓને ભૂતકાળમાં ફાખલ કર્યા તે બાબત તમે ગમે તેમ ધારો પરંતુ હાથ જોડો અહિં વસે છે તેમના તરફ તો ન્યાયી વર્તન ચલાવવું જોઈએ. મારી માંગણી આટલી જ છે. હિંદુસ્તાન આવી કાંઈ વિશેષ માંગતું નથી. તે દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર પોતાની મેળે કરે કે હિંદુસ્તાન અને ઈંગ્લંડમાં અજવળ કર્યાના પરિણામે ધામ, પરંતુ અમને તો ન્યાય મળે એટલે તે શાથી મળ્યો તે અગત્યનું નથી.

(ત્યાર પછી ટાઉન હોલમાં તા. ૮-૧૧-૧૯૧૨ ના રોજ જોખોલા હના તેમાંના ધણીખરાતું યુનિયનનું કરી તેમણે બાંધણી આગળ ચલાવ્યું.)

મને આનંદ થાય છે કે ગીરમીટ પ્રદતિ નાણુદ કરવામાં આવી. તે પ્રદતિ જ ખોટી હતી, મજૂર તથા છેડ જન્મેને નુકસાનકારક હતી અને હું ધન્યરતો ઉપકાર માનું છું કે, તે બંધ થઈ. અમારાં મુખ્ય દુ:ખો ત્રણ છે. પહેલું દુ:ખ તો દેશમાં ઘણાં યવાના કાલદાનો દમણાં જે રીતે અમલ થાય છે, તે છે. કાલદાને મારે કાંઈ અસરોત્પ નથી અને

હિંદુસ્તાનમાંથી લોકોને આવતા રોકવાને માટે હજી પણ કાયદા સખ્ત કરવામાં આવે તો હિંદુસ્તાન વધી ઉઠાવશે નહિ. પરંતુ તેનો અમલ શી રીતે થાય છે તે એક જુદીજ વાત છે. તેનો અમલ કાયદેસર થાય અને જે લોકો ઉપર તેનો અમલ કરવાનો હોય તેમનું અમલદારો માન સાચવે એટલું અમે માંગીએ છીએ. ગાંધી કાલેજ મારી પાસે કેટલાક આગેવાન હિંદી વેપારીઓ એકઠા થઈને આવ્યા હતા. તેમણે બેઠકો અમલના અનેક દાખલા આપ્યા અને સત્તાધિકારીઓ સમક્ષ તે રજુ કરવા માટે તેનું એક પત્રક બનાવી લાવવા મેં તેમને કહ્યું. તેમાંના કેટલાક હું જાતે પણ જોઈ શક્યો. શું બનેલું તે કહું. એક માણસને અહિંના નિવાસ-હક્કનું પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવ્યું. તે લઈને તે હિંદુસ્તાન ગયો અને એમ ધાર્યું કે હું ગમે ત્યારે પાછો આવી શકીશ. પરંતુ હમણાંજ તેના પ્રમાણપત્ર ખાતલ તેની જુબાની લેવામાં આવી અને તેને તરફ તરફના સવાલો પૂછવામાં આવ્યા. જ્યારે વસાહતમાં બાર કે પંદર વર્ષ ઉપર પ્રથમ આવેલો, ત્યારે શું કરતો હતો તે વારંવાર ઉલટાવીને તેને પૂછવામાં આવ્યું. હજી તમને પૂછું કે તમે પંદર વર્ષ ઉપર શું કરતા હતા અથવા ગયે વર્ષે આજ દિવસે શું કરતા હતા તો તમારામાંથી કેટલા કહી શકશે ? તેની વિગતમાં કેટલોક નજીવો તકાવત પડ્યો. તે ઉપરથી પેલા અગ્રણી માણસને કહેવામાં આવ્યું કે તારું પ્રમાણપત્ર તર્કટી છે. આમ તેના તરફ બારે અન્યાય કરવામાં આવ્યો. આમ ગરીબ લોકોને હેરાન કરવામાં કાઈનું હિત નથી. આ ચોખ્ખો જીલ્લમજ છે અને અમે માંગણી કરીએ છીએ કે, તે દૂર થવો જોઈએ અને અમારા તરફ માનભર્યું વર્તન ચલાવવું જોઈએ.

અમારું બીજું દુઃખ વેપાર કરવાના પરવાના સંબંધી છે. ત્રણ દુઃખોમાંથી આનો ઉપાય કરવો ધણો મુશ્કેલ પડશે, કારણ યુરોપીય કામમાં આ ખાતલ લાગણી ધણી છે અને તેમાં તેમના ગંભીર આર્થિક હિતનો સવાલ રહેલો છે. હું તો માનું છું કે હિંદીઓ ન્હાના પાયા ઉપર વેપાર કરનારા હોય છે. એટલે તુકસાન પહોંચવું હોય તો તે ન્હાના મરોપીય વેપારીને પહોંચે. જો કે ધણા યુરોપીય

નુકસાન વેઠવું પડે છે તે વાત માનતા નથી અને કહે છે કે ન્હાનાં સુરોપીય વેપારીઓ પશુ તેમના ધંધા ઉપર બરાબર ધ્યાન આપે તો કાંઈ સુરેલી ઉભી થાય નહિ. વળી લોકોને તો માલ અને તેટલો સત્તો મળે તેમાં લાલ છે. અને હિંદી વેપારી, માલ સરતો વેચી શકતો હોય તો, તે લોકોને નુકસાન કરનારો ન કહેવાય. છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી વસાહતની રાજ્યનીતિ, આ પરવાના જેમ અને તેમ કાઢી નાંખવા તરફ છે. તે માટે બીજકુલ નવા પરવાના નહિ આપવાનો અને આપેલા હોય તે દશ વર્ષમાં બંધ કરવાનો કાયદો પસાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ તે નિષ્ફળ ગયો. જો કે તેઓ કાયદો પસાર કરાવી શક્યા નથી પરંતુ તેમનો હેતુ બર લાવી શક્યા છે, અને પરવાના બદલી આપવામાં હિંદી વેપારીઓ ઉપર પુષ્કળ મુશ્કેલીઓ નાંખવામાં આવે છે. નવી દુકાનો ઉઠાડવાને વાંધો લેવામાં આવે તે સમજી શકાય તેવી બાબત છે. પરંતુ જે દુકાન ચાલતી હોય તે એક માણસના નામ ઉપરથી તેના જવાબ બીજા આબરૂદાર માણસના નામ ઉપર ચલાવવામાં શામાટે વાંધો લેવાનો જોઈએ ? જે માણસને દુકાન કાઢી નાંખી હોય તેની સુશીલતાનો આવો ગેરલાભ લેવામાં આવે તો હું કહું છું કે તે નીતિ ત્યાંથી પણ નથી અને વાળખી તથા નથી. વેપારીઓને આવી રીતે હેરાન કરવાનો અને બીજા વર્ષે શું બનશે તેના બચમાં ને બચમાં રાખવાનો તમારો ખુલાસો શો છે ? વર્તમાન રાજ્યનીતિથી સડોળ પેદા થાય અને તે આ લોકોની તથા બીજા લોકોની પણ અવનતિજ કરે.

ત્રીજું દુઃખ ત્રણ પાઉન્ડના વેરાનું છે. તે વેરાને સૌએ પિકારી કાઢ્યો છે તે બાણી અને આનંદ થાય છે. આવા વેરાના સંબંધમાં મિત ભાષામાં બોલવું અશક્ય છે. તે એકલા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ ઉપરજ નથી, પરંતુ ૧૬ વર્ષની ઉપરના છોકરા તથા ૧૩ વર્ષની ઉપરની છોકરીઓ ઉપર પણ છે. વસાહતમાં ૨૦,૦૦૦ માણસો આ વેરાના બોળ નીચે છે. તેમાંના ત્રીજા ભાગના માણસો આપી સડે તેવી સ્થિતિના છે, અને બીજા આપવા અશક્ત છે. ગઈ કાલેજ મેં સાંભળ્યું હતું કે એક બાઇને આ વેરા નહિ બરવા માટે ચાર, પાંચ અને છ વખત કેદ

માં નાંખવામાં આવી હતી. હવે ગીરમીટ પદ્ધતિ બંધ થઇ છે, તે જોતાં આ વેરાની કાંઈ જરૂર રહી નથી. આ તથુ દુઃખો દૂર કરવામાં આવે તો હું ધારૂ છું કે, ડરબનમાં અથવા નાતાલમાં હિંદીઓની વર્તમાન સ્થિતિ જોતાં તો, તેમને ખીળાં કાંઈ દુઃખ રહેશે નહિ.

(ત્યાર પછી નામદાર ગ્રામલે તેમના લાપણો ઉપર કરવામાં આવેલી ટીકાઓ સંબંધે તથા તેમને આપવામાં આવેલી ચેતવણી સંબંધે બોલ્યા.)

માણસમાત્ર જૂલને પાત્ર છે. મારી સ્થિતિ મને ધણીજ કફોડી લાગે છે. મારી વિરુદ્ધ બે બાબતો કહેવામાં આવે છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે, હું ચોડી વધારે પથુ આડકતરી રીતે ધમકી આપું છું, અને એવું સૂચન કરું છું કે, વસ્તુસ્થિતિમાં સુધારો કરવામાં નહિ આવે તો, શહેનશાહી સરકાર વચ્ચે પડશે. આડકતરી કે સીધી પથુ ધમકી આપવાનો તો મારા મનમાં ખ્યાલજ નથી. અંગ્રેજ લોક ઉપર આ રીતે અસર કરી શકાશે એમ ધારૂ એવો હું મૂખ, બોળો કે ખિન-અનુભવી નથી. અંગ્રેજોની પાસેથી કાંઈ મેળવવું હોય તો તે આ રસ્તે નહિ, પરંતુ તેમની ન્યાય શુદ્ધિને સંબોધન કરવાથી મળી શકે, એટલું સમજવા જેટલો ઈંગ્લંડનો ઇતિહાસ અને અંગ્રેજ લોકની પરંપરા હું જાણું છું. મેં જે કહ્યું છે તે હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ સંબંધે છે. અને જો તે તમને ધમકી લાગતી હોય તો મારૂ કમનસીબ. પરંતુ તેમાં મારો દોષ નથી. હું કહી ગયો છું કે, દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓના દુઃખના સવાલ ઉપર હિંદમાં ધણી કડવી લાગણી પેદા થઈ છે અને શિક્ષિત હિંદીઓના મનમાં તે લાગણીએ લય ઉત્પન્ન કર્યો છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી હિંદુસ્તાનમાં કાંઈ કાંઈ વાતો આવે છે—તે અતિશયોકિત ભરેલી હશે. પરંતુ તેમાં કાંઈક સત્ય હોવું જોઈએ. ઈંગ્લંડની ન્યાય શુદ્ધિ ઉપરની હિંદુસ્તાનની શ્રદ્ધા હિંદુસ્તાનમાં અથવા ઈંગ્લંડમાં અંગ્રેજોએ ધટાડી છે એમ નથી, પરંતુ આ દેશમાં હિંદીઓ તરફ જે વર્તન ચલાવવામાં આવે છે તેથી તે ધટી છે. આ કારણને લીધેજ હિંદુસ્તાનની સરકારના મનમાં ધાસ્તી પેદા થઈ છે. હિંદુસ્તાનના લોક સમજે છે કે, ઈંગ્લંડના વાવટા સાથે તેમનું હિત

જોડાયું છે અને તેઓ ખરેખર માને છે કે, રાજ્યસત્તાધિકારીઓ તરફ લોકની સહાનુભૂતિ નહિ રહેવામાં જોખમ છે. આ કડવાશની લાગણીથી આ સહાનુભૂતિ નષ્ટ થવાનો સંભવ છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના કામમાં શહેનશાહી સરકાર આ બાબત વચમાં પડે તે હું આટલા માટે જ ઇચ્છું છું. દક્ષિણ આફ્રિકાને જવાબદાર રાજ્યસત્તા મળી છે અને હિંદુસ્તાનમાં અમે પણ તેને માટે જ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ. એટલે સ્વરાજ્ય ભોગવતાં વસાહતોનો કાંઈ પણ હક્ક ઓછો થાય તેવું હું તો કહી કહી જ નહિ. પરંતુ આ બાબતમાં સ્થિતિ કદંગી છે. હિંદુસ્તાનની સરકાર દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારને સીધી રીતે કાંઈ કહી શકે નહિ. તે શહેનશાહી સરકાર મારફત જ કહેવડાવી શકે. એટલે આવી બાબતમાં શહેનશાહી સરકાર જ અમારું આશ્રયસ્થાન છે. શહેનશાહી સરકારે દક્ષિણ આફ્રિકાને સ્વરાજ્ય આપ્યું છે. એટલે આ બાબતમાં વચ્ચે પડતાં પડેલાં તે એકવાર, બેવાર, અરે, દશવાર વિચાર કરશે. આ સલાહમાં ખરી કંઈ બાબત જ આ છે. હું મારા શ્રોતાજનોને એટલું કહી બેઠાને વિનાંતિ કહી છું અને મેન્ડર સીલ્વર્નને પૂછું છું કે, તેઓ હિંદુસ્તાનમાં મારી જગ્યાએ હોય તો શું કરે? હું માંડું છું કે કાંઈ પણ બ્રિટિશ પ્રબળ ને કરે તે જ એ કરે, અને શહેનશાહી સરકારને તેમ જ અહિંની સરકારને હું જેમ અત્યારે જણાવું છું તેમ પોતાની વાત જણાવે. હું આશા રાખું છું કે આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ દક્ષિણ આફ્રિકાના લોકો જ લાવશે. તેમણે જ તે લાવવું જોઈએ, કારણ શહેનશાહી સરકાર વચ્ચે પડશે એટલે તેઓ છોડાઈ જશે અને તેમાં નિરાકરણ લાવવામાં અત્યંત વિલંબ થશે. મારી ઉલ્લી અરજ અથવા મારી પહેલી અરજ, તમારી ન્યાયબુદ્ધિને છે અને બ્રિટિશ ન્યાય બુદ્ધિને કહેલી અરજ, મારી ખાતરી છે કે, બર્થ નહિ જાય.

પ્રીટારિયામાં વદાય સમયે આપેલું ભાષણ.

[નીચેનું ભાષણ નામદાર ગોખલેએ તેમની વદાય સમયે પ્રીટારિયા ટાઉન હોલમાં તા. ૧૪-૧૧-૧૯૧૨ ના રોજ આપ્યું હતું:-]

પ્રમુખ સાહેબ, સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો,

આજે આપ સર્વે અત્રે પધાર્યા છો તેથી હું મને ધણું મોટું માન મળ્યું સમજું છું. તેની મારે આપને ખાતરી આપવાની જરૂર નથી. આપની કૃપા માટે હું આપનો ઉંડા અંતઃકરણથી ઉપકાર માનવાની પ્રથમ રજા લઉં છું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં આ માફે છેલ્લું જાહેર ભાષણ છે. અહિં મને પ્રેમથી એવો નહવરાવી નાંખવામાં આવ્યો છે અને મને અહિં એટલો આનંદ થયો છે કે આ દેશને આટલો જલદીથી છોડી જવો પડે છે તેથી મને દિલ્લીની યાત્રા છે. છતાં હું તમારાથી એ વાત પણ છુપાવા માંગતો નથી કે મારી સફરના પાસે આવતા અંતનો વિચાર કરતાં મારા મન ઉપરથી ઘણો ભાર ઓછો થાય છે. સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, ગયા માસમાં હું કેપ ટાઉન ઉતર્યો ત્યારે હું કેવી વિષમ સ્થિતિમાં હતો તે ઘણા નહિ સમજી શક્યા હોય એમ મને લાય છે. હું આ અધરા અને બારીક સવાલનો મારી જાતે જોઈને અભ્યાસ કરવાના હેતુથી અહિં આવ્યો હતો. આ સવાલની બે બાજુ છે અને બન્ને તરફ લાગણી ઓછી ઉત્કેશપક્ષી નથી. આમ છતાં આ સવાલની સાથે ઓછો કે વધતો સંબંધ ધરાવતી બાબતો ઉપર હું અહિં આવ્યો ત્યારથીજ જાહેરમાં બોલવાની મને જરૂર પડી. પણ મારા મનમાંથી એ ભય કદી ખસતો નહતો કે, જે નસીમયોગે, મને હેતુથી આવકાર આપનારા મારા દેશીબાઈઓના અતિ ઉત્સાહથી, અથવા મારા કોઈ અવિચારી સખ્દથી કે કૃત્યથી, મારા બોલવાની કાંઈ ખોટી જાણ પડી જશે અથવા લાગણીઓને ઉત્કેશવાની નહિ પણ ચાન્ત પાડવાની મારી અન્તરની ધ્રુજા હોવા છતાં, કોઈ ઉત્કેશથી યદ્ય જશે તો જે કાર્ય સુધારવાને હું આવ્યો હતો તે હું ઉલટું જગાડીશ. મારી

મુસાફરી દરમ્યાન આ ચિંતાનો પાર મારા મન ઉપર રહેલોજ હતો. અને હવે મારી મુસાફરી પૂરી થાય છે એટલે મને જાણે છુટકો હોઈ એમ લાગે છે. કામ સરજતાથી પાર ઉતરવામાં વિમરૂપ થાય તેવો કાંઈ બનાવ બન્યો નથી તે માટે હું ઇશ્વરનો આભાર માનું છું. વર્તમાનપત્રોની દીક્રાઓ ઉપરથી તથા ખાનગી વાતચીતો ઉપરથી મને આશા પડી છે કે મારા અહિં આવવાથી, કદાચ કાંઈ સારું પરિણામ નહિ આવ્યું હોય તોપણ, કાંઈ નુકસાન તો નથીજ થયું.

સનારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, આ દેશના વતનીઓ આગળ બોલવાનો આ મારો છેલ્લો પ્રસંગ છે એટલે મારા તરફ જેમણે ધણી માયા બતાવી છે તેમનો હું ફરીથી ઉપકાર માની લઉં છું. કશિષુ આફ્રિકામાં વસતા મારા દેશી ભાઈઓએ તો હું ન્યાં ગયો ત્યાં મારા ઉપર સ્નેહનો વર્ષાદ વર્ષાવવામાં બાકી રાખી નથી. તેમના પ્રત્યેની મારી ઉપકારવૃત્તિ દર્શાવવા મને શબ્દો મળતા નથી. હું માત્ર એટલું જ કહું છું કે, ભવિષ્યમાં તેમના ઉપર જે મુશ્કેલીઓ આવી પડે તેમાં મને પણ થોડી મદદ કરવાનો લાભ મળે, એવી મારી ઇશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. કેટલાક યુરોપીય ગૃહસ્થોએ, તેમના તરફથી ધારવામાં આવે તેથી ઉલટું, મારા તરફ આટલો બધો પ્રેમ દર્શાવ્યો છે; તે માટે તેમનો હું ખરા અંતરથી ઉપકાર માનું છું. તેઓએ મારા તરફ ઉદારતા બતાવી છે તેથી, અવશ્ય તેઓ મારા ઉદ્દેશોને પમંદ કરનારા છે અથવા તે પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવે છે એવો અર્થ કરીને, તેમની ઉદારતાનો દુરુપયોગ હું કરવાનો નથી. તેથી તો તેમના પ્રત્યેની મારી ઉપકારવૃત્તિમાં વધારો થાય છે.

અન્તે, યુનિયન સરકાર મારી સાથે અનુગ્રહપૂર્વક અને મામલરી રીતે વર્તી છે તથા તેણે મારું જે ઉદાર આતિથ્ય કર્યું છે તે માટે હું તેનો ઉપકાર માનું છું. તેના મારા તરફના સારા વલણથી મારું કામ થઈ સહેલું થઈ ગયું છે. તેને લીધેજ આ દેશના બહુ નામકિત ગૃહસ્થો, જેમને ખીર્ડી રીતે મળવું મુશ્કેલ થઈ પડત, તેમને હું મળી શક્યો છું.

આજે સવારે જનરલ બોથા, જનરલ રમટસ અને મિ. ફ્રીસર, એ ત્રણ મંત્રિઓએ મને મુલાકાતનો લાભ આપ્યો. તે દરમિયાન આ દેશમાં વસતા હિંદીઓના આખા સવાલ ઉપર તેમની સાથે ચર્ચા કરવાની મને તક મળી. અમારે વિચારની આપણે પુષ્કળ અને ખુલ્લા દિલથી તથા સ્વતંત્ર રીતે થઇ. મને આશા છે કે તે મંત્રિઓને ખાતરી પડશે કે હિંદીઓની વૃત્તિ તેમની મુશ્કેલીઓની અવગણના કરવાની નથી. તેમણે આ સવાલ જે રીતે હાથ ધર્યો છે તથા તેનો ન્યાયી અને વાજબી તોડ કાઢવાની ઇચ્છા દર્શાવી છે તેની ખરાબર કદર જાહેરમાં દર્શાવવાની આ તક હું લઉં છું. હવે આ સવાલ ઉપર એક બે બોલ કહીને હું મારું ભાષણ પૂરું કરીશ.

બન્ને પક્ષ ઉચ્ચેરાયલા છે તેમાં શક નથી અને તેથી પ્રશ્નની શાન્ત ચિત્તે પરીક્ષા કરવી ધણી દઢણ છે. મેં કહ્યું છે અને હું ફરી કહું છું કે, હું જે નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું તેમાં બન્ને પક્ષનું હિત ઠાકને કોઇ રીતે સચવાય તે ધ્યાનમાં રાખવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે, અહિં જે ૧૫૦,૦૦૦ હિંદીઓ છે, તેમના તરફ યોગ્ય અને ન્યાયી વર્તન ચાલશે એમ શી રીતે મોકલ થાય. અહિં મેં એવી ક્લીક પણ સાંભળી છે કે આ લોકોને હિંદમાં પાછા મોકલવાથી સવાલનો તોડ આવી જાય. તેમાં પ્રશ્નની એક બાબતનો નિર્ણય થઇ જાય છે. અને એમ માની લઇએ કે આવો તોડ કાઢવો ઇચ્છવા જોગ છે તો પણ પૈસાના તથા બીજાં કારણોને લીધે તે તદ્દન અશક્ય છે. અહિં ૧૫૦,૦૦૦ માણસો છે. એટલા બધાને સ્વદેશ પાછા મોકલી શકાય નહિ, એટલે તેમણે અહિં રહેવું જ જોઇએ અને અહિંની સામાન્ય વસતિમાં ધીમે ધીમે લગ્ના જઇને તેના એક કાયમના ભાગ બની જવું જોઇએ.

ત્યારે અગત્યનો સવાલ એ રહે છે કે, આ લોકો કેવા ન્યાયી અને વાજબી વર્તનને માટે હકદાર છે તથા તેવું વર્તન તેમના તરફ રાખવામાં આવે તે શી રીતે નક્કી થઇ શકે. એક વાત સ્પષ્ટ છે કે, આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ અંતિમ અને કાયમનું લાવવું હોય તો તે, યુરોપીય લોકો જે

છે. આ યુરોપીય લોકોનું દર્શિબિન્દુ છે. બીજી તરફથી, હિંદીઓને એમ લાગે છે કે, તેમની સ્વાધીનતામાં અન્યાયપૂર્વક વિશેષ નાંખવામાં આવે છે, તેમને માટે જ્યાં જ્યાં ધીમે ધીમે બંધ કરવામાં આવે છે, અને તેમના તરફ ધોર અન્યાય કરવામાં આવે છે. હું યુરોપીય પક્ષની દલીલ બીલકુલ ઉતારી પાડવા માંગતો નથી. પરંતુ મારે ખુલ્લા દીલથી કહેવું જોઈએ કે, હિંદીઓ સાથેની હરિદ્વારથી એ કામના ધણી ઓછા વેપારીઓને નુકસાન ખમવું પડ્યું છે. હિંદીઓ કિંદાપત ભાવે વેચે છે તે તકરારનો ઉત્તર તો એટલોજ છે કે, વસ્તુઓ સસ્તી મળે તે તો સમાજના લાભની વાત છે. પરંતુ તે ન ગણીએ તોપણ એકનો પરવાનો બીજાને ન બદલી આપવામાં અથવા પોતાનાજ હોકરાને, હમણાં લેડીરિમથમાં એક બે દિવસ ઉપર બન્યું હતું તેમ, ભાગીદારીમાં લેતો અટકાવવામાં ન્યાય ક્યાં છે? ખરેખર, આ વર્તન શુદ્ધ કે ન્યાયી ગણાય નહિ. કાર્ષ પણ માણસ જોઈ શકશે કે જેમ લાગ મળે તેમ હિંદીઓનો વેપાર ભાંગી પાડવાનીજ આ યુક્તિ છે. વળી, આવી નીતિ અભાવવામાં આવે તો અહિં જન્મેલાઓની શી દશા થાય? યુનિયનનાં ઓછામાં ઓછા બે પ્રાન્તમાં તો પરવાના આપવાની સત્તા સ્થાનિક સત્તાધિકારીઓના હાથમાં છે. તેના ઉપર, નાનાલમાં પરવાના ફરી લેવાના સંબંધમાં અને બીજાં સ્થળોએ વહીવટ સિવાયનાં બીજાં કારણો માટે, અદાલતમાં અપીલ કરવાનો હક નથી. તેથી વારંવાર હડહડતો અન્યાય થાય છે અને તે નબ્બે જાય છે. જો કાંઈ ન્યાય કરવા ઇચ્છતા હો તો તેમના વેપારી હરીદાના સ્વાર્થી ચુકદા ઉપર અપીલ કરવાનો હક હિંદીઓને આપવોજ જોઈએ. હું કતૂલ કરું છું કે હાલના કાયદા પ્રમાણે સરકાર વચ્ચે પડી શકે તેમ નથી. પરંતુ સરકાર બીજી રીતે પોતાનો અંકુશ વાપરી શકે તેમ છે, અને મને વિશ્વાસ છે કે હિંદી વેપારીઓના મનમાં નિર્ભયપણાની લાગણી પેદા કરવાને તથા અન્યાય અને પક્ષપાતનો દુઃખદ ભાવ કાઢી નાંખવાને સરકાર તેમ કરશે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં જન્મેલાં હિંદી બાળકોની કેળવણીના સંબંધમાં પણ અત્યારે અમારા લોકોને ભારે દુઃખ છે. કેળવણીને માટે બહુ

ચોડી સગવડ છે. આ બાળકો મોટાં થયે, સમાજના અંગ બનવાનાં છે અને તેના ભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક એવ મોટે તેઓની પાસેથી કાંઈ કામની આશા રાખવામાં આવે છે. તેથી માત્ર પ્રાથમિક નહિ પણ બાળકોની ઉચ્ચ કેળવણીને માટે તથા દુનનર ઉલોગની કેળવણીને માટે પણ કાંઈ બંદોબસ્ત થવો જોઈએ. વળી નિશાબોમાં હિંદની ભાષાઓ પણ શીખવાડવી જોઈએ. આ જરૂરીઆત ઉપર યુરોપીય કામ ભાર મૂકે એમ હું ઇચ્છું છું. કારણ જ્યાં સુધી કેળવણી આપવામાં આવશે નહિ ત્યાં સુધી હિંદીઓને તેમના ચોપડા વગેરે, જે દેશી ભાષામાં લખવામાં આવે છે, તે લખવા માટે શુભાસ્તા તથા બીજા ભણેલા માણસોને દાખલ કરવાની માંગણી કરવાને વાજબી કારણ મળશે, કારણ તેમનાં પોતાનાં છોકરોને તો આ દેશમાં હિંદની ભાષાઓ ભણવાનું અત્યારે સાધન નથી.

હિંદી પ્રજાનાં સામાન્ય દુઃખોમાં આટલાં મુખ્ય છે. અને તે માટેની ફરિયાદ તેમની વાજબી છે. આ ઉપરાંત જુદા જુદા પ્રાંતોમાં હિંદી વતનીઓને કેટલીક ખાસ અધિકારહીનતાઓ છે. દાખલા તરિકે દૂન-સવાલનો સને ૧૮૮૫ નો કાયદો કે જે અથવા 'ધી ગોલ્ડ લેન્ડ' અને સને ૧૯૦૮ નો 'ટાઉન્શીપ્સ એક્ટ', આ કાયદાઓથી હિંદીઓ, અમુક નકી કરવામાં આવેલા સ્થળ સિવાય બીજા સ્થળે, એટલે જેને સુવર્ણ ક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે ત્યાં રહી કે વેપાર કરી શકતા નથી. પરંતુ આજે હું તે સંબંધે બોલવા માંગતો નથી. માત્ર એક બાબતનો જ હું ખાસ ઉલ્લેખ કરીશ. ગીરમીટમાં આવેલા માણસો ગીરમીટની મુદત પૂરી થયા પછી ફરી ગીરમીટમાં દાખલ ન થાય અને પાછા હિંદુસ્તાન પણ ન જાય તો, દરેક સ્ત્રી, પુરુષ તથા ૧૩ વર્ષની ઉપરની છોકરીઓ તથા સોળ વર્ષની ઉપરના છોકરાઓ ઉપર માથા દીક, નાતાલમાં ત્રણ પાઉન્ડનો વેરા લેવામાં આવે છે. આ વેરા જેમને ભરવો પડે તેમના ઉપર અકચ દુઃખ પડે છે. ખરેખર, આના કરતાં વધારે સખ્ત અને અન્યાયી વેરા હું બીજા કોઈ શકતો નથી. ગીરમીટની હિંદીઓ અમુક

ગોરાઓના લાલને માટે દેશમાં લાવવામાં આવ્યા હતા. તેમની વસતિ દેશમાં વધી જાય તે ધીકથી આ વેરો નાંખવામાં આવ્યો છે. નાંખતી વખતે તેને માટે કઠાય વાજબી કારણ હશે. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાંથી ગીરમીટીઆ મળુરો લાવવાનું બંધ થયા પછી હવે તે વેરો ચાલુ રાખવામાં ન્યાયની છાંટ પડી નથી. નાતાલમાં મેં ઘણા ગૃહસ્થો સાથે આ બાબત ઉપર ચર્ચા કરી છે અને તે વેરો ન્યાયપુરઃસર છે એવું કહેનાર અથવા તેને ટેકા આપનાર એક પણ ગૃહસ્થ મને મળ્યો નથી. મને જાણીને આનંદ થાય છે કે, બે વર્ષ ઉપર, જોઓ આ વેરાની બહુ ચુસ્ત હિમાયત કરનારા હતા, તેઓ પણ હવે તે રદ થવો જોઈ તેવા મતના છે. આ બાબતમાં મેં આજે મંત્રીઓને ધણું કહ્યું હતું અને મને છે કે, આ બાબત ઉપર પ્રધાનમંડળ સત્વર અને સમલાવધૂરંક ધ્યાન આપશે.

સત્કારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, આવા પ્રસંગે, આ દેશમાં હિંદીઓનાં વધારે ગંભીર અને ઝટ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય દુઃખોની માત્ર સામાન્ય રૂપરેખા આપવા ઉપરાંત વિશેષ કંઈ કહેવું અશક્ય છે. મેં જે કહ્યું છે તે ઉપરથી મેં બધાંજ દુઃખ ગણાવી દીધાં છે એવું આપે સમજવાનું નથી. તેમ જ હરકતો અંભારી કામને તેમના રાજના જીવનમાં ખૂંચ્યાં કરે છે, અને જે સરકારના કાંઈ એક કૃત્યથી દૂર થાય તેવી નથી, એટલે કે જે સામાજિક હરકતો છે તે વિષે પણ હું બોલ્યો નથી. મારે કહેવું જોઈએ કે, આ દેશમાં અત્યંત અને ઉંડા રંગદેષ જોઈને મને આશ્ચર્ય થાય છે. મારા અહિં આવ્યા પહેલાં તે વિષે મેં ઘણું સાંભળ્યું હતું અને કેટલેક અંશે તો તેને માટે હું પ્રથમથી તૈયાર હતો. પણ આ દેશમાં પગ મૂક્યાં પહેલાં આ દેશની વૃત્તિ અહિં કેટલા જોસથી પ્રવર્તે છે અને તે કેટલી ફેલાયેલી છે, તેનો મને પૂરો ખ્યાલ ન હતો. પરંતુ આવી બાબતમાં માત્ર એકજ ઉપાય છે. તે એ કે સામાન્ય સ્થિતિમાં ધીમે ધીમે સુધારો કરવો અને હૃદયને ધીમે ધીમે ફળવવું. તે દરમ્યાન, વર્તમાન મુશ્કેલીઓનું નિરાકરણ લાવવાનો કંઈ પણ વિચાર કરીએ અથવા પ્રયત્ન કરીએ તેમાં આ દેશનું અસ્તિત્વ ધ્યાનમાં લેવું, એ

ઠહાપણુ ભરેલું છે. સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, હવે આ દેશની મરકારને એક બે શબ્દ ખુલ્લી રીતે હું કહીશ. તેમની સ્થિતિ મુશ્કેલી ભરેલી છે એમાં સંદેહ નથી. બે યુરોપીય બતો વચ્ચેનો નાણુક સંબંધ, દેશની મ્હોટી અસલ વસતિના ભવિષ્યના ખાસ અગ્રો, સખ્ત રંગદેપતું અસ્તિત્વ અને ગોરી પ્રબળી મ્હોટી સંખ્યાના હિતને હિંદીઓની હરીકાષ્ઠી તુકસાન થવાનો બચ-આ બધાથી સરકારની સ્થિતિ ખાસ મુશ્કેલી ભરી થાય છે સ્વતંત્ર હિંદી પ્રબળે સંપૂર્ણ ન્યાય આપવાની તેની ફરજ ચોખ્ખીજ છે. છતાં હું ખુલ્લી રીતે કબૂલ કરું છું કે, ગમે તેવી સમર્થમાં સમર્થ સરકાર પણ હિંદીઓનાં બધાં દુઃખો એકદમ દાળી નાખવાને શક્તિમાન થઈ શકે નહિ, અને જો તેમ કરવાનો એકદમ પ્રયત્ન કરે તો સત્તા શુભાવી બેસે. મને એમ લાગે છે કે, અહિંની હિંદી કોમે આ પૂરેપૂરું સમજવું જોઈએ અને તેમણે એકદમ મ્હોટી આશાઓ ન બાધવી જોઈએ. સરકારનું કાર્ય સરળ કરી આપવા માટે તેમણે બને તેટલી ધીરજ અને સંયમ રાખવો એ ખાસ જરૂરનું છે. કારણુ લોકમતમાં મ્હોટા ફેરફાર ક્યાં સિવાય જે હકો સરકાર તમને આપી શકવાની સ્થિતિમાં ન હોય તે તુરત મેળવવા માટે, અધીરાકાષ્ઠી અને લુસ્સાથી માંગણી કરવામાં કામ વહેલું નહિ થાય પણ મોઢું થશે. આ સમણું સ્વીકારતાં છતાં, મને એમ તો લાગે છે કે સરકાર ખરી દિશામાં વળેલી હોવી જોઈએ; અને હિંદી પ્રબળે પૂર્ણ ન્યાય આપવાનો પ્રયાસ ગમે તો ધીમો થાય, પરંતુ તે દંદતાથી અને સતત થવો જોઈએ. પોતાના રક્ષણુ નીષે જે લોકો રહેતા હોય તેમને પૂર્ણ ન્યાય મળે છે કે નહિ તે જોવાની દરેક રાજ્યની ફરજ છે. અને દક્ષિણ આફ્રિકાના રાજ્યની આ ફરજ, જેટલી બીજી કોઈ પણ કોમ કે તેના વિભાગ તરફ હોય, તેટલીજ હિંદી કોમ પ્રત્યે પણ છે. હિંદીઓને મત આપવાનો અધિકાર નથી તેથી આ ફરજ વધે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓ સામાન્ય પ્રબળનાજ ભાગ અને અંગ છે અને જો તેમને કાયમને માટે હલકી પ્રબળ ગણીને નીચા ન રાખવા હોય, તો તેમના એયની ચિંતા સરકારને ધણીજ હોવી જોઈએ. રાજ્ય-

તંત્રીઓને, તેમની જગ્યાઓ માટે, યુરોપીય કામના મત ઉપર આધાર રાખવો પડતો હશે, પરંતુ એકવાર રાજ્યકારભારની ફરજને સ્વીકાર્યા પછી સર્વેને મમાન દૃષ્ટિએ જોવાને અને ન્યાય આપવાને માટે તેઓ જવાબદાર થાય છે; અને તેમાંએ અન્યાય અને જીવનની સામે રક્ષણ કરવાને જેઓ ઓછા શક્તિમાન હોય તેમને તો વધુ રક્ષણ આપવાને તેઓ બંધાયેલા છે.

આજે મારું છેલ્લું કામ, યુરોપીય તથા હિંદી કામની ન્યાયવૃત્તિને સંબોધન કરવાનું છે યુરોપીય કામને હું માનપૂર્વક કહું છું:—તમારા હાથમાં બધી સત્તા છે અને તેથી આ દેશનો કારભાર કેવો ચાલે છે તે જોવાની જવાબદારી તમારી છે. તમારા અંતરના અંતરમાં તમે એમ નહિજ માની શકો કે, ઉઘાડા અન્યાયની, સ્વાર્થીપણાની અને ગેરવાજની દ્રોષપણાની નીતિથી થોડા સમયને માટે ગમે તેટલો લાભ મળે પણ તે લાંબો સમય ટકી શકે. તમારા સારા નામને ખાતર, તમારી સંસ્કૃતિને ખાતર, અને જે સામ્રાજ્યનો વાવેલો ન્યાય અને સ્વતંત્રતા માટે ફરકી રહ્યો છે અને જેના તમે એક અંગ છો તેની ખાતર, તમારો રાજ્યકારભાર સુધરેલો દુનિયા આગળ ન્યાયી ગણાય, તે બતાવવાની તમારી ફરજ છે. તમને મત આપવાનો અધિકાર છે અને હિંદીઓને નથી; તેથી તો, તમારા જેટલોજ તેમનો અજીવન કરવાની અને તેમનું બનું કરવાની તમારી જવાબદારી બમણી વધે છે. આ દેશનો રાજ્યકારભાર બલે યુરોપીય ધોરણ પ્રમાણે ચાલે અને યુરોપીય સંસ્થાઓનું તત્ત્વ તથા કાર્યપદ્ધતિ જેઓ સમજતા હોય તેમના હાથમાં બંને તે રહે, પરંતુ વસાહતનું રાજ્ય માત્ર યુરોપીય કામના કસ્યાણુ માટે નહિ, પણ તેમાં વ્યવસ્થિત સમસ્ત પ્રગ્નના કસ્યાણુ માટે છે. તેમ ન હોય તો તે રાજ્ય નથી, પણ રાજ્યનું એક હારવજનક રૂપાંતર છે. મારા આ દેશમાં વસનારા દેશી લોકોને મારા વડાય સમયના શબ્દો એ છે કે:—સદા સ્મરણુમાં રાખવું કે તમારું લવિષ્ય તમારા પોતાના હાથમાં છે. તમારી અહિંની સ્થિતિ ખરાબ છે અને હજી પણ વધારે ખરાબ થાય એ કાંઈ

અસંભવિત નથી. પરંતુ ગમે તે થાય, છતાં શ્રદ્ધા રાખજો. કદિ નિરાશ ન થતા. મારી ઇશ્વરને પ્રાર્થના છે કે, તમારે છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં જેની લડત લડવી પડી છે તેવી ફરી લડવી ન પડે. પરંતુ જો લડત લડવાની આવે, ન્યાય મેળવવા અથવા અન્યાયની સામા થવા આવા પ્રકારની લડતમાં તમારે ઉતરવું પડે તો યાદ રાખજો કે, તમે જેટલું ચારિત્રબળ, એકઠા મળીને કામ કરવાની શક્તિ અને વાળખી કારણ માટે દુઃખ ભોગવવાની તથા આત્મભોગ આપવાની તત્પરતા બતાવશો તે ઉપર પરિણામનો મોટો આધાર રહેશે. હિંદુસ્તાન જરૂર તમારી પીઠ ઢોકશે. તે જેટલી મદદ આપી શકે તેટલી મોડો હાથે તમને આપશે. તેની ઉંડી સહાનુભૂતિ, તેની શુભેચ્છાઓ તમારા પ્રત્યે રહેશે. એટલુંજ નહિ પણ આ માત્રાળયમાં, આ સુધરેલી દુનિયામાં જે કાંઈ ઉત્તમ તરવો હશે તે તમને વિજય કમ્પશે. પરંતુ તમારાં દુઃખ ટાળવાનો ખરો પુરુષાર્થ તો તમારેજ કરવો પડશે. યાદ રાખજો કે, આ દેશમાં હિંદીઓના સવાલનો નિર્ણય કરવાનો તમને હક્ક છે. અને તેના સાચા નિર્ણયમાં તમારું વર્તમાન દુન્યવી હિતજ સમાયલું નથી, પરંતુ તેમાં તમારું ગૌરવ અને તમારું સ્વમાન, તમારી આબરૂ અને તમારી માતૃભૂમિનું પુણ્ય નામ તથા તમારા પુત્રપૌત્રાદિકનું આધ્યાત્મિક તેમજ ભૌતિક કલ્યાણ રહેલું છે. મન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, હવે હું મારું લાપણ પૂરૂ કરીશ. તમે મને ધ્યાનપૂર્વક અને સ્નેહથી સાંભળ્યો છે તે માટે હું તમારો આભાર માલું છું. તમને સંબળાને છેલ્લા નમસ્કાર કરું છું અને તમારી વધાય હૈં.

વસાહતોમાં હિંદિઓની સ્થિતિ.

[બાંકીપુરમાં સને ૧૯૧૨ માં મળેલી ૨૭ મી કૉંગ્રેસમાં નામદાર ગોખલે ઉપરના વિષય ઉપર ઠરાવ રજુ કરતાં નીચે પ્રમાણે બોલ્યા હતા.]

પ્રમુખ મહાશય, સન્નારીઓ અને સદસ્યો,

હું આપના સ્વીકાર માટે નીચેના ઠરાવ રજુ કરું છું :

(અ) દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતના હમણાં કરવામાં આવેલા કામચલાઉ સમાધાન ઉપરથી જે કાયદો ઘડવામાં આવશે અને દ્વા-સવાલમાં દાખલ થવા તથા નામ નોંધાવવા સંબંધીને એશિયાવાસીઓ વિરુદ્ધનો કાયદો રદ કરવામાં આવશે તે માટે શ્રીયુત્ ગાંધીને અને દ્વા-સવાલની હિંદી કામને આ કૉંગ્રેસ અભિનંદન આપે છે; અને કોઇને પણ હંફાવે એવી જળરદસ્ત મુશ્કેલીઓ ની વચ્ચે પ્રજાજનના પ્રાથમિક હક્કો મેળવવાની શાન્ત, નિઃસ્વાથ લડત દરમ્યાન મુસલમાન, હિન્દુ, જરથોસ્તી અને ખ્રીસ્તી-સર્વેએ જે ભારે દેશાભિમાન બતાવ્યું છે તથા ધૈર્ય રાખીને અને આત્મભોગ આપીને પોતાના દેશખંડુઓ માટે જે દુઃખ સહ્યાં છે તેની આ કૉંગ્રેસ અત્યંત પ્રશંસા કરે છે.

(અા) દક્ષિણ આફ્રિકામાં અને ખીજાં બ્રિટિશ વસાહતોમાં હિંદીઓનાં દુઃખ ટાળવાને માટે વખતોવખત જે પ્રયાસ કરવામાં આવ્યા છે તેની આ કૉંગ્રેસ કદર પિજાને છે. પરંતુ અલેક મુઅઝમ શહેનશાહની સરકાર આ બાબત કાંઈ દંદ અને નિશ્ચયાત્મક પગલાં લઈ શકે તેમ નથી એ સ્પષ્ટ હોવાથી, આ કૉંગ્રેસ હિન્દી સરકારને આમદ કરે છે કે, તેમણે સામ્રાજ્યના તે ભાગોમાં વસતા હિંદીઓનું હિત અને સ્વમાન જાળવવા માટે પ્રતિકારક ઉપાયો લેવા અને આ દેશના લોકોમાં વ્યાપેલા અસંતોષનું મ્હોટું દારણું દૂર કરવું.

(ઈ) જ્યાંજ્યાં રાજદારી પુરોગ્રે, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય ભોગવતાં વસાહતોમાં એકલા ગોરા લોકોના વસવાટ માટે પુખ્ત ખીન ખેડાયેલા મુલક ખાસ અજમ રાખવાની તરફેણમાં, પોતાનો ખત જાહેર કર્યો છે તેની સામે આ કૉંગ્રેસ વાંધે ઉઠાવે છે; વળી એક તરફથી,

F 483 574.

મહાત્મા ગાંધીજી

દક્ષિણ આફ્રિકાની વડતને અન્તે સને ૧૯૧૪ માં

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની એશિયાવાસી પ્રજા માટે વસાહતોનાં દ્વાર બંધ કરવાની તથા તેમનાં બ્રિટિશ પ્રબળતા તારિકેના હક્કનો નિષેધ કરવાની નીતિ ચલાવવામાં આવે છે, અને બીજી તરફથી એશિયાનાં દ્વાર સૌને માટે ખુલ્લાં રાખવાની, તેથી વિરુદ્ધ નીતિ અપ્ત્યાર કરવામાં આવે છે; એ સામ્રાજ્યને ધણું નુકસાન કર્તા છે, અને અન્યાય છે તેમ ડહાપણુ વિનાનું છે, એ દર્શાવવાની કૉન્ગ્રેસ પોતાની ફરજ સમજે છે.

(ઈ) દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગીરમીટ પદ્ધતિ અનુસાર હિંદીમાંથી મજૂરો લઈ જતા બંધ કરવા માટે આ કૉન્ગ્રેસ હિન્દી સરકારનો ઉપકાર માને છે. આ કૉન્ગ્રેસનો એવો દંઢ અભિપ્રાય છે કે પ્રજાનું વિશેષ હિત જોતાં ગીરમીટ પદ્ધતિ ધ્વંષવા જોગ નથી અને તે નાશુદ્ધ થવી જોઈએ. તેથી તે સરકારને આગ્રહ કરે છે કે, દેશની અંદર કે બહાર ગીરમીટથી મજૂરોને લઈ જવાનો પ્રતિબંધ કરવો.

સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, આજ ઠરાવ, ગયે વર્ષે પણ કૉન્ગ્રેસે પસાર કર્યો હતો, અને જો કે આમાં બધાં વસાહતો માટે કહેવામાં આવ્યું છે અને વધારામાં ગીરમીટ પદ્ધતિ બીજકુલ બંધ કરવાની ભલામણ પણ કરવામાં આવી છે, છતાં હું દક્ષિણ આફ્રિકાના સવાલ ઉપર જ બોલવા માંગું છું અને હું આશા રાખું છું કે મારા પછીના વક્તાઓ આ ઠરાવના બીજા વિષયો ઉપર બોલશે. ગયે વર્ષે પસાર કરેલો ઠરાવ આ વર્ષે પણ પસાર કરવાનું કારણ એ જ છે કે, દક્ષિણ આફ્રિકામાં સ્થિતિ ગયે વર્ષે હેતી તેવી જ આજે પણ છે. હું કહી દઉં કે આ ઠરાવ મેં તથા મિ. પોલાકે મળીને ધડેલો છે. મિ. પોલાકે દક્ષિણ આફ્રિકાની હિન્દી કામના દર્જિબિન્દુ સંબંધે વિગતો પૂરી પાડી હતી. તમે જાણો છો કે હું હમણાંજ દક્ષિણ આફ્રિકા જઈ આવ્યો છું અને ત્યાં મેં આ ઠરાવને અનુસરીને જ કાર્ય કરેલું છે. તેથી આ ઠરાવ આપના સ્વીકાર માટે હું પૂર્ણ આત્મશ્રદ્ધા સાથે રજુ કરું છું. સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, આજે દક્ષિણ આફ્રિકામાં સ્થિતિ કેવી છે તે વિષે હું તમારી સમક્ષ બોલું તે પહેલાં, મારા કેટલાક મિત્રો અને સહકારીઓના મનમાં, મારા દક્ષિણ આફ્રિકાના કામ સંબંધે કેટલીક

ગેરસમજ થયેલી છે તે દૂર કરવાની હું મારી ફરજ સમજું છું. એમ કહેવામાં આવે છે કે દક્ષિણ આફ્રિકાની સંયુક્ત સરકારને અને યુરોપીય કામને હિંદુસ્તાન તરફથી મેં કેટલાંક વચનો આપ્યાં છે, અને તેમ કરવાનો મને ખીલકુલ અધિકાર ન હતો. પણ એમ કહેવામાં આવે છે કે, ખરે જોતાં મેં તથા શ્રીયુત્ ગાંધીએ દેશાન્તર વસવાટની ખાખતમાં હિંદુસ્તાનના કેટલાંક હકો જતા ક્યાં છે. સન્નારીઓ અને સફ્ટહરથો, આ આક્ષેપમાં લવલેશ પણ સત્ય હોત તો તો મારા મરણ પર્વત મારી દક્ષિણ આફ્રિકાની યાત્રા મને સાલ્વા કરત. પરંતુ, હું એકદમ સ્પષ્ટ રીતે અને મારામાં છે તેટલા જોસથી કહું છું કે આ બે આક્ષેપોમાં સત્યનો છોટો પણ નથી. વચન આપવાના સંબંધમાં કહું છું કે, મેં અથવા શ્રીયુત્, ગાંધીએ અથવા ખીજા કોઈએ પણ, દક્ષિણ આફ્રિકાની યુરોપીય કામને, દક્ષિણ આફ્રિકામાં કોઈને પણ, કોઈ વચન આપ્યું નથી. તો પછી હિંદુસ્તાન તરફથી વચન આપવાની તો વાતજ ક્યાં રહી ? હું ત્યાં ક્યાં અધિકારની રૂઝમે ગયો હતો તે હમેશાં ખરાબર કહેવાની હું કાળજી રાખતો. જનરલ બોથા તથા ખીજા મંત્રીઓ સાથેની મારી મુલાકાતમાં મેં તેમને પહેલીજ વાત એ જણાવી હતી કે, હું અહિં હિંદુસ્તાન તરફથી કોઈ અધિકાર લઈને આવ્યો નથી, તેમ હિંદુસ્તાનના લોકોએ મને મારા દેશી બાઈઓને મદદ કરવાને માટે પણ મોકલ્યો નથી. પરંતુ હું માત્ર એક ખાનગી વ્યક્તિ તરિકે દક્ષિણ આફ્રિકાની હિંદી કામનો બોલાવેલો આવ્યો છું. હું તેમને મદદ કરવા આવ્યો છું અને મારું મુખ્ય કાર્ય દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર સમક્ષ અહિં વસતા હિંદીઓની શરિયાહો અને વિચારો રજુ કરવાનું છે. બેદર સરકાર અને મારી વચ્ચે કોઈ મસલત થઈ શકે નહિ અને થઈ પણ નથી. એક મ્હોટા દેશની સરકાર અને મારા જેવા ખાનગી માણસ વચ્ચે મસલત હોઈ પણ ન શકે. દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર સાથે મસલત ચલાવવાની મને સત્તા નહતી, તેમ-મારી તેવી પદવી પણ નથી. વચનોના સંબંધમાં મારે આટલું કહેવાનું છે.

હવે શ્રીયુત્ ગાંધી અને મારે વિષે એમ કહેવાય છે કે, દેશાન્તર

વસવાટની બાબતમાં હિંદના કેટલાક હક્કો અમે જતા કર્યા. પ્રતિનિધિ
અધુઓ, હું તમને ફરીને ખાતરી આપું છું કે, હિંદીઓ જે કાંઈ હક્ક
બોગવે છે તેમાંથી, મારા કે શ્રીયુત્ ગાંધીના કોઈ પણ કૃત્યથી, કાલ્પનિક
રીતે કે વ્યાવહારિક રીતે, કિંચિત્ માત્ર, તલભાર પણ, અરે, એક
અથવા પણ હક્કને આંચ આવી નથી. શ્રીયુત્ ગાંધીએ ચલાવેલી સત્યા-
ગ્રહની 'લડતનું' હું વર્ણન કરીશ અને તે શા હેતુથી ચલાવવામાં આવી
હતી તે હું તમને કહીશ ત્યારે આ તમને વિશેષ સ્પષ્ટ સમજશે.
દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારે દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓના
નહિ, પણ ભારતવર્ષમાં વસતા હિંદીઓના, અત્યાર સુધી માત્ર કાલ્પનિક
રીતે બોગવાતા હક્કો ઉપર તરાપ મારી, તેટલા માટે શ્રીયુત્ ગાંધી
અને તેમની આગેવાની નીચે કામ કરતી સત્યાગ્રહીઓની બહાદુર
દુકડીએ અનેક જાતનાં દુઃખ વેઠ્યાં, અનેક જાતના આત્મભોગ આપ્યા.
તે માત્ર એટલાજ માટે કે ભારતવાસીઓના હક્ક છીનવી લેવામાં ન
આવે. અન્ય-તે, હિંદી લોકોના હક્ક છીનવી લેવાતા અટકાવવામાં, તેમને
વિનય મળ્યો. પરંતુ એમ કહેનામાં આવે છે કે, શ્રીયુત્ ગાંધીએ જનરલ
સ્મેટસ સાથે જે કામ ચલાવે સમાધાન કર્યું છે તેમાં, દક્ષિણ આફ્રિકામાં
હિંદીઓના અબાધિત વસવાટનો હક્ક છોડી દેવામાં આવ્યો છે. હું તે
સવાલ ઉપર પણ આપું છું અને મારી હકીકત તમે સાંભળશો ત્યારે તમને
જણાશે કે, શ્રીયુત્ ગાંધીએ એવું કાંઈ કર્યું નથી. મારી હકીકત માંભળ્યા
પછી, તમારે શ્રીયુત્ ગાંધી, અને જેઓ એમ કહે છે કે તેમણે આ બાબતમાં
આપણો સિદ્ધાન્ત છોડી દીધો, તેમની વચ્ચે ન્યાય કરવાનો છે. મન્નારીઓ
અને સદ્ગૃહસ્થો, સત્યાગ્રહની લડતનો આરંભ થયો તે સમયે વસ્તુ
સ્થિતિ કેવી હતી? બેાર વિગ્રહ પૂરા થયો ત્યારે, આપણે અત્યારે
દેશાન્તર વસવાટનો પ્રશ્ન માત્ર લઈએ છીએ-દેશાન્તર વસવાટનો
કાયદો કેપ કોલોની અને નાતાળમાં યુરોપીયો તેમજ હિંદીઓને માટે
એકજ હતો. એટલે પોતાની કેળવણી સંબંધે અમુક પરીક્ષા આપીને
દરેક જણને ત્યાં દાખલ થવાનો હક્ક હતો. પરંતુ આ માત્ર કાગળ
ઉપર હતું. વ્યવહારમાં આ કાયદોનો અમલ યુરોપીય લોકો અને હિંદીઓને

માટે જુદી જુદી રીતે થતો હતો. તે ગમે તેમ હોય 'જનાં કાયદેસર રીતે, મિદાન્તમાં, યુરોપીય અને હિંદી વચ્ચે બેઠ ન હતો. ડ્રાન્સવાલમાં હિંદીઓને તેમનાં નામ નોંધાવવાં પડતાં અને નામ નોંધામણની ફી તથા પાઉન્ડ આપવી પડતી. યુરોપીય લેક્ષને નામ નોંધાવવાનાં ન હતી. ઓરેન્જ ફ્રી સ્ટેટસમાં કાયદો કરીને હિંદીઓને તે વસાહતમાં દાખલ થવાનો પ્રતિબંધ કરેલો હતો. ઘોર સરકારના સમયમાં આ 'પ્રમાણે ગાલણું હણું' અને ઘોર વિમલને અન્તે પણ આ સ્થિતિ હતી. એટલે વ્યાવહારિક રીતની વાત છોડી દઈએ અને કાર્પનિક સ્થિતિ વિચારીએ તોપણ ઘોર વસાહતોમાંથી જેમાં હિંદીઓને સમાન હક ન હતા. કેપ કોલોની અને નાતાલમાં કાર્પનિક સમાનતા હતી, પણ વ્યાવહારિક સમાનતા ન હતી. આ ખરાબ તો હતુંજ. પરંતુ આશરે પાંચ વર્ષ ઉપર તો ડ્રાન્સવાલ સરકારે જે કાર્પનિક સમાનતા આપણે ભોગવતા હતા તે પણ છીનવી લેવાનો અને જુદી તથા હીજુપક લગાડે તેવા કાયદા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એક સને ૧૯૦૭ માં અને બીજો સને ૧૯૦૮માં એમ બે કાયદા પસાર કરવામાં આવ્યા;—અહિં 'ખાનમાં રાખવાનું છે કે રાહેનશાહી સરકારની સંમતિ અને મંજૂરીથી આ કાયદા પસાર થયા. આ કાયદાથી બ્રિટિશ હિંદીઓને ડ્રાન્સવાલમાં દાખલ થવાનો પ્રતિબંધ કરવામાં આવ્યો, અને ત્યાં પહેલાંના વસેલા હિંદીઓને પોતાનાં નામ નોંધાવી દેવાની ફરજ પડી. નામ નોંધાવવામાં ધણી અપમાનકારક શરતો નાખેલી હતી. પ્રથમ આ બે કાયદા પસાર કરવામાં આવ્યા અને ત્યારપછી દક્ષિણ આફ્રિકાના બીજા ભાગોમાં તેવાજ બીજા કાયદાઓ થવા લાગ્યા. સૌ એમ જાણતા હતા કે, જે હિંદીઓ આ કાયદા કબૂલ કરશે તો તે કાયદા નાતાલ અને કેપ કોલોનીને પણ લાગુ પાડવામાં આવશે. તેટલા માટે શીશુત ગાંધી અને તેમના સાથીઓએ, આ કાયદાને તાબે થવું નહિ અને જરૂર પડે તો સર્વસ્વનો ભોગ આપવો એવો નિશ્ચય કર્યો અને સત્યાગ્રહની લડત ઉપાડી. ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ કોઈ પણ લડતથી ઉતરે નહિ તેની સખ્ત અને શારે આ લડત હતી. તે લગભગ બે વર્ષ ચાલી. આ

લડતમાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા આપણા દેશમધુઓએ બહુજ
આનન્દની સાથે અકથ દુઃખો સહ્યાં અને મારી કે તમારી કલ્પનામાં
પણ ન આવે તેવા આત્મભોગો આપ્યા. આપણા દેશની વિરુદ્ધ
આવે નામોશી લાગે તેવો કાયદો પસાર કરવામાં ન આવે તેટલા
માટે હિંદીઓએ જોલની સજાઓ વેડી. તેની કુલ સંખ્યા લગભગ
૨૭૦૦ થાય છે. કાયદો માત્ર નવા આવનારાઓ માટે હતો. જે હિંદીઓ
ત્યાં હતા તેમને આ કાયદો બાધ કરતો નહતો. તેઓ ત્યાં હતાજ.
કાયદો તો માત્ર અહિંથી જન્મે તે ત્યાં જવું હોય તેમને માટે હતો. પરંતુ
સામ્રાજ્યના ખીજાં અંગોની સાથે આપણી કલ્પનિક સમાનતા જાળવવાની
ખાતરજ, આ બહાદુર પુરુષોએ અને સ્ત્રીઓએ, અપમાન સહી લેવા કરતાં,
આ બધું દુઃખ સહન કરવાનું પસંદ કર્યું. જોલની સજાઓ ૨૭૦૦ થઇ. તે કોણ
વેડી ? શિક્ષિત જનોએ નહિ. દક્ષિણ આફ્રિકામાં શિક્ષિત હિંદીઓ નથી.
ત્યાં તો સાધારણ ફેરી ફરનારા અને મજૂરી કરનારા માણસો છે. પરંતુ
શ્રીયુત્ત ગાંધીના આત્મજી તેમના ઉપર અસર કરી હતી અને તેમનામાં
નવું ચેતન આપ્યું હતું. તેઓએ આનંદથી આત્મભોગ કર્યા. જ્યારે
પુરુષો કાંઈ કરી શકે તેમ ન હતું, એટલે કે તેઓ ધણા ખરા જેસમાં
ગયા હતા ત્યારે, સ્ત્રીઓ અને કુમળી વયનાં બાળકોએ લડત ઉપાડી
લીધી. આ લડતનો અહેવાલ આપણા ઇતિહાસનું એક ઉજ્જવલ પ્રકરણ
બની રહેશે. આપણા ભાઈઓએ આ બધી લડત, હિંદીઓ જે કલ્પનિક
સમાનતા અસાર સુધી ભોગવતા હતા તે છીનવી લેવાય નહિ, તેટલા
માટે, અક્ષાવી હતી. એમ કહેવામાં આવે છે કે, આ બધું તો ઠીક,
લડતના સંબંધમાં બધી વાત ઠીક છે, પરંતુ શ્રીયુત્ત ગાંધીએ
જનરલ સ્ટ્રેમ સાથે સમાધાન કર્યું—જેને કામચલાઉ સમાધાન કહેવામાં
આવે છે અને ઠરાવના પહેલા ભાગમાં જોનો નિર્દેશ કરેલો છે,—તેમાં,
એટલે તે સમાધાનની રૂઝ, શ્રીયુત્ત ગાંધીએ, દક્ષિણ આફ્રિકામાં
હિંદીઓના અત્યાધિત વસવાટના હક્કનો સિદ્ધાન્ત ઊડી દીધો. સત્તારીઓ
અને સદ્ગૃહસ્થો, તે સમાધાનમાં શું છે તે હવે જુઓ. શ્રીયુત્ત ગાંધી
જાણતા હતા, તે દેશમાં સૌ જાણી તેમ હતું કે, વર્તમાન

પરિચિતિમાં તે દેશમાં આપણા લોકોનો અબાધિત વસવાટનો હક હોય શકે નહિ. વ્યાવહારિક રાજ્યનીતિની દૃષ્ટિએ તેમ બની શકે તેમજ નથી. જેમ હિંદી વાઈસરોય નીમાવવાનો પ્રશ્ન વ્યાવહારિક રાજ્યનીતિની મર્યાદામાં નથી, તેજ પ્રમાણે આ પ્રશ્ન પણ વ્યાવહારિક રાજ્યનીતિમાં આવી શકે તેમ નથી. તમે તમારું ફરતું ખેંચ તે રાખી શકો છો. તમે તે દિશામાં દૃઢતાપૂર્વક આગળ વધી શકો છો. પરંતુ અત્યારે વ્યાવહારિક રાજ્યનીતિના પ્રશ્ન તરિકે તે તમે લાવી શકતા નથી. શ્રીયુત્ ગાંધીની ઇચ્છા એટલી હતી કે આજે દક્ષિણ આફ્રિકાના કાયદામાં આપણી સામે રંગભેદનો પ્રતિબંધ હોવો જોઈએ નહિ અને તે રંગભેદ હાઠી નાંખવા માટે તેમણે આ સત્યાગ્રહની લડત ચલાવી. તેટલાજ માટે તેમણે અને તેમના સાથીઓએ આત્મસા આત્મભોગ આપ્યા અને આંટલાં દુઃખ વેઠ્યાં. યશ્વંતથીજ તેમની તકરાર એ હતી કે કાયદામાં આ રંગભેદ હોવો જોઈએ નહિ. પરંતુ તે સિવાયની બધી વાત જરૂર ધર્મચક્રાધારી મંડળની મુખત્યારી ઉપર રહે છે. અહિં વળી એક ખીણ ગેરસમજ થયેલી છે. એ વાત સાચી છે કે, આ કરારની રૂઢિએ દર વર્ષે ઓછામાં ઓછા અમુક હિંદીઓને તે દેશમાં દાખલ કરવાની શરતે શ્રીયુત્ ગાંધીએ સત્યાગ્રહની લડત હમણાં બંધ રાખી છે. પરંતુ તેમણે તેવું સમાધાન શા માટે કર્યું ? આવી જાતની શરત ન હોય તો શું સ્થિતિ થાય તેનો તમે જરા વિચાર કરશો, એટલે તે સમજશે. સત્યાગ્રહની લડતને લીધે યુનિયન સરકારને, યુરોપીય તેમજ હિંદીઓ માટે એકજ કાયદો કરવાની જરૂર પડી. પરંતુ આવી રીતના કોઈપણ કાયદામાં જાણી મુખત્યારી કાર્યકારી મંડળના હાથમાં રહેજ. પછી ઓસ્ટ્રેલિયા અને કાનડાના જેવું દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ થાય. ઓસ્ટ્રેલિયા માં યુરોપીય અને હિંદી માટે જો કે કાયદો એકજ છે, છતાં હકીકત એવી છે કે, એક પણ હિંદીને ત્યાં પેસવા દેવામાં આવતો નથી. કાર્યકારી મંડળ તેમની મુખત્યારી એવી રીતે વાપરે છે કે, હિંદીઓ ત્યાં દાખલ થઈ શકે નહિ. કાનડાવાળા પણ એજ નીતિ અપત્યાર

કરવાના છે. તેઓએ હવે બીજા હિંદીઓને ત્યાં નહિ પેસવા દેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને એક પણ હિંદી ત્યાં જઈ શકે નહિ એવી સ્ત્રી તેમની કાર્યકારી સત્તા તેઓ વાપરવાના છે. શ્રીયુત ગાંધીને એમ લાગ્યું કે, દક્ષિણ આફ્રિકામાં આજ પ્રમાણે થશે. યુરોપીય અને હિંદી માટે કાયદો એકજ રહે પણ તેમની કાર્યકારી સત્તાની રાહે તેઓ એમ કહે કે:—“અમે હવે બીજા હિંદીઓને પેસવા દેશું નહિ.” તેની સામે કાંઈ દાદ ફરિયાદ ન મળે. રાહેનશાહી સરકાર તમારી કુમકે આવે નહિ. હિંદીની સરકાર તમને કાંઈ મદદ કરે નહિ. તો પછી શું કરવું? છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોની સરેરાશ કાલતાં જણાવું કે, દર વર્ષે ૪૦ સ્વતંત્ર હિંદીઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં જાય છે. બસોથી ત્રણસો મનુષ્યો ગીરમીટીઆ તરિકે ત્યાં જતા હતા. અક્ષયત દક્ષિણ આફ્રિકા માટે ગીરમીટ પદ્ધતિ તો હવે બંધ થઈ છે. પરંતુ દક્ષિણ આફ્રિકામાં જતા સ્વતંત્ર હિંદીઓની સરેરાશ વર્ષની ૪૦ આવી. એટલે વ્યાવહારિક રીતે આપણે તેટલો હક્ક જોગવાઈ હતા. કાલ્પનિક રીતે કાંઈક સમાનતા હતી. પણ વસાહતોમાં વ્યાવહારિક રીતે દર વર્ષે ૪૦ માણસો જતાં હતાં. શ્રીયુત ગાંધીને એમ લાગ્યું કે આપણે સમાનતાનો કાલ્પનિક હક્ક લેવા જતાં, ૪૦ માણસો દાખલ થવાનો વ્યાવહારિક હક્ક પણ જોઈ બેસીશું. તેથી તેમણે એવો આગ્રહ કર્યો કે કાર્યકારી સત્તાની રાહે પણ વસાહતોમાં ઓછામાં ઓછા ૪૦ હિંદીઓ તો દાખલ થવાજ દેવા. તેઓ વધારે દાખલ થવા દે તો સારી વાત છે, પરંતુ ૪૦ સુધી તો તેઓ ના કહી શકેજ નહિ. આ તેમનો આગ્રહ હતો. દાન-સલાહમાં અને દાખલ કરવાજ નોંધણી અને બાકીનાં બીજાં વસાહતોમાં દાખલ થઈ શકે, એ પ્રમાણે તેમણે બોલી કરી હતી તેમણે એમ ધાર્યું કે, આમ કરવાથી હિંદીઓની સ્થિતિ છે તેથી તો બગડશે નહિજ. તમે જો આ દૃષ્ટિથી જુઓ તો તમને સમજાશે કે, દક્ષિણ આફ્રિકામાં અત્યાધિકારી રીતે વસવાટ કરવો હિંદીઓનો હક્ક આ ચરતથી મર્યાદિત થતો નથી, પરંતુ કાર્યકારી સત્તા, જેની રાહે તેઓ ધારે તો કોઈને પણ દાખલ કરે નહિ, તે મર્યાદિત થાય છે. જે આવી ચરત ન કરી હોય અને આવી મર્યાદા

હોય તો કાર્યકારી સત્તાધીશો કોઈ પણ હિંદીને ન પેસવા દે અને બીજાકુલ વસવાટ ઈર્ષ શકે નહિ. તમે શું આ સ્થિતિ પસંદ કરશો ? મારી ખાતરી છે કે, જો તમે આ રીતે પ્રશ્નને વિચારશો તો તમને જણાશે કે શ્રીયુત્ ગાંધીએ આ લઘુત્તમ સંખ્યા કમૂલ કરવામાં પણ દક્ષિણ આફ્રિકાની હિંદી કોમનું સાચું હિત જાળવ્યું છે. વળી તમારે બીજી એક વાત યાદ રાખવાની છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે, “ પરંતુ, તે પછી તેમણે સત્યાગ્રહની લડત છોડી દીધી. ” સરકાર સૌને માટે સમાન કાયદો રાખે અને દ્વાન્સવાલમાં છ અને બાકીના બીજા વસાહતોમાં, એમ આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં જોખમાં જોખ ૪૦ માણસોને દાખલ કરે એવી શરતે લડત મુલતવી રાખવામાં આવી છે. શ્રીયુત્ ગાંધીએ એટલું જ કહ્યું છે કે, આ પ્રશ્ન ઉપર હમણું લડત બંધ કરી છે. ત્યાં બીજા ઘણા પ્રશ્નો સંબંધે હિંદી કોમને કામ કરવાનું છે. તે વિષે હું તમને હમણાં જ કહીશ. પરંતુ દેશાન્તર વસવાટના આ આસ પ્રશ્નની બાબતમાં શ્રીયુત્ ગાંધી ધારે છે કે, પોતાના દેશના હક્ક ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો તે દૂર કરીને, અને હાલ છે તે કરતાં હિંદીઓની સ્થિતિ વિશેષ બગડે નહિ એ પાકે પાયે નક્કી કરીને, તે પ્રશ્નને ત્યાંજ છોડી દેવો એ કહાવણ અને દૂરંદેશી ભરેલું તથા નીતિ-મુક્ત છે. તેના અર્થ એમ નથી થતો કે બીજા હિંદીઓ, જો તેમની ઇચ્છા હોય તો આ પ્રશ્ન ફરી ન ઉપાડી શકે. શ્રીયુત્ ગાંધીએ, મેં અથવા બીજા કોઈએ ત્યાં એવું કંઈ પણ કહ્યું કે કહ્યું નથી, જે આ બાબતમાં અથવા બીજા કોઈ પણ બાબતમાં તમારી મરજી મુજબ વર્તવાની તમારી સુખત્યારીને બંધનરૂપ થાય. જો આ દેશના લોકોની દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસવાટ કરવાની ઇચ્છા હોય અને ૪૯ કરતાં વધારે માણસો જાય અને તેમને પાછા કાઢવામાં આવે તો તેની સામે તમે વાજબી વાંધો ઉઠાવી શકો છો અને તમે તેને માટે જરૂર ચળવળ પણ કરી શકો છો. તેમાં તમને, શ્રીયુત્ ગાંધી, બીજા કોઈ પણ માણસ કરતાં વધારે, વિજય ઇચ્છશે. તેમની ઇચ્છા એવી નથી કે તમે અદ્ય વાળાને બેસી રહો. પરંતુ તેમના પોતાના સંબંધમાં અને તેમના સાથીઓના

સંબંધમાં, તેઓ એમ માને છે કે, આ દેશાન્તર વસવાટના પ્રશ્નમાં અભારે તેમનાથી કંઈ વિશેષ થઈ શકે તેમ નથી. તેમનામાં જે શ્રમશીલતા છે અને તેમની પાસે જે શક્તિ તથા સાધનો છે, તેનો તેઓ બીજાં કાર્યોમાં ઉપયોગ કરવા ઇચ્છે છે. દેશાન્તર વસવાટના પ્રતિબંધ કરતાં બીજાં વધારે જરૂરનાં અને વધારે દુઃસહ દુઃખો ટાળવામાં તેઓ તેનો વ્યવહાર કરવા ધારે છે.

સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, કામચલાઉ સમાધાન સંબંધે વસ્તુસ્થિતિ દ્વંદ્વમાં આ પ્રમાણે છે. હવે હમણાંજ મેં બીજાં દુઃખો વિષે કહ્યું તે ક્યાં ક્યાં છે તે તમને જણાવીશ. પરંતુ મને આશા છે કે, હવે તમને એટલું સ્પષ્ટ થયું હશે કે કોઈએ, કોઈ પણ જાતની બાંધધરી આપી નથી, કોઈના પાસેથી બાંધધરી માંગવામાં આવી નથી અને અમને તો, કોઈને કોઈ જાતની બાંધધરી આપવાનો સ્વપ્નેય ખ્યાલ નથી આવ્યો. શ્રીયુત્ ગાંધી અને મેં એકજ જાતની ભાષા વાપરી છે અને મને લાગે છે કે તેનો આ દેશમાં અનર્થ કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાં જે જામ તે જરૂર જોઈ શકે એમ છે કે, યુરોપીય લોકોના મનમાં એવો ભય પેસી ગયો છે કે, હિંદના લોકો ધીમે ધીમે તેમને હઠાવી દેશે અને તે દેશને બીજાં હિંદુસ્તાન બનાવી મૂકશે. અભારે ત્યાં યુરોપીય લોકોની સ્થિતિ અત્યંત મુશ્કેલીભરી છે. તમે સાધારણ યુરોપીય સાથે વાત કરો તો તમને તેની વાત પરથી જણાશે કે, જાણે તે મહા દાવાનળથી વીટળાયલો હોય. તેને દેશની મ્હોટી અસહ વસતિની વચ્ચે રહેવું પડે છે અને બન્ને પક્ષના, મનમાં કાંઈક એવું ભરાઈ ગયું છે કે, અત્યારનું 'વમણુ લડાઈ ઉભી કરે તેવું છે, જો કે પરિણામે કંઈ લડાઈ ન પણ થાય. હિંદીઓના ત્યાં જવાથી તેમાં એક ત્રીજું તત્ત્વ દાખલ થાય છે. તે ઉમેરીને સ્વાભાવિક રીતેજ ગિચ્ચિતિ વિશેષ વિષમ બનાવવા તેઓ ઇચ્છતા નથી. અભારે ત્યાં હિંદીઓની સંખ્યા દોઢ લાખની છે અને યુરોપીયોની સંખ્યા સાડાજાર લાખની છે. તે લોકોને તો હિંદીઓની આટલી સંખ્યા પણ મણી મ્હોટી લાગે છે, પરંતુ તેઓ તો ૩૦ કરોડ હિંદીઓનોજ વિચાર કરે છે અને એમ કલ્પના કરે છે

કે, તેમાંથી થોડા કરોડ અથવા થોડા લાખ ત્યાં જઈ પડશે, તો તેમને તે વસાહતમાં તેમનું આધિપત્ય જળવતું મુકેલ થઈ પડશે. આપણે તો જાણીએ છીએ કે, આ લાય નક્કમો છે, કારણ આ દેશમાંથી લોકોની ત્યાં જઈને વસવાટ કરવાની ઇચ્છાજ નથી. ત્યાં જઈને આપણે શું કરીએ ? ત્યાં શિક્ષિત જનોને માટે કાંઈ ધંધો રાજગાર નથી. ત્યાં જ્ઞાના જ્ઞાના વેપારીઓ તેમનો રાજગાર ચલાવી શકે છે, પરંતુ તેમને અત્યંત અપમાન સહેવું પડે છે વસતિ તો, લોકોને સરકાર ગીરમીટમાં લઈ ગઈ તેથી વધતી ગયેલી. હવે ગીરમીટ પદ્ધતિ બંધ કરવામાં આવી છે એટલે, દક્ષિણ આફ્રિકાની હિંદી વસતિ, જે તેમના તરફ સારા વર્તાવ કરવામાં નહિ આવે તો, ધીમે ધીમે ઘટતી જશે અને છેવટે સમજાગી નહિ થઈ જશે. એટલે આપણે માટે તો સલાહજ નથી. આપણામાંથી ટાઇની એવી ઇચ્છા નથી કે, ત્યાં જઈને તે દેશમાં ભરતી કરવી. પરંતુ યુરોપીય કામ, ત્યાં હાથ જે હિંદી કામ છે તેના ઉપર એવો શક લાવે છે. હિંદીઓ ઉપર એવો શક લાવવામાં પણ આખો હતો કે, તેઓ હિંદમાંથી હિંદીઓને ત્યાં બોલાવીને જ્યાં ખતી શકે ત્યાં તેમને ભરી દેવાના પ્રયત્નમાં છે. શ્રીયુત ગાંધી અને તેમના સાથીઓ એટલું સમજી ગયા છે કે, જ્યાં સુધી યુરોપીયોના મનમાં આ લાય ભરાઈ રહ્યો છે ત્યાં સુધી સ્વતંત્ર હિંદીઓનાં ખીખાં દુઃખો દૂર થવાનો સંભવ નથી. અને તમે જોઈ શકશો કે દેશાન્તર વસવાટ કરવાના પ્રતિબંધના દુઃખ કરતાં ખીખાં દુઃખો ઘણાંજ વધારે દુઃસહ છે. આપણે અહિં શું કરીએ છીએ તેની સાથે તેમને (યુરોપીય લોકોને) સંબંધ નથી દક્ષિણ આફ્રિકાવાસીઓને આ દેશમાં આપણે શું કરીએ છીએ તેનું દરકાર નથી. આપણે અહિં શું કરીશું તેની તેમને અલ્પધરી જાણ નથી. તમે અહિં ગમે તેટલી ચળવળ કરો તેને, તેઓ ગણના નથી. તેમને તો શ્રીયુત ગાંધીએ સત્યાગ્રહની ચળવળ ઉભી કરી તેની ત્યાં કાંઈ ચળવળ ઉભી થાય તેની ફીકર છે. દેશાન્તર વસવાટના પ્રયત્ન ઉપર દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓ ચળવળ ઉભી કરે તો જરૂર તેમનો લાય વિશેષ યાદો થાય. જે ત્યાં હિંદી કામ કાંઈ ચળવળ ન કરે તો તેમને

ભય રાખી જાય. શ્રીયુત્ ગાંધી અને તેમના સાથીઓ સમજે છે કે, દેશાન્તર વસવાટના પ્રશ્ન ઉપર આટલું ક્યાં પહોં, તે પ્રશ્નને ઝેટલેથી પડતો મૂકવો ઝેજ હીક છે. આગળ ઉપર જ્યારે કોમ વધારે બળવાન થાય, જ્યારે તે કોમને હિંદુસ્તાન તરફથી અત્યારે મળ્યો છે તે કરતાં વધારે સારો ટેકો મળે, અને સરકારમાં પણ હિંદીઓનું વિશેષ વજન પડે ત્યારે પ્રશ્ન ફરી ઉપાડ્યો હોય તો હીક. અથવા ભવિષ્યની પ્રજા આ પ્રશ્ન ફરી ઉપાડી લે અને તેને વધારે આગળ ધપાવે. પરંતુ અત્યારે તો, કોઈ પણ રીતે આ સંબંધે વધુ કરવું શક્ય નથી; અને તેથી શ્રીયુત્ ગાંધી આ પ્રશ્નને આટલેથીજ રહેવા દેવામાં સંતોષ માને છે. આપણે જેમ કાન્ગ્રેસમાં કરીએ છીએ તેમ—એક વખત એક સુધારો લઈને, બીજા બધાને પાછળ મૂકી, તેનેજ ખાસ આગળ કરીએ છીએ; વળી બીજા વાર બીજો સુધારો લઈને, બીજા બધા પાછળ રાખીએ છીએ અને તેનેજ માટે આગ્રહ કરીએ છીએ. તેના જેવુંજ આ છે. તેઓએ પણ આ પ્રશ્ન ઉપાડ્યો, અને તેને માટે લડત ચલાવી. અમુક સ્થિતિએ તેને લાવીને ત્યાં પડતો મૂક્યો. તેમ કરવામાં તેમણે કાંઈના પણ, ત્યાંના કે આ દેશના કોઈ પણ હિંદીઓના—હકને લેશ માત્ર પણ ભોગ આપ્યો નથી કે ત્યાગ કર્યો નથી.

હવે, તેમને બીજાં ક્યાં દુઃખો વેડવાં પડે છે તેનો વિચાર કરશો તો તમને તરત લાગશે કે આપણી હેરાન થઈ ગયેલી, બીખારી થઈ ગયેલી, થાકી ગયેલી હિંદી કોમ એવાં અસહ્ય દુઃખો વેડી રહી છે કે, દેશાન્તર વસવાટની સ્વતંત્રતા માટે લડવાનું તેનાથી બની શકે તેમ નથી. આપણે સામાજિકમાં સમાન પ્રજાધિકારની વાતો કરીએ છીએ, અને એમ કહેવાય છે કે, દેશાન્તર વસવાટની છૂટ વિના, સમાને પ્રજાધિકાર હોઈ શકે નહિ. પરંતુ મારા મિત્રો, આ દેશમાં ધણીએ બાબતોમાં આપણને સમાન પ્રજાધિકાર નથી. ઝેટલે આપણી ફરિયાદ કાંઈ એકલા દેશાન્તર વસવાટ બાબતની નથી, પરંતુ સમાન અથવા સ્વતંત્ર પ્રજાધિકારનો પ્રશ્ન, દેશાન્તર વસવાટના પ્રશ્ન સિવાય બીજા પણ

પ્રત્યેકમાં વિશેષ સમાવેશ છે. સાધારણ રીતે તમે આમ કહી શકો:-
 ને અમને શહેનશાહતની ખીજ પ્રગળાવી તદ્દન સમાન ગણતા હો તો
 પ્રથમ દક્ષિણ આફ્રિકામાં જે રીતે યુરોપીય લોકો જઈ શકે છે તેજ
 રીતે જવાની અમને છુટ હોવી જોઈએ અને ખીજું ત્યાં ગયા પછી જે
 રીતે યુરોપીય લોકો ત્યાં રહે છે તેજ રીતે અમને પણ ત્યાં રહેવા દેવા
 જોઈએ. આ પ્રશ્ન પણ સમાન અને સ્વતંત્ર પ્રશ્નધિકારનોજ છે. હવે
 આ ખીજ સમાનતામાં આડ કે નવખાખતનો વિચાર કરવાનો છે. ને
 આપણને શહેનશાહતની ખીજ પ્રગળી સમાન ગણવામાં આવે તો, ગમે
 ત્યારે થોડા વખતને માટે આપણી મરજી પ્રમાણે આપણે તે દેશમાંથી
 બહાર જઈ શકીએ અને ત્યારે આપણે પાછા જવું હોય ત્યારે કોઈ પણ
 જાતની અટકાવત, અડચણ કે મુશ્કેલી વિના આપણે ત્યાં જઈ શકીએ.
 એક હિંદીને, હિંદુસ્તાન જઈ આવીને ત્યાં પાછા દાખલ થવામાં, એક
 અંગ્રેજને ઇંગ્લેન્ડ જઈ આવીને પાછા દાખલ થતાં જેટલી અડચણ
 પડે તે કરતાં જરા પણ વિશેષ અડચણ પડવી જોઈએ નહિ. ખીજું,
 દક્ષિણ આફ્રિકામાં કોઈ પણ હિંદીને એક પ્રાન્તમાંથી ખીજા પ્રાન્તમાં
 જવા આવવામાં કોઈ મુશ્કેલી હોવી જોઈએ નહિ. દાખલા તરીકે કેપમાંથી
 ટ્રાન્સવાલમાં અને ટ્રાન્સવાલમાંથી ઓરેન્જિયામાં તે ખીજા અડચણે જઈ
 શકે તેમ હોવું જોઈએ. ત્રીજું, હિંદીને શહેરના જે ભાગમાં રહેવું હોય
 ત્યાં રહેવાની છુટ હોવી જોઈએ. એટલી શરત ભલે હોય કે, તે ભાગની
 સાધારણ રહેણી હોય તે પ્રમાણે તેણે રહેવું જોઈએ. ચોથું, હિંદીને
 જમીન અને ખીજા સ્થાવર મીલકત પ્રાપ્ત કરવાનો અને ધારણ કરવાનો
 હક્ક હોવો જોઈએ. પાંચમું, યુરોપીયની માફકજ, તેના જેવીજ શરતોએ,
 હિંદીને પણ કોઈ પણ વેપાર કે ધંધોરોજગાર કરવાની છુટ હોવી
 જોઈએ. છઠું, હિંદીઓનાં છોકરાં માટે, યુરોપીય છોકરાં સારું જગવણીની
 જેમ રાજ્ય તરફથી વ્યવસ્થા થાય છે તેજ પ્રમાણે વ્યવસ્થા થવી
 જોઈએ. સાતમું, ખીજા કોમો ઉપર ન હોય એવી ખાસ અધિકાર-
 દીનતાઓ અને બોબ હિંદીઓ ઉપર મૂકવામાં આવ્યા છે તેમાંથી
 તેમને મુક્ત કરવા જોઈએ. આઠમું, સરકારી નોકરીઓ જેમ યુરોપીય

રહ્યું હોય તે, દક્ષિણ આફ્રિકાના દ્વાર આ દેશના લોકોને અપાધિત દેશાન્તર વસવાટ માટે ખુલ્લા મુકાબનાના પ્રયાસમાં વાપરવાની તમે આજ રાખો છો ? વધારે હિંદીઓ ત્યાં જાય તેની તેમને અડચણ નથી તેથી તો તેમને ઉલટો લાજ છે, કારણ કે લડત તેઓ ચલાવી રહ્યા છે તેમ બળતો ઉમેરો થશે. તમને ત્યાં જવા દેવામાં ન આવે તો તે અધિકાર-હીનતા તમારી છે તમારામાં પાણી હોય તો તેને માટે ભારે ચળવળ ચલાવો દેશમાં ફરી વળો અને જે જનનો આત્મભોગ શ્રીયુત્તર ગાંધીએ અને ખીજાઓએ આપ્યો છે તેવો તમે આપો અને પછી દક્ષિણ આફ્રિકામાં અપાધિત દેશાન્તર વસવાટના દક્ષ માટે આગ્રહ કરો. ઘેર બેઠે મેરે શ્રીયુત્તર ગાંધી જેવા માણસ ઉપર ટીકા કરવી એ બહુ રહેતી વાત છે આપણામાં પામરતાની મજા નથી એ તો ઉધાડી વાત છે, અને તે છતાં આપણામાંથી કાર્પ પુરુષ આગળ નીકળી આવે છે તો આપણે ઘરને ખૂલે ભેગ ભેગ તેના ઉપર ટીકા કર્યા કરીએ છીએ અને કેટલીકવાર તો તેનાં છોતરા પાડી તેના સાનપાસણા લુહા કરી નાખીએ છીએ સત્તારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, ગાદપા ઉપરથી તમે જોઈ શકશો કે, શ્રીયુત્તર ગાંધી અને તેમના સાથીઓએ જે માર્ગે મહાશ્વ કર્યો છે તે તદ્દન પાજખી છે અને અલ્પ મેડે જેઓ ટીકા કરી રહ્યા છે તેઓ ત્યાં હોય તો ખીજો માર્ગ લે નહિ એટલે હવે દક્ષિણ આફ્રિકાની હિંદી કામગીરી પ્રવૃત્તિ આ નવ દુનિયા દૂર કરાવના તરફ વળી છે. તે દરેકના સબધે ઓછું જામ્યું મોન કરીશ

પ્રથમ દુનિયા, દેશમાંથી બહાર ગયા પછી જ્યારે ઇચ્છા હોય ત્યારે પાછા નહિ જઈ શકવાની બાબતનું છે આમાં દેશાન્તર વસવસાટના કાયદાના અમલનો સમાવેશ છે. દેશાન્તર વસવાટનો કાયદો જે લોકો ત્યાં પહેલીજ વાર જાય તેમને લાગુ પડે છે જે ત્યાં ગયેલા હોય તેમને લાગુ પડતો નથી. જે દેશમાંથી બહાર ગયા પછી તેમની ત્યાં પાછા જવાની ઇચ્છા હોય તો તેઓ ત્યાંના નિવાસી રૂપે એટલે તે બાબત તેમને માટે બની રહે તેટલી સરગતા હોવી જોઈએ પરંતુ આજકાલ દક્ષિણ આફ્રિકામાં આ વસ્તુ તો લોકોને માટે બારેમા ભારે, મુશ્કેલમાં મુશ્કેલ અને બને તેટલી ત્રાસદાયક કરી મૂકાયેલી છે મુંબાઈમાં મેં

આપણુ કયું તેમાં એક બે દાખલા આપ્યા હતા. હું ધારું છું કે, તે હું ફરી કહું તોપણ હરકત નથી, કારણ તે ઉપરથી આપણા દેશખંધુ-ઓને ત્યાં કેવાં દુઃખ ખમવાં પડે છે તેનો તમને ખ્યાલ આવશે. ચારે વસાહતોમાં કેપ કોલોની બહુ પ્રાગતિક* છે. છતાં ત્યાં પણ જે હિંદીને તેની હદની બહાર જવું હોય તેને એક રજમચીટ્ટી લેવી પડે છે. તેમાં તેને પાછા આવવાની મુદત પણ લખેલી હોય છે. આવી રજમચીટ્ટી લઇને તે બહાર જઈ શકે છે. તેણે રજમચીટ્ટીમાં લખેલી મુદતની અંદર પાછા દાખલ થઈ જવું જોઈએ. પરંતુ દેશાન્તર વસવાટ ખાતાના કાર્યકારી અમલદારને કાયદા મુજબ આ બાબતમાં છુટ આપવાની ઘણી મુખત્યારી આપેલી હોય છે. હું ત્યાં પહોંચ્યો તે અરસામાંજ, એક એવો બનાવ બન્યો, જેમાં આ કાયદા તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચાયું. આવા ઘણા બનાવ બને છે, તેમાંના આ એક નમુના રૂપે છે. એક માણસ, તેના ભાઈઓ કે બેનો કાંઈ માંદાં હતાં તેથી, એક વર્ષની રજમચીટ્ટી લઇને હિન્દુસ્તાન આવ્યો. તે પોતેજ માંદો પડ્યો. તેણે તેની સ્ત્રી અને છોકરાંને પોતાના ધંધા ઉપર દેખરેખ રાખવા ત્યાં રહેવા દીધાં હતાં. દક્ષિણ આફ્રિકા વખતસર પહોંચી શકે તેવી રીતે તે હિન્દુસ્તાનમાંથી નીકળ્યો અને જો જહાજ (સ્ટીમર) નિયમસર આવ્યું હોત તો તેની મુદત કરતાં ત્રણ દિવસ વહેલો તે દક્ષિણ આફ્રિકા પહોંચત. પરંતુ દુર્ભાગ્યે તોફાનને લીધે જહાજ ચાર દિવસ રોકાઈ ગયું અને પેલો માણસ એક દિવસ મોડો પહોંચ્યો. દેશાન્તર વસવાટ ખાતાના અમલદારે કાયદાનો હેતુર્થ નહિ, પણ શબ્દાર્થ ફરિને તેને પાછો કાઢ્યો. જો કે પેલા માણસનો કાંઈજ વાંક ન હતો એ સ્પષ્ટ હતું. આતું પરિણામ શું આવ્યું? એટલુંજ કે પેલો માણસ તદ્દન પામમાલ* થઈ ગયો. તેને તેની સ્ત્રી તથા છોકરાંને પાછાં બોલાવી લેવા પડ્યાં અને દુકાન બંધ કરવી પડી, કારણ બીજા હિંદીઓને પરવાના આપવામાં આવતા નથી એટલેકાંઈ તેની દુકાન સંભાળે તેમ ન હતું. બીજા માણસને સોંપી શકાય નહિ એટલે, તેને બધો માલ જુનાની કીંમતે વેચી નાંખવો પડ્યો અને

ત્યાંના કેટલાંક વર્ષો સુધીના વસવાટ પછી તેને હિંદ પાછા આવવું પડ્યું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓને અમાધિત વસવાટ કરતા અટકાવવામાં આવે છે તેના કરતાં આના મનાવો ત્યાંના હિંદીઓને ગાંડા બનાવી મૂકે છે. જો કે આપણને આ એક હાડમારી વાગે છે પણ તેની હાડમારી તો આપણા દેશમાં આપણે ધણીએ ભોગવીએ છીએ હથીઆર નહિ રાખવાનો કાયદો, લશ્કરમાં વાહનનો પ્રતિબંધ અને બીજા એવા ધણા પ્રતિબંધ આપણા ઉપર મૂક્યા છે. તેજ પ્રમાણે દેશાન્તર વસવાટનો પ્રતિબંધ પણ અમુક હદની અંદર અનિવાર્ય છે એમ માની લઈએ. નાનાલ અને કેપ કોલોનીઆ વળી એક બીજી હડીકત બને છે તેને માટે ત્યાં કાંઈ કાયદો નથી. નાતાલ અને કેપ કોલોની આગળ વધેલા પ્રાન્તો છે, ટ્રાન્સવાલ અને ઝાંબે-જીવા ચોખ્ખા એશિયા વિરુદ્ધ છે અને અત્યંત મતાંધ છે. નાતાલમાં અમુક સમય સુધી ત્યાં રહે તેઓને નિવાસહક્રતુંx પ્રમાણુપત્ર આપનામાં આવે છે. તેનો અર્થ એમ છે કે તે પ્રમાણુપત્રથી તમે દેશમાથી બહાર જઈ શકો અને ગમે ત્યારે પાછા ફરી શકો. પરંતુ કાંઈ દગોકપટ થાય નહિ તેની અથવા જે માણસ દેશમાથી બહાર ગયો હોય તેજ માણસ દેશમાં પાછો આવે કે નહિ તેની ખાતરી કરવા માટે તે પ્રમાણુપત્રના ધારણ કરનારની ઉપલ તપાસ કરવાનો દેશાન્તર વસવાટ ખાતાના અમનદારને અધિકાર હોય છે. લગભગ આજ સુધી આ કામ ખાસ મુશ્કેલી વિના ચાલતું હતું પરંતુ થોડા વખત ઉપર દેશાન્તર વસવાટખાતાના અમનદારે ખોતાની મુખત્યારી બહુ સખ્તાઈથી વાપરવાના ઇરાદાથી એક માણસની, તે ન્યારે વસાહતમાં દાખલ થયો હશે તે સમયની તેની જીંદગીની અત્યંત ઝીણી ઝીણી વિગતોની ઉપલ તપાસ કરી. દરેક માણસનાં નામ નોંધેલાં હોય છે, તેમના સિરનામાં નોંધેલાં હોય છે અને તે ક્યાં ક્યાં જાય છે અને શું કરે છે તે નોંધેલું હોય છે. એક માણસ ૧૫ કે ૧૬ વર્ષ ત્યાં રહ્યો, ત્યાર પછી ખોતાને તો કાંઈ મુશ્કેલી નહિ નડે એમ ચોક્કસ ધારીને ખોતાનું પ્રમાણુપત્ર લઈને તે બહાર ગયો. પરંતુ વસાહતમાં

પાછો ફર્યો ત્યારે તેને પહેલુંજ, તમે ક્યાં રહેતા હતા, ક્યો ધંધો કરતા હતા, પહેલા વર્ષમાં કેટલું કમાયા અને આવી બીજી બાબતો પૂછવામાં આવી. પ્રથમ જે લખેલું હતું તેમાં અને તેના જવાબમાં જરા ફેર પડ્યો એટલે પેલા માણસને કહેવામાં આવ્યું કે તમારે પ્રમાણપત્ર બનાવડી છે અને તમને દાખલ કરવામાં આવશે નહિ. હું એમ પૂછું છું કે તમને અત્યારે અગાઉના પૂછવામાં આવે કે ગયા વર્ષમાં આજ સમયે તમે શું કરતા હતા તો તમારામાંથી કેટલા તેનો ઉત્તર આપી શકશો ? તમને એકાએક આવો સવાલ પૂછવામાં આવે તો તમે શું કરો ? આવા સવાલ ૧૫ કે ૧૬ વર્ષ પછી પૂછવામાં આવે તો આવા ગરીબ અગાઉના માણસો બીચારા શું ઉત્તર આપી શકે ? આને લીધેજ નાતાલમાં, તેમજ બીજા એક એવા કાયદાના અમલને લીધે કેપ કોલોનીમાં, હિંદી કામ હતાશ થઈ ગયું છે.

આ તો પહેલા દુઃખની કથની ચર્ચ. બીજું દુઃખ, દેશમાં ને દેશમાં એક લાગમાંથી બીજા લાગમાં જવા આવવાની પરવાનગી લેવા સંબંધીનું છે. દૂ-સવાલની હદ ઓળંગીને ઓરિજીયામાં અથવા કેપ કોલોનીમાંથી નાતાલમાં અમુક પરીક્ષા પસાર કર્યા સિવાય જઈ શકાતું નથી. કોઈ માણસને, પોતાના ધંધાનું મુખ્ય મથક ડરબન હોય અને જેહાનીસબર્ગમાં તેની શાખા હોય, તો રજીસ્ટ્રી લીધા સિવાય તે તેની શાખાની દુકાને જઈ શકે નહિ. આવા આવા પ્રતિબંધો બહુજ હિરાનકર્તા છે. હિંદીઓનાં જીવન તે કડવાં બનાવી દે છે.

ત્રીજું દુઃખ, જ્યાં મરજી હોય ત્યાં રહેવા સંબંધીનું છે. દૂ-સવાલમાં એવો કાયદો છે કે હિંદીઓ અમુક વિલાગમાં રહી શકે. પરંતુ આપણા દેશમાં આ કાયદાની અવગણના કરવામાં આવ્યા છે, કારણ અધિકારીઓના હાથમાં બીજો કાંઈ ઉપાય નથી. તેને માટે કાંઈ દંડ કે સજા ઠરાવેલી નથી, એટલે કાયદાનું ઉલ્લંઘન થઈ શકે છે. હમણું એક બીજો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો છે. તેને 'સુવર્ણ કાયદો' કહે છે. કોઈ ભૂમિમાં સુવર્ણ જડી આવે તો તેને સુવર્ણ ભૂમિ કહે છે અને હિંદીઓને તેનાથી દૂર અમુક નક્કી કરેલા વિલાગમાં રહેવું પડે છે.

આપું દૂન-સવાલ સુવર્ણથી ભરેલું છે અને તેથી આપું દૂન-સવાલ સુવર્ણજ્વમિ ગણાય છે. અમુક જ્વમિને સુવર્ણજ્વમિ દરવી એટલે તમે ગમે તેના હો, તમારામાંના સારામાં સારાને પણ ધરત્યાર છોડીને ચાલ્યા જવું પડે છે અને શહેરથી ત્રણ ચાર કે પાંચ માઈલ દૂર, નક્કી કરેલા વિભાગમાં તમારે રહેવું પડે છે; તમારે ગરજ હોય તો તમે ત્યાં રહો રહો તમારો ધંધો ચલાવો, નહિ તો દેશ છોડીને ચાલ્યા જાઓ. આમ અમુક વિભાગમાંજ રહી શકાય એ પણ એક ભારે દુઃખ છે અને હવે વર્ણના માણસોને તે વિશેષ સાંભે છે.

વળા એક પ્રશ્ન, દૂન-સવાલમાં જમીન અને બીજી સ્થાવર મૂલકનું ખારણું કરવાનો છે. તમે જમીન લઈ શકો નહિ, તમે ઘર લઈ શકો નહિ, તમે મકાન બાંધી શકો નહિ. તમને વધારેમાં વધારે માત્ર દસ વર્ષને પટેજ જમીન મળી શકે. દસ વર્ષમાં જે જમીનનો પટો પૂરો થાય તેવી જમીન ઉપર કોઈ મકાન બાંધી નહિ. આરેન્જમેન્ટમાં તો તમે એટલું પણ ન કરી શકો. જમીનના માલેક બનવાની વાત તો બાજુએ રહી, પણ ત્યાં તો તમે ભાડુત કે ખેડુત પણ થઈ શકતા નથી.

વેપાર અને બીજા ધંધાઓના સંબંધમાં સમય એવો કટાકટીનો આવી ગયો છે કે, તે બાબત ધણીજ સખ્ત લડત ચલાવવાની જરૂર પડશે અને અહિંથી આપણે હિંદી કામને મદદ ન કરીએ તો મને લાગે છે કે, હિંદી કામ ટકી શકશે નહિ આ પ્રશ્ન ત્યાંના ગ્રીમંત હિંદીઓને વધારે લાગુ પડે છે, અને તેમાં લાખો રૂપીઆનો સત્તા સમાયેલો છે. કેપ કોલોની તેમજ નાતાળમાં વેપાર કરવાના પરવાના દર વર્ષે બદલાવવા પડે છે. આ પરવાના સ્થાનિક સત્તાધીશો તરફથી આપવામાં આવે છે. આ સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં નહાના યુરોપીય વેપારીઓ પણ હોય છે. તેઓ વેપારની બાબતમાં હિંદીઓના હરિફ હોય છે તેમાંના ધણીખરા યુનિસિપાલિટીમાં પણ હોય છે અને હિંદી વેપારીઓ સાથે તેઓ હરિફાઈમાં ઉતરી શકતા ન હોવાથી, હિંદીઓને પ્રાયમાલ કરી નાંખવામાં તેમનું હિત સમાયલું છે. હિંદીનું ખર્ચ ઓછું હોય છે, તેથી વેપારમાં તેના યુરોપીય હરિફને તે રહેણાંથી દરવી શકે છે. તેથી યુરોપીય

વેપારી ગમે તેમ કરી હિંદીને કાઢવા ઇચ્છે છે. કાંઈને કાંઈ બહાનું કાઢીને આબરૂદાર વેપારીઓના પરવાના પણ રદ કરવામાં આવે છે. અત્યારની રાજ્યનીતિ નવા પરવાના નહિ આપવાની છે. જો નવા પરવાના ન આપવામાં આવે તો તે વેપારીઓનાં સંતાનો શું કરે? પરવાના તો ધીમે ધીમે પાંછા જેથી લેવામાં આવે છે. દેશમાં જો તેઓ જમીન લઈ શકે નહિ અને વેપાર કે કાંઈ બીજાં ધંધાં કરી શકે નહિ તો પછી તેમણે શું કરવું? વસાહતોની નીતિ હિંદીઓને એવા હેરાન કરવાની છે કે, તેઓ તેમની મેળે દેશ છોડીને ચાલ્યા જાય. આ સ્થિતિ છે.

વળી ત્યાં કયાંય પણ બાળકોની કેળવણી માટે બીજકુલ સવડ નથી. ખ્રીસ્તી પાઠશાળા તરફથી થોડું કાંઈક કરવામાં આવે છે અને આપણાં લોકોએ થોડીક પ્રાથમિક શાળાઓ સ્થાપી છે. ઉચ્ચ શિક્ષણની વાત તો રહી, પરંતુ આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક પણ માધ્યમિક શાળા નથી કે એક પણ સિદ્ધપાળા નથી. બાળકો અસાન અને અધિકારમાં ઉછરે છે અને તેને પરિણામે તેમની નૈતિક અવનતિ થાય છે. મરકાર, બાળકોને કેળવણી આપવા ઇચ્છતી નથી તેવું એક કારણ તો એ છે કે, જો તેઓ કેળવણી પામે તો આગળ ઉપર મતાધિકારની માંગણી કરે. હું ત્યાંના મંત્રીઓને મળ્યો ત્યારે મેં તો તેમને કહ્યું કે, હિંદીઓ અત્યારે મતાધિકારનો પ્રશ્ન નથી ઉઠાવતા તેથી તેમણે તે હક છોડી દીધો છે, એમ સમજવાનું નથી. આજે તેઓ જેમ સરકારી નોકરીનો સવાલ ઉઠાવતા નથી, તેજ પ્રમાણે આ સવાલ પણ ઉઠાવતા નથી, કારણ તેમાં કાંઈ વળે તેમ નથી. તેજ પ્રમાણે તેમને દેશાન્તર વસવાટના પ્રશ્નના સંબંધમાં એમ લાગ્યું કે, આથી વધારે કાંઈ યદ્ય શકશે નહિ એટલે તે પ્રશ્ન પણ અમુક સ્થિતિએ લાવીને તેમણે છોડી દીધો. હિંદીઓને સરકારી નોકરી મળવાના કે મતાધિકાર પ્રાપ્ત કરવાના પ્રશ્નની સમાન કક્ષાએ લાવીને તે પ્રશ્ન તેમણે છોડી દીધો. પરંતુ સરકાર એમ માને છે કે, જો હિંદીઓનાં બાળકો કેળવણી પામશે તો તેઓ મતાધિકારની માંગણી કરશે. એટલા માટે તેમની કેળવણી સારૂ તેઓ વ્યવસ્થા કરતા નથી. આ બાબતમાં સરકાર પોતાની ફરજ ન બજાવે તો આપણે કામને મદદ કરવી જોઈએ.

તેઓ આપણા લાઇઓ છે અને તેમનાં બાળકો પ્રત્યે તેઓ નેમની દરજ્જા અદા કરી શકે તે સારૂ આપણે તેમને નાણાંની મદદ કરવી જોઈએ.

આ હર્ટુ દુઃખ ચર્ચુ. પછીનો પ્રશ્ન ખાસ અધિકારહીનતાઓ અને બીજા બોલઓમાંથી મુક્ત થવાનો આવે છે. જો આપણે યુરોપીયોની સમાન હોઈએ તો તેઓ જેમ આવી જાતની ખાસ અધિકારહીનતાઓ અને બોલમાંથી મુક્ત છે તેમ આપણે પણ હોવા જોઈએ. હું સામાજિક અધિકારહીનતાઓ અને બોલઓ સંબંધે કહી ગયો છું. હવે હું એક એવા બોલ સંબંધે બોલવા માંડું છું જે, કોઈ પણ સરકાર, કોઈ પણ સ્થળે, કોઈ પણ પ્રજા ઉપર નાંખે તો, કેટલેક અંશે તે અત્યંત ત્રાસદાયક ગણાય. આ ત્રણ પાઉન્ડ (૩. ૪૫)નો વેરા અથવા કર છે. સત્તારીઓ અને સદગૃહસ્થો, ત્રણ પાઉન્ડના વેરા સંબંધી બાજુ મંડપમાં જે કેટલીક દીકાઓ સાંભળી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે, તે દેશમાં ત્રણ પાઉન્ડના વેરાને લીધે આપણા દેશભાઈઓને કેટકેટલા દુઃખ વેડવાં પડે છે તેનો દીકા કરનારાઓને ખ્યાલ નથી. ગીરમીટમાંથી છુટા થયેલા મજૂરોને તથા તેમના વંશજોને તે દેશમાં ખાતર રહી શકવા માટે આ ત્રણ પાઉન્ડનો વેરા આપવો પડે છે. ૧૬ વર્ષની ઉપરના દરેક મરદ અને ૧૩ વર્ષની ઉપરની દરેક સ્ત્રી ઉપર આ વેરા નાંખેલો છે. ૧૬ વર્ષની ઉપરનો મરદ અને ૧૩ વર્ષની ઉપરની સ્ત્રી અથવા છોકરી, સરકારને દર વર્ષે આ ત્રણ પાઉન્ડનો વેરા ન આપે તો સખ્ત મજૂરી સાથેની કેદની સજાને પાત્ર થાય છે. સ્હેલાઈથી ત્રણ પાઉન્ડ આપી શકે એવા શ્રીમંત માણસો ખસેથી નહિ, પરંતુ ગરીબ મજૂર વર્ગ ખસેથી, આ વેરા લેવામાં આવે છે. એક દાખલા તરિકે, તમે સાધારણ કુટુંબ એક પ્રુથ, સ્ત્રી અને ૧૩ અને ૧૫ વર્ષની બે છોકરીઓનું હ્યો. આ દાખલો લેવાનું એટલા માટે કહું છું કે, જે એવા કુટુંબો નજરે નેચાં છે, જે, એક કુટુંબ, બાપ, મા, ૧૩ અને ૧૫ વર્ષની બે છોકરીઓ અને બીજા નહાનાં છોકરાં જેમને માટે કાંઈ વારવાનું હોતું નથી, એવું જોયતું છે. આ ચાર માણસોના, માથાદીઠ ત્રણ પાઉન્ડ લેજે તેમને વધુ દલાડે ૧૨ પાઉન્ડ ભરવા પડે છે એટલે મહિને એક પાઉન્ડ થયો. હવે

D I P L A D

પરીઆપ્ત નામનો માણસ હડતાળમાં ગોળીબંદારનો
ભોગ ચસ પડેલો, તેની વિધવા તથા બાળક

એ દેશમાં મરદને સરેરાશ મજૂરી મહિને ૨૫ શીર્ડીંગ મળે છે. સ્ત્રી અને તેની બે છોકરીઓ યાદને, ઘર કામ ઉપરાંત મજૂરી કરે તો, મહિને ૧૫ શીર્ડીંગ કમાઈ શકે. એટલે મહિને કુલ બે પાઉન્ડ થયા. મહિનાની કુલ આવકમાંથી, દર મહિને એક પાઉન્ડ તો વસાહતમાં રહેવાની પરવાનેગી માટે જ આપવો પડે, અને આ પછુ તે વસાહતની આખાદી માટે બાકી અને માએ પાંચ વર્ષ સુધી ગીરમીટીઆ મજૂર તરિકે કામ કર્યા પછી ! બે પાઉન્ડ એટલે. ૩૦ રૂપીઆ. મહિને રૂ. ૩૦ મળતા હોય તેના ઉપર રૂપીએ આઠ આના આવપત વેરે ! આ સ્થિતિનો જરા ખ્યાલ કરો ! તમે આ સમજી શકો તો જ હુઃખ કેટલું સમ્પત લાગતું હશે તે તમારા મનમાં ઉતરે. શ્રીમત ગાંધીએ ગણતરી કરી છે કે, આ ત્રણ પાઉન્ડનો વેરો જોમને આપવો પડે તેવા ૨૦,૦૦૦ હિંદીઓ હિંદિશુ આફ્રિકામાં આવે વસે છે. તેમાંથી મહા મુશ્કેલીએ પછુ, આ વેરો ભરી શકે એવા પાંચ કે છ હજારથી વધારે નથી. આ વેરો ભરવો બહુ જ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. નાતાલની ધારાસભાના એક આગેવાન સભાસદ, જે કેટલોક વખત મુખ્ય પ્રધાન હતા, તેમણે બે વર્ષ ઉપર નાતાલની ધારાસભામાં કહ્યું હતું કે આ વેરો ત્રાસદાયક છે. તેને લીધે ઘણા ઘરો ભાંગ્યાં છે, પુરુષો પાપને પંથે જવ્યા છે અને સ્ત્રીઓ નિર્લજ્જ જીવન ગુજારતી થઈ ગઈ છે. તમારા પોતાના ભાઈઓની ત્યાં આ દશા થાય છે. ૨૦,૦૦૦ માણસોને આ વેરો ભરવો પડે છે. તેમાંથી માત્ર પાંચ કે છ હજાર મહા મુશ્કેલીએ તે ભરી શકે છે. તેમની સ્થિતિ ખરાબ જ ગણાય. પરંતુ બાકીના ૧૪ કે ૧૫ હજારની સ્થિતિ તેમનાથી પછુ ખરાબ થાય છે. તેઓ પોલીસના ભયમાં ને ભયમાં રહે છે, ક્યારે તેમને પકડશે અને વેરો નહિ ભરવાના અપરાધ માટે મેંજસ્ટ્રેટ સમક્ષ ખડા કરશે તે તેમને ખબર પડતી નથી. જે કાંઈ તેમને મળે તે તેઓ પોલીસને ભાંડવ તરિકે આપી દે છે અને જીજ્ઞાસુ રહે છે. આ સ્થિતિની કલ્પના કરો. ત્યાંની કુલ વસતિ ૧૫૦,૦૦૦ ની છે; તેમાંથી ૧૨૦,૦૦૦ નાતાલમાં રહે છે. તેમાંના ૨૦,૦૦૦ આ દશા ભોગવી રહ્યા છે અને હજી બીજા ૪૦,૦૦૦ ગીરમીટમાં કામ કરે છે. તેમની ગીરમીટની મુદત પૂરી

એટલે તેઓ પણ આ દશામાં આવી પડશે. આ કાંઈ ન્હાનીસુની વાત
 ? તમે આને ન્હાનીસુની ગણી શકો છો ? ત્રણ પાઉન્ડનાં વેરા ભરનારા-
 ની એક સભામાં હું હાજર હતો. ત્યાં એક અત્યંત કરુણાળનક અને
 હૃદયભેદક ખનાવ બન્યો, તે મને યાદ છે. તે સભામાં પાંચ હજાર
 માણસો હાજર હતા. સર્વેવ ગુમાવી બેઠેલા અને હૃદયભ્રમ થયેલા
 એક માણસને ચિત્તભ્રમ થયેલો હતો. તે ત્રણ પાઉન્ડના વેરા મંબંધી
 કવિતાઓ લખ્યા કરે છે. પોલીસ પકડે ત્યારે જેલમાં જાય છે અને
 ત્યાંથી છુટે ત્યારે પાછો ત્રણ પાઉન્ડના વેરા મંબંધી કવિતાઓ લખે છે,
 અને દેશમાં ગાતો શરૂ છે. તે તદ્દન ભ્રમિત થઈ ગયો છે. આજ પ્રાન્તમાંથી
 આરાહની એક ૬૫ વર્ષની ડોસી-તેનો ચિનાર મને હાલ પણ યાદ છે અને
 જ્યારે જ્યારે તે મારા મન આગળ ખડો થાય છે ત્યારે ત્યારે મને
 દુઃખ થઈ આવ્યા વિના રહેતું નથી-તે ૬૫ વર્ષની ડોસીએ આરીને
 મને કહ્યું કે, હું ૭ વખત જેલમાં જઈ આવી છું. ત્રણ પાઉન્ડના વેરાનું
 કેટલું ભારે દુઃખ આ લોકો વેડી રહ્યા છે તે હવે તમને સમજશે.

પછીનો સવાલ/સરકારી નોકરીનો છે. હિંદીઓને સરકારી નોકરી
 મળી શકતી નથી. કોઈ પણ વસાહતમાં હિંદી સરકારી નોકરીમાં દાખલ
 થઈ શકતો નથી. એક બે પારસીઓ ગમે તેમ કરીને દાખલખાતામાં
 દાખલ થઈ ગયા હતા, તેમને પણ કાઢી ત્રુકવામાં આવ્યા છે. હવે કોઈ
 હિંદી, સરકારી નોકરીમાં દાખલ થઈ શકતો નથી. આ દેશમાં તે પ્રમાણે
 કરવામાં આવે તો શું થાય તેનો વિચાર કરો. પછી તમને ખબર પડશે
 કે દેશાન્તર વસવાટનો પ્રશ્ન વિશેષ અગત્યનો છે કે સરકારી નોકરીમાં
 દાખલ થવાનો. પરંતુ ત્યાં લોકોને આ વિષે બહુ લાગેતું નથી, કારણ
 ત્યાં ભણેલા બહુજ ઓછા છે. લોકોને કેળવણી આપવામાં આવતી નથી
 અને જે થોડા ધણા ભણેલા છે તેઓ સરકારી નોકરીની પરવા રાખત
 નથી. પરંતુ જે કામમાંથી દરેકને સરકારી નોકરીમાંથી ખાતલ ગણવામાં
 આવે, તે કામ હમેશાં પગલજ રહે.

ઉદ્યોગ સવાલ મતાધિકારનો છે. કેપ કોલોનીમાં, આપણા લોકોને
 થોડો મતાધિકાર છે. તેઓ રાજકીય મતાધિકાર ભોગવે છે તેમ

મ્યુનિસિપલ મતાધિકાર પણ ભોગવે છે. હું જણાવી ગયો કે ત્યાં બલેસા બહુજ ઓછા છે. તેઓ રાજકીય મતાધિકારની પરવા રાખતા નથી. તેઓ જઈને તેમનાં નામ નોંધાવતા નથી. નાતાલમાં તેઓ મ્યુનિસિપલ મતાધિકાર ભોગવે છે. પરંતુ તેઓ રાજકીય મતાધિકાર ભોગવતા નથી. જો કે એમ જણાય છે કે, સને ૧૮૯૭ પહેલાં તેઓ તે ભોગવતા હતા. ટાન્સવાલ અને ઝંઝાર-જીયામાં રાજકીય મતાધિકાર નથી. હમણાં નથી એમ નહિ, પરંતુ ત્યાં તો સત્તાધીશોએ નિશ્ચય કર્યો છે કે, તેમનું ચાલે ત્યાં સુધી મતાધિકાર આપવો નહિ. એટલે ત્યાં આપણે રાજકીય મતાધિકાર ભોગવતા નથી. અલગત આવી સ્થિતિમાં હિંદીઓને માટે જાહેર જીવન માટે કાંઈજ ક્ષેત્ર હોઈ શકે નહિ.

આપણા દેશીઓને એ દેશમાં આવી આવી હાડમારીઓ ભોગવવી પડે છે. તેઓ આ હાડમારીઓની સામે લડત ચલાવી રહ્યા છે. તેઓ એમ નથી ધારતા કે, આ હાડમારીઓ એકદમ દૂર થઈ જશે. ત્યાંના લોકોએ સત્યાગ્રહની લડતમાં સર્વસ્વ અર્પી દીધું છે. આપણા ભાઈઓએ લગભગ ૪૦ થી ૫૦ લાખ રૂપિયાની મીલકતનો તેમાં ભોગ આપી દીધો છે. જેઓ એક સમયે શ્રીમંત હતા તે રાંક થઈ ગયા છે. એક સમય એવો પણ આવ્યો હતો કે, પોતાના શુજરાતને માટે માથા ઉપર કાપડની ગાંઠડીઓ લઈ, તે વેચવા તેમને જવું પડ્યું. જેમણે આવા આવા આત્મભોગો આપ્યા તેઓ કાંઈ જમમાં છે એમ નથી. શ્રીમુત્ત ગાંધી ખીસકુલ જમમાં નથી તેમ ખીજ પણ જમમાં નથી. તેઓ જાણે છે અને બરાબર સમજે છે કે, તેમની લડત લાંબી ચાલશે, થકવી નાંખે એવી થશે. પરંતુ તેઓ હિમત છોડે એવા નથી. તેઓ તેમની લડત ચલાવી રહ્યા છે.

આ દેશમાં એવો પ્રશ્ન પૂછાય છે કે, “મિ. ગોખલે ત્યાં જઈને શું કરી શક્યા?” મારા મિત્રો, આપણે પ્રતિનિધિમંડળો ઈંગ્લંડ મોકલીએ છીએ. કોઈ પણ એક પ્રતિનિધિમંડળ ઈંગ્લંડમાં સર્વ કાર્ય એકદમ માધી શકે એમ તમે ધારો છો? પરંતુ આ હિંસચાલનો તેવી રીતે વિચારજ થઈ શકતો નથી. જ્યાં સુધી દાર ઉધડે ત્યાં સુધી

દેશમાં રહેનારાઓએ, આ બાબતમાં આપણી ફરજ બજાવી નથી. મારા એક મિત્ર, જેમને માટે મને ઘણું માન છે, તેમણે કહ્યું કે હું તમે કહો છો તે સમજી શકતો નથી. તેમણે કારણ એ આપ્યું કે,—"આપણે ઘણી સલાઓ ભરી છે." આજ બતાવે છે કે ત્યાંના લોકોને શું જોઈએ છે એને તે માટે આપણે શું કરવું જોઈએ તેનો આપણને ખરાખર ખ્યાલજ નથી. તમે ઘણીએ સલાઓ ભરો. તેથી તેમને કંઈ લાભ થતો નથી. અલબત્ત તમે સલા ભરીને તમારી ઉમ્મદાનુભૂતિ દર્શાવો તે કંઈક ઠીક છે. કંઈજ ન કરો તેના કરતાં એ સાફ છે. પરંતુ તેમને તો મૌથી પહેલી અને વધારે જરૂર નાણાંની મદદની છે. તમે તમારા દેશની સરકાર ઉપર આ બાબત નિરંતર દબાણ કર્યાં કરો એ તેમને જોઈએ છે. ન્યાં સુધી દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા તમારા ભાઈઓ-નાં દુઃખ ટળે નહિ ત્યાં સુધી સરકારને અંપીને બેસવા ન દો. વારંવાર સલાઓ ભરવાથી આપણી ફરજ પૂરી અદા થતી નથી. ત્યાં કેટલું ખર્ચ થયું છે ? હું તમને કહી ગયો કે આટલી ન્હાની સંખ્યાએ-લડતમાં ૪૦ થી ૫૦ લાખ તો ખર્ચ્યાં છે. આતો હું તમને ઓછામાં ઓછા કહું છું. કેટલાક તેથી વધારે પણ ગણતરી કરે છે. પરંતુ આજ સુધીમાં આ દેશમાંથી તમે કેટલા મોકલ્યા ? છેલ્લા ત્રણ વર્ષમાં બધા થઈને દોઢલાખ રૂપિયા મોકલ્યા અને આ દોઢ લાખમાંથી લગભગ રૂ. ૭૫૦૦૦ તો એકજ ગૃહસ્થ મિ. રતન ટાટાએ આપ્યા છે. ત્રીસ કરોડની વસતિવાળા મહોટા દેરો રૂ. ૭૫૦૦૦) આપ્યા સારે, ત્યાં આટલી ભારે વિપત્તિઓની સામે ટકર ઝીંકી રહેલા દુર્ભાગ્ય મનુષ્યોએ ૪૦ થી ૫૦ લાખ શુભાભ્યા ! હવે આ લોકોને માટે વિશેષ કરવું જોઈએ કે નહિ તેનો વિચાર કરવાનું હું તમનેજ સોંપું છું. હું ખૂબ આશા રાખું છું કે તમે તમારું બનતું કરશો. આપણે પહેલાં ગમે તેટલા બૂલ્યા હમણું, પરંતુ મને સંપૂર્ણ આશા છે કે, ભવિષ્યમાં આપણે આપણું કર્તવ્ય સાફ બજાવીશું. જો કે આ પ્રશ્ન આમ દક્ષિણ આફ્રિકાવાસી હિંદીઓનો લાગે છે, છતાં ખરી રીતે આ લડનમાં સામ્રાજ્યમાં આપણા પોતાના સ્થાનનો સંવાદ સમાવડો છે. આપણને આપણી પ્રતિષ્ઠાની પરવા હોય તે દક્ષિણ

આફ્રિકાવાસી આપણા હિન્દી ભાષ્યોની આપણે જરાજર પીકાટોક્તી નોંધ્યો. નહિ તો તેમના ઉપર આકૃત આવી પડી છે તે આપણા ઉપર પણ જરૂર આવશે. આટલું કહીને હું આ કરાવ આપના સ્વીકાર માટે રજા કરું છું.

(આ ભાષણ પૂરું થયા પછી નામદાર ગોખલેના નામનો જય જય નો પુકાર કરવામાં આવ્યો અને તેનો જનિ મંડપમાં ગાથ રહ્યો).

પરિશિષ્ટ.

નામદાર ગોખલેના દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રવાસની રોજનિશી

નામદાર ગોખલેનો દક્ષિણ આફ્રિકાનો પ્રવાસ માત્ર ૨૭ દિવસનો હતો. પરંતુ તેટલા ટૂંકા સમયમાં તે ત્યાંના લગભગ બધાજ આગેવાનોને મળ્યા હતા, લગભગ દરેક અગત્યના સ્થળની મુલાકાત લીધી હતી, ત્યાંના પ્રશ્નોનો ઉડો અભ્યાસ કર્યો હતો, લેક્ચરો પણ મળ્યા હતા, તેમનાં દુઃખો અને તેમની દુરિયાદો તેમનેજ મ્હોડે સાંભળી હતી. વળી પોતાના અભ્યાસથી અને વાળજી દલીલથી તેમણે વસાહતી મંત્રીઓને મ્હાત કર્યા હતા. તેમના પ્રવાસની રોજનિશી પરથી તેમના આ બધા કામનો કાર્ષિક વધારે સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકશે એમ ધારી અમે તે નીચે આપી છે.

સને ૧૯૧૨

તા. ૨૨, અકટોબર.—કેપ ટાઉન ઉત્તરમાં, વસાહતના મંત્રી નામદાર મિ. ફિશરનો પત્ર લખને દેશાન્તર વસવાટ ખાતાના એક અમલદાર મિ. રેન્સિમેન યુનિયન સરકાર તરફથી તેમને લેવા આવ્યા હતા, તેને મળ્યા. બંદર ઉપરથી નૂરખાગ સુધી સરખસ.

મિ. કાર્ટરાર્થ એમ પી સી તથા ઉખુડી મેયર સર ફ્રેડરિક સ્મિથને મળ્યા.

રાત્રે આઠ વાગે સિટી હાઇમાં સ્વાગત. મેયર પ્રમુખસ્થાને. કેપ ટાઉનના આગેવાન મુરોપીય સન્નારીઓ તથા સદ્ગૃહસ્થોની હાજરી. વક્તાઓમાં નામદાર ઉબલ્યુ. પી. શ્રીનર, સર ફ્રેડરિક સ્મિથ, શ્રીયુત ગાંધી, ડૉ. અબ્દરહેમાન તથા ડૉ. ગૂલ હતા. હિંદી કોમ, હિંદુ એસોસિયેશન, તામિલ એસોસિયેશન, અને કેપ કોંક્ણી મુસ્લીમ લીગ તરફથી માનપત્રો.

તા. ૨૩, અકટોબર—જસ્ટીસ સર જેમ્સ રોઝ-ઈન્સ તથા જસ્ટીસ સોલોમન પોતાનાં કાર્ડ મૂકીને ગયા. નામદાર ઉબલ્યુ. પી. શ્રીનર તથા સર ફ્રેડરિક સ્મિથની મુલાકાત લીધી.

રાત્રે ૮ વાગે સ્વાગત મંડળને મળ્યા. ત્યાંની હરકતો સંબંધી ચર્ચા.
તા. ૨૪, અક્ટોબર—નેક નામદાર જોન એક્સ. એરિમન સાથે સિવિલ
સર્વિસ ટ્રસ્ટમાં મુલાકાત.

સવારે ૧૧મ વાગે સ્પેશિયલ સલૂનમાં બેસી કિમ્બર્લી રવાના
થયા. સર ફેડરિક સ્મિથ વગેરે સ્ટેશન પર આવ્યા હતા.

*વેલિન્ગ્ટન આગળ હિંદીઓનું એક પ્રતિનિધિ મંડળ મળ્યું.
તા. ૨૫, અક્ટોબર—ડી આર આગળ હિંદીઓનું એક પ્રતિનિધિમંડળ
મળ્યું. મિસીસ કેનરાઇટ શ્રીનર (આશાધવ શ્રીનર) ને મળ્યા.
કિમ્બર્લીની સ્પેશિયલ ટ્રેનને માડર રિવર આગળ ૨૦૦ હિંદીઓની
એક ટ્રેન મળી.

બીકન્સહિલ્ડ આગળ ત્યાંના મેયર તથા અન્ય ગૃહસ્થો
મળવા આવ્યા.

સાંજે ૫મ વાગે કિમ્બર્લી પહોંચ્યા. ત્યાંના મેયર, મેજર
બ્રાઉનિંગ તથા મિ. ઓટસ લેવા આવ્યા હતા. મિ. વી. સામીને
થેર સરઘસમાં લઇ જવામાં આવ્યા. રાત્રે ૮ વાગે ટાઉન હોલમાં
માનના મેળાવડો. મેયર મિ. ઝેસન પ્રમુખસ્થાને. ધણા આગેવાન
યુરોપીય ગૃહસ્થોની હાજરી. મેયરે સ્વાગતનું ભાષણ કર્યું તથા
માનપત્ર એનાયત કર્યું. શ્રીયુત્ ગાંધી તથા અફ્રિકન પોલિટિકલ
ઓર્ગેનિઝેશનની સ્થાનિક શાખાના પ્રમુખ મિ. આઇઝેક બેશુઆએ
ભાષણો કર્યા.

તા. ૨૬, અક્ટોબર—ખાણોની મુલાકાત લીધી. બ્લોમફેલ્ડમાં હિંદીઓ-
નાં જે ફુ:ખ હોય તે કહેવાનું મિ. જે. એક લેરનને કહ્યું. મિ.
એલિવર એમ. એન એ. ને મળ્યા. સિટી હોલના સપર રૂમમાં
રાત્રે ૮મ વાગે ખાણું. બીકન્સહિલ્ડના મેયર પ્રમુખસ્થાને. લગભગ
૧૫૦ ગૃહસ્થો હાજર હતા તેમાં કિમ્બર્લીના મેયર, મિ. એલિવર
એમ. એન. એ., મિ. ઓટસ વગેરે કિમ્બર્લીના ધણા ખરા આગેવાનો
મળાને ૪૦ યુરોપીય ગૃહસ્થો હતા. કિમ્બર્લીના મેયર, શ્રીયુત્
ગાંધી તથા મિ. ઓટસે ભાષણો કર્યા.

તા. ૨૭, અક્ટોબર—બપોરે બે વાગે મિ. આલિવરની મુલાકાત લીધી. કૌન્સિલમાં એકલા હિંદીઓ તરફથી સ્વાગત કરવામાં આવ્યું.

સાંજે ૬ વાગે જોહાનીસ્બર્ગ તરફ રવાના. વિન્ડસર્ટન આગળ માનપત્ર એનાયત કરવામાં આવ્યું.

ફ્રિચિયાના તથા બ્લેન્હોફ આગળ માનપત્રો. આ બધે બચ્ચે આગેવાન યુરોપીયો હાજર હતા.

તા. ૨૮ અક્ટોબર—કલાર્કસડોર્પ આગળ ૨૦૦ ગૃહસ્થો સાથે જોહાનીસ્બર્ગથી આવેલી સ્પેશિયલ ટ્રેન મળી. સ્ટેશન શણગારવામાં આવ્યું હતું. સવારે ૬૫ વાગે કલાર્કસડોર્પ એક્સપ્રેસ હોવામાં સ્વાગત. મેયર મિ. એ. બ્રૂન્લી પ્રમુખસ્થાને. ૧૦૦ કરતાં વધારે યુરોપીય ગૃહસ્થો હાજર. બ્રિટિશ હિંદીઓ તરફથી પોતાનાં દુઃખર્તુ વર્ણન. સવારે ૮૫ વાગે પ્રાચેક્સ્ટ્રૂમ પહોંચ્યા. સ્ટેશન શણગારમાં આવ્યું હતું. ટાઉન ગાર્ડન્સમાં સ્વાગત તથા માનપત્રો. મેયર તથા ટ્રેટલાક ઉપરિ યુરોપીય અમલદારો લેના આવ્યા હતા. ગવર્નમેન્ટ એક્સપેરિમેન્ટલ ફાર્મમાં ગયા. સવારે ૧૦-૪૦ એ પ્રાચેક્સ્ટ્રૂમ છોડ્યું.

બપોરે ૨ વાગે કુંગર્સડોર્પ પહોંચ્યા. સ્ટેશન શણગારમાં આવ્યું હતું. મેયર તથા આગેવાન યુરોપીય ગૃહસ્થો લેવા આવ્યા હતા. સ્ટેશન ઉપર માનપત્ર આપવામાં આવ્યું. હિંદીઓના નિવાસસ્થળ બર્ગર્સડોર્પ ગયા. કુંગર્સડોર્પ છોડ્યું.

જોહાનીસ્બર્ગ (પાર્ક) સાંજે ચાર વાગે પહોંચ્યા. લગભગ ૩૦૦૦ માણસો સ્ટેશનપર હતાં. મેયર મિ. એલિસ, રેવ. ડોક, રેવ. ફ્રિચિયા, મિ. હોસ્કેન, ડૉ. રૉસ, સર જર્જર્ અવ્થુ વગેરે પ્લેટફોર્મ પર હતા.

બ્રિટિશ ઇન્ડિયન એસોસિયેશને, મ્હોટી સોનાની રક્ષાખીમાં કોતરેલું માનપત્ર એનાયત કર્યું. જોહાનીસ્બર્ગના હિંદીઓ, હમિદિયા ઈસ્લામિક સોમાઈટી, તામિલ બેનીફિટ સોસાયટી,

પાટીદાર એસોસિયેશન, ફ્રેડોક્ના હિન્દીઓ તથા પીટર્સબર્ગના હિન્દીઓ તરફથી માનપત્રો.

તા. ૨૯, અક્ટોબર—દિવસે બધી ઝાકોસોમાં ગયા. રાત્રે ૮૧ વાગે યુરોપિયન કમિટી તરફથી કાર્વેટન હોટેલમાં સ્વાગત.

તા. ૩૦ અક્ટોબર—મિ. મન્ડે એમ એચ. એ., મિ. વાઇબર્ગ એમ. એલ. એ., મિ. કુરવેલ એમ. એલ. એ. મિ. રોજિન્સન તથા પોર્ચુગીઝ કોન્સલને મળ્યા. પારસી પ્રતિનિધિમંડળની મુલાકાત લીધી. ૩૧ વાગે મિ. હોસ્કેનને ઘેર મસત. તેમાં મિ. ડુબ્યુ. હોસ્કેન, મિ. ઝાંબીન, મિ. ડાક, શાયલ ગાંધી, મિ. ફિલિપ્સ, મિ. રેવિઝ પોલોક, મિ. રિચ, મિ. બેરી, મિ. પિમ તથા મિ. ફેલેનબાક હાજર હતા.

તા. ૩૧, અક્ટોબર—મેસોનિક હાલમાં મિજલસ. મેયર મિ. એલિસ પ્રમુખસ્થાને.

તા. ૧, નવેમ્બર—કુલેસ બિલ્ડિંગ્સમાં ઝાકોસોમાં ગયા. પડાણ પ્રતિનિધિમંડળ, દસિપ મિયા પ્રતિનિધિમંડળ, હુબીબ મોતન પ્રતિનિધિમંડળ તથા વેપારીઓના પ્રતિનિધિમંડળની મુલાકાત લીધી.

દ્રાન્સવાલ વીમેન્સ એસોસિયેશન તરફથી ધી ઇન્ડીપેન્ડન્ટ રજીસ્ટરમાં સાંજે ૩૧ વાગે સ્વાગત અને માનપત્ર વગેરે.

સાંજે ૫ વાગે ફિલ હાલમાં એકલા હિન્દીઓની સભા.

તા. ૨, નવેમ્બર—હોલી ગયા.

તા. ૩, નવેમ્બર—દોરટોપ ફાર્મ ઉપર.

તા. ૪, નવેમ્બર— " "

તા. ૫, નવેમ્બર—હોલીથી મવારે ૭૧ વાગે જોહાનીરબર્ગ પાછા ગયા. મિ. ઝાંબીનને ત્યાં રહ્યા લીધી. ત્યાં સુર પર્સી ફિટઝ પેટ્રિકને મળ્યા.

તા. ૬, નવેમ્બર—મોટરમાં બેસી જર્મિરટન તથા ઓક્સબર્ગનાં નિવાસ-ગ્રજાઓ સવારે ૮ વાગે ગયા.

મિ. એલિસને મળવા ગયા.

રાત્રે ૮ વાગે નાતાલ જવા ઉપડ્યા.

- તા. ૭, નવેમ્બર—ન્યુકેસલ આગળ માનપત્ર એનાયત કરવામાં આવ્યું.
લેડીસ્મિથ આગળ લોકોને મળ્યા.
- મારિટઝમર્ગ ટાઉન હોલમાં સ્વાગત.
- તા. ૮, નવેમ્બર—મારિટઝમર્ગ સ્કુલરૂમમાં હરકતો સંબંધી ચર્ચા કરી.
એડમિનિસ્ટ્રેટર તથા મેયર તેમનાં કાર્ડ મૂકી ગયા. લાઇન્સેસિંગ
ઓફિસર મિ. વાઇન કોલની મુલાકાત લીધી.
કેમ્પન હોટેલમાં બેપોરનો નારતો.
મિ. એમાર વગેરેને લઈને ડરબનથી સ્પેશિયલ ટ્રેન આવી.
સ્પેશિયલ ટ્રેનથી ડર્બન ગયા.
ડર્બન સ્ટેશન ઉપર સ્વાગત. મેયર, ચીફ મેજિસ્ટ્રેટ વગેરે હાજર.
મિ. મુસાના ઘર સુધી સરવસ.
થોડા છોડી નાંખીને ગાડી ખેંચવામાં આવી. રાત્રે ૮ વાગે
ટાઉન હોલમાં સ્વાગત. મેયર પ્રમુખસ્થાને.
- તા. ૯, નવેમ્બર—છોકરાંઓની રમતની શરતોનો મેળાવડો. સર ડેવિડ
હન્ટર તથા મેયર પોતાનાં કાર્ડ મૂકી ગયા. વેપારીઓના પ્રતિ-
નિધિમંડળની મુલાકાત લીધી. છોકરાંઓને ઈનામ બહેંચ્યાં.
- તા. ૧૦, નવેમ્બર—ત્રણ પાઉન્ડનો કર લારનારાઓની ફરિયાદો સાંભળ્યા.
બેપોર સ્પેશિયલ ટ્રેનથી ઇસિપિન્ગો ગયા તે સાંજે પાંચ વાગે
પાછા આવ્યા. મોટરમાં ફીનિક્સ ગયા.
- તા. ૧૧, નવેમ્બર—ડરબન પાછા આવ્યા. રાત્રે ૮૧ વાગે ડ્રૂલ હોલમાં
મિજલસ સર ડેવિડ હન્ટર પ્રમુખસ્થાને.
- તા. ૧૨, નવેમ્બર—સીડેનહામ કૉલેજની મુલાકાત લીધી. એમ્બર
ઓફ કૉમર્સની મુલાકાત.
માઉન્ટ એજકુમ્બની મુલાકાત. લાં ગીરમીટીઆ હિંદીઓને મળ્યા.
મિ. મોરિસ એવાન્સને મળ્યા. મિ. ડ્રેસ્ટમજીએ સ્વાગત કર્યું.
પ્રીટોરિયા રવાના થયા.
- તા. ૧૩, નવેમ્બર—વૉલ્કસસ્ટ, રૅન્ડટન તથા હિડેલબર્ગ આગળ
માનપત્રો. ઉલ્લાં બે સ્થળોએ મેયર તથા આગેવાન યુરોપીય
પ્રહરથો આવ્યા હતા.

સાજે જા વાગે પ્રીટારિયા પહોંચ્યા. સ્ટેશન ઉપર સ્વાગત.
આગેવાન યુરોપીય ગૃહસ્થાની હાજરી

તા. ૧૪, નવેમ્બર—સવારે ૧૧ વાગે, મંત્રીઓ—જનરલ રેમટમ,
જનરલ બોથા તથા મિ ફિશર સાથે મુલાકાત. નામદાર મિ.
હ્યુયાર્સ કાર્ડ મૂકીને ગયા. બ્રાફીમોર્મ ગયા. મંત્રીઓ કાઠ મૂકી ગયા
જનરલ બોથા તથા મેયર કાર્ડ મૂકી ગયા.

રાત્રે ૮૧૧ વાગે ટાઉન હોલમાં સ્વાગત ઉપ્પુટી મેયર મિ ફિન્ડલે
પ્રમુખસ્થાને

તા. ૧૫, નવેમ્બર—મિ. વીન્ડહેમ એમ એવ એ ને મળના સાદુ
મોટરમાં બેસી સવારે ૬૧૧ વાગે બેહાનીસ્ખર્ગ ગયા.

પ્રીટારિયા પાછા આવ્યા. બપોરનો નાસ્તો લોડ ઝેલ્ડસ્ટન
સાથે લીધો. સાંજે ત્રણ વાગે લોની ગયા.

તા. ૧૬ નવેમ્બર—ટૉલ્સ્ટોય ફાર્મ ઉપર રહ્યા.

તા. ૧૭, નવેમ્બર—મિ. ચેપ્લીનને ઘેર સર ટૉમસ રમાર્ટને મળ્યા
હુમિલિયા ઇસ્લામિક સોસાયટીના પ્રમુખ ઇમામ સાહેબ એ.
કે બાવાઝીયર, શવણ ત્રેમણ, પાગીદાર એસોસિયેશનના
પ્રમુખ તથા મિ ફીનિખ્સને મળ્યા.

રાત્રે ૮૧૧ વાગે લોરેન્સો માર્કિવસ તરફ રવાના થયા